

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

ТРГОВИНА И ЗАНАТСТВО
СЛОБОДНОГ КРАЉЕВСКОГ ГРАДА
НОВОГ САДА У ХВИИ ВЕКУ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:
Проф. др Владан Гавриловић

Кандидат:
Мср Драгана Тираковић

Нови Сад, 2018. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Монографска документација
Tip zapisa: TZ	Текстуални штампани материјал
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Докторска дисертација
Ime i prezime autora: AU	Драгана Ђираковић
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Проф. др Владан Гавриловић
Naslov rada: NR	Трговина и занатство слободног краљевског града Новог Сада у XVIII веку
Jezik publikacije: JP	српски
Jezik izvoda: JI	срп. / енг.
Zemlja publikovanja: ZP	Србија
Uže geografsko područje: UGP	АП Војводина, Нови Сад
Godina: GO	2018.

Izdavač: IZ	ауторски репринт
Mesto i adresa: MA	Нови Сад Др Зорана Ђинђића 2
Fizički opis rada: FO	(18 поглавља / 211 страница / 5 табела / 430 референци / 14 прилога)
Naučna oblast: NO	Историја
Naučna disciplina: ND	Историја модерног доба
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Трговина, занатство, привреда, Нови Сад, слободни краљевски град, Хабзбуршка монархија, Јужна Угарска, Османско царство
UDK	339.1+334.712(497.113 Novi Sad) "17"(043.2)
Ћuva se: ЋU	Библиотека Одсека за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Институција слободних краљевских градова потиче из средњовековног периода, и јавља се како у Европи, тако и у Угарском краљевству. За разлику од слободних краљевских градова у унутрашњости земаља угарске круне, Нови Сад се налазио близу државне границе са Османским царством. Након што се граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства по одредбама Београдског мира из 1739. усталила на рекама Сави и Дунаву, почела је и интензивнија привредна размена између две државе, а права и привилегије урбаних средишта на просторима Угарске одређена су на сасвим другачијим основама. Поред права која су одређеним актима била дата мањим центрима, посебан значај поново су добили слободни краљевски градови. Елибертационе повеље којима су одређени центри стицали статус слободног</p>

краљевског града биле су различите од случаја до случаја, и зависиле су од броја становника, привредне снаге и географског положаја града.

Географски положај слободних краљевских градова у великој мери је одређивао и привредну активност у њима, као и мере којима је уређивана градска управа. Слободан краљевски град Нови Сад је у том погледу имао одређене специфичности.

Нови Сад је настао у подножју значајног гарнизонског средишта, Петроварадина, на левој обали Дунава, на основама насеља под именом Петроварадински Шанац. Узајамна повезаност једног војничког насеља (комунитет) и слободног краљевског града једна је од његових специфичних карактеристика, која је утицала и на структуру привредне делатности, прилагођену потрошачима добара из шире околине. Осим тога, град Нови Сад налазио се на важном пловном путу, реци Дунав, привредној артерији која је повезивала готово све земље под хабзбуршком круном, што је допринело бржој трансмисији добара, људи и новца.

Захваљујући близини државне границе са Османским царством, као и његовим најзначајнијим административним и привредним средиштем у том делу Европе, Београдом, са којим га је везивао пловни пут Дунавом, трговина је добила велики замах, а учесници у њој били су поданици обе државе, који су постепено формирали разнолику етничку слику Новог Сада. Међу њима је било Мађара, Немаца, Јевреја, Срба поданика обе државе, Јермена, Грка, и у малом броју муслимана. И поред

узајамних разлика, сви они имали су заједнички интерес, вођени идејом напретка заната, трговине и саобраћаја на том простору. Усклађујући се са законским оквирима, понекад вешто избегавајући ограничења које су меркантилистички настројени државни чиновници покушали да наметну, они су показали изузетну мобилност, од које су у периоду полувековног мира обе државе имале користи.

Како је расла економска моћ појединаца, то се одразило и на економску снагу града у целини. Захваљујући добро организованим цеховским организацијама, јасној хијерархији међу њима, занати су напредовали, самим тим и трговина, а неспоразуми и спорови решавани су од стране Магистрата, као најзначајније судске инстанце у граду. Развијена привредна активност довела је до тога да Нови Сад као слободан краљевски град брзо надрасте војнички центар, Петроварадин, који је постепено пао у његову сенку.

Поред осталих, Нови Сад имао је посебну улогу у развоју српског грађанског слоја, заснованог на стеченом богатству од бављења трговином, и нешто мање занатима. За разлику од војног племства и официрског кора, српски грађански слој био је економски моћнији, са развијеном свешћу о неопходности отварања школа, помагања изградње или обнове цркава и манастира.

Нови Сад је врхунац развоја у статусу слободног краљевског града доживео током 19. века, на темељима који су установљени 1748. године, елибертационом повељом, и активном привредном, просветном и културном делатношћу његовог становништва.

Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	19.12.2014.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: др Ненад Нинковић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, члан члан: проф. др Владан Гавриловић, редован професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, ментор члан: др Харис Дајч, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Београду, члан

University of Novi Sad

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Dragana Ćiraković MA
Mentor: MN	Vladan Gavrilović, PhD, full professor
Title: TI	Trade and Crafts of the Free Royal City of Novi Sad in the 18 th Century
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / serb.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2018
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Dr Zorana Đinđića 2 21000 Novi Sad
Physical description: PD	(18 chapters / 211 pages / 5 tables / 430 references / 14 annexes)
Scientific field SF	History

Scientific discipline SD	Modern History
Subject, Key words SKW	Commerce, trade, economy, Novi Sad, free royal city, Habsburg Monarchy, southern Kingdom of Hungary, Ottoman Empire.
UC	
Holding data: HD	The Library of the Department of History, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>The institution of the free royal city originated in mediaeval times and featured both in Europe and in the Kingdom of Hungary. Unlike royal free cities in the interior of the lands belonging to the Hungarian crown, Novi Sad was situated close to the state border with the Ottoman Empire. After the demarcation line between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire was fixed along the banks of the Sava and Danube rivers under the 1739 Treaty of Belgrade, commerce between the two states began to intensify, and the rights and privileges of urban centres in the Kingdom of Hungary began to be established on quite different grounds. Besides the rights bestowed on smaller settlements by way of specific enactments, royal free cities regained a special significance. The edicts by which certain urban centers acquired the status of free royal city differed from case to case and depended on the size of their population, their economic standing and the geographical location of the town.</p> <p>The geographic location of free royal cities itself very much determined the economic activity that went on in them, as well as the way in which the city administration was structured. In that respect the free royal city of Novi Sad had a number of unique features.</p> <p>Novi Sad sprang up at the foot of an</p>

important garrison town, Petrovaradin, on the left bank of the Danube, on the foundations of a settlement called Petrovaradinski Šanac. The mutual ties between the military settlement and community and the free royal city is one of its unique characteristics, which had an impact on the nature of its economic activities, which served the needs of consumers of goods from an extended surrounding area. Besides this, Novi Sad was situated on an important waterway, the Danube river, an arterial commercial route which connected almost all of the countries under the Habsburg crown and facilitated more rapid communication of goods, people and money.

Owing to the proximity of the border with the Ottoman Empire and its most important administrative and economic centre in that part of Europe, Belgrade, with which it was connected by the Danube waterway, trade accelerated greatly, participated in by subjects of both empires, who gradually began to integrate into the diverse ethnic patchwork that is Novi Sad. They included Hungarians, Germans, Jews, Serbian subjects of both empires, Armenians, Greeks and, to a lesser extent, Muslims. Despite their differences they all had a common interest, at the forefront of which was the aspiration to advance trade, commerce and transport in the region. Whilst both conforming to legal restrictions and at times skillfully evading the limitations which mercantilistically inclined public officials sought to impose, they showed exceptional mobility – a mobility which benefited both states during the half-century period of peace.

As the economic power of individuals grew this reflected on the economic stature of the city as a whole. Well-organized guilds and the clear hierarchy established among them facilitated the progress of the trades, and hence

	<p>of commerce as a whole, whilst disagreements and disputes were resolved by the Magistrat, the highest-ranking court authority in the city. The growth of economic activity caused Novi Sad, as a free royal city, to quickly outgrow the military centre, Petrovaradin, which gradually fell into its shadow.</p> <p>Among other roles, Novi Sad played a significant one in the development of the Serbian middle class, which was founded on the wealth gained from commerce and to a lesser extent the trades. The Serbian middle class was economically more powerful than the military nobility and the officer corps, and had a strong awareness of the need to establish schools and assist in the construction and restoration of churches and monasteries.</p> <p>Novi Sad reached the pinnacle of its status as a free royal city during the 19th century, on the foundation laid in 1748 by the edict granting that status, and the active commercial, educational and cultural engagement of its population.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	December 19 th 2014
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president: Nenad Ninković, PhD, docent, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, member</p> <p>member: Vladan Gavrilović, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, mentor</p> <p>member: Haris Dajč, PhD, docent, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, member</p>

Садржај

Увод	1
Привреда Европе у 18. веку.....	10
Српски народ у европским привредним кретањима између два царства	15
Ратови Хабзбуршке монархије и Османског царства у 17. и 18. веку и њихов утицај на привреду	31
Трговци Раци и трговинске компаније у 17. и 18. веку.....	45
Привреда Хабзбуршке монархије у 18. веку	50
Привреда Османског царства у 18. веку	60
Трговишта, градови и вашари као окоснице развоја привреде Јужне Угарске у 17. и првим годинама 18. века.....	69
Настанак нових слободних краљевских градова.....	75
Од Петроварадинског Шанца ка Новом Саду	79
Установљење слободног краљевског града Новог Сада	91
Трговина слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века.....	106
Занатство слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века.....	118
Породице трговаца и занатлија Новог Сада и њихов допринос развоју града	173
Закључак.....	190
Прилози	194
Извори и литература	200

Увод

Проучавање историје привреде Новог Сада као слободног краљевског града важно је пре свега због недовољне истражености улоге коју је Град имао у српској и европској привреди 18. века. Такође, у српској историографији слободним краљевским градовима није посвећена значајнија пажња. Разлог за то може се наћи у чињеници да су дуго времена преовладале теме из дипломатске и политичке историје, а да су друштвена и привредна историја тек у последњих неколико деценија стекле значајније место са продором идеја школе аналита. Други разлог за то је и чињеница да је на простору модерне српске државе, али и шире, области које су насељавали Срби и други народи са којима су заједно живели, било релативно мало слободних краљевских градова, и да су они били средње величине, или чак мањи урбани центри. О слободном краљевском граду Новом Саду писано је у синтезама чији је циљ био истраживање историје Војводине, историје Срба у Угарској, као и историје самог Новог Сада. Међутим, сем указивања на најзначајније елементе, попут елибертационе повеље, и основних контура градског привредног и друштвеног живота, није урађено ни изблиза довољно да би се могло рећи да је профилисан јасан став у историографији о бројним питањима која се односе на развој једног од слободних краљевских градова. Ту пре свега треба имати у виду специфичан географски и геополитички положај (пловни пут Дунавом, близина османске границе), који је у великој мери допринео интензивном кретању становништва и профилисању привредне активности. На основама чврстог цеховског уређења производње и трговине настала је и његова надоградња оличена у развоју културне и просветне делатности свих народности и конфесија, што ће остати трајна одлика Новог Сада.

Обрада теме о трговини и занатству слободног краљевског града Новог Сада има за циљ да између осталог прикаже њихов велики значај у формирању српског грађанског сталеза у Хабзбуршкој монархији.

Приликом формирања истраживачког узорка, као основни параметри узети су статус слободног краљевског града Новог Сада, његов специфичан географски положај који је утицао на привредну делатност и формирање етничке и друштвене структуре

становништва. За хронолошки оквир истраживања узето је време од елибертационе повеље о проглашењу Новог Сада за слободан краљевски град 1748. године, до краја 18. века. Тематски и хронолошки, ови оквири уклапају се у опште историјске процесе који су се, у политичком, друштвеном и привредном погледу одвијали на просторима тадашње Хабзбуршке монархије.

Будући да се тема дисертације односи на један сегмент ширег социјалног и економског живота града у сложеним друштвено-политичким условима тог доба, јавио се проблем постављања композиције рада. Зато је примена хронолошко-методолошког принципа у највећој мери примерен теми. На основу тога, дисертација је подељена на десет глава, користећи дедуктивну методу у њиховом постављању у раду.

У првој глави *Привреда Европе у 18. веку* представљени су појмови трговине и занатства и њихов утицај на промене културног и политичког живота у ширим географским оквирима. Тежиште овог дела рада односи се у највећој мери на територије које је насељавао српски и остали народи у Османском царству, као и узроцима њихових пресељења у околне хришћанске земље.

Друга глава са насловом *Ратови Хабзбуршке монархије и Османског царства у 17. и 18. веку и њихов утицај на привреду* односи се на период од 1683. године и разматра експанзију првенствено трговине, а затим и занатства, у односу на до тада развијенију пољопривреду, у условима ратних сукоба између два царства. Приказано је стање у Бачкој жупанији на основу пописа становништва рађених у првој половини 18. века и етничка структура становништва Јужне Угарске, као последица миграција изазваних ратних сукобима с једне, али и економским и политичким односима унутар саме Хабзбуршке монархије с друге стране.

Трећа глава *Трговци Раџи и трговинске компаније у 17. и 18. веку* ставља акценат на период мира између Хабзбуршке монархије и Османског царства, интензивирање привредних односа између две царевине и даје податке о трговцима, турским поданицима, који су временом преузели примат у увозној и извозној трговини Аустрије.

Четврта и пета глава дисертације посвећене су трговини *Хабзбуршке монархије и Османског царства у 18. веку*. У глави о привреди Хабзбуршке монархије пажња је

посвећена одредбама уговора о трговини и царинским стопама које су установљене по завршетку ратова, као и меркантилистичкој економској политици коју је Монархија настојала да спроведе на територији државе. За део рада који се односи на Османско царство, акценат је стављен на његов привредни успон који се дешавао упркос чињеници да је у војном смислу Царство престало да буде супериорно у односу на европске силе тог доба. Такође, значајан чинилац у овом успону чинили су хришћански и други народи, традиционално трговачки оријентисани, међу којима најистакнутије место су заузимали Грци, Јермени, Јевреји, али и све више Срби.

Трговишта, градови и вашари као окоснице развоја привреде јужне Угарске у 17. и првим годинама 18. века и Настанак нових слободних краљевских градова су теме шесте и седме главе. Баве се административно-територијалном поделом Угарске, статусима појединих насеља и места, попут градова, трговишта и села, као и установљавањем нових слободних краљевских градова, објашњавајући фазе кроз које је једно место морало да прође како би добило овај статус.

Осма глава *Од Петроварадинског Шанца ка Новом Саду* односи се на развој слободног краљевског града Новог Сада од његовог установљења као Петроварадинског Шанца, географски положај и предности које је имао у односу на друге слободне краљевске градове јужне Угарске. Овај део рада бави се и самим уздизањем Новог Сада у слободан краљевски град и привилегијама које је добио уз елибертациону повељу.

Девета глава дисертације је насловљена *Трговина слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века*. Затим десета, *Занатство слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века*. У вези с трговином акценат је стављен на уређење трговинских односа издавањем цеховских привилегије трговцима по њиховој верској или етничкој припадности, разлике међу трговцима у зависности каквом трговином су се бавили и робом којом су трговали. Део који говори о цеховима као професионалним удружењима занатлија односи се, између осталог, на процес који је водио од шегрта до мајстора, карактер цеховских удружења и права и обавеза којих је морао да се придржава. Поглавље о занатству даје преглед заната који су били најзаступљенији у Новом Саду, као и врсте заната који су били карактеристични за одређене етничке заједнице. Такође су дати и пописи занатлија по цеховима у које су били учлањени.

Последња, једанаеста глава дисертације посвећена је *породицама трговаца и занатлија* које су на неки начин оставиле траг у прошлости града, и тенденцији која је доживела успон од половине 18. века, а односи се на похађање студија на европским факултетима деце, чији су родитељи или стараоци у највећем броју случајева били управо трговци и занатлије, а чија је каснија активност допринела стварању јаког грађанског staleжа у Новом Саду и претворила га у средиште политичког, културног и привредног живота Срба и других народа у Хабзбуршкој монархији у 19. веку.

С обзиром на то да у српској историографији није посвећена довољна пажња институцији слободних краљевских градова, посебно када је реч о просторима које су укључивале земље угарске круне током 18. и 19. века, основни, али недовољни подаци о томе могу се наћи у синтезама националне историје, као и у делима која се односе на локалну историју, посебно ако се ради о прошлости места која су имала статус слободних краљевских градова. У својим радовима о слободним краљевским градовима посебно су писали Душан Поповић, Васа Стајић, Славко Гавриловић и Славен Бачић.

Када је реч о слободном краљевском граду Новом Саду, важно је напоменути да је то питање присутно како у појединим радовима који се односе на локалну историју Новог Сада, који су објављивани у реномираним научним часописима и зборницима радова (*Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије, Гласник Историског друштва у Новом Саду, Зборник матице српске за историју, Зборник Матице српске за друштвене науке, Истраживања, Осамнаесто столеће* и други), затим у: *Енциклопедија Новог Сада*, и монографским делима која се односе на ту тему, попут књига Мелхиора Ердухелџија *Историја Новог Сада*, затим у делима Славена Бачића, *Повеље слободних краљевских градова Новог Сада, Сомбора и Суботице*, док је правна основа његовог утемељења објашњена у делу истог аутора *Повјеренствени статуту Суботице, Сомбора и Новог Сада са освртом на слободне краљевске градове*. Свакако, велики број књига пружио нам је много више података у проучавању привредне историје Новог Сада него што се позивамо на њих у напоменама.

У вези са расположивим објављеним изворима и литературом, сматрамо да посебно треба указати на вредност следећих дела за рад на овој докторској дисертацији: Бачић Славен, *Повеље слободних краљевских градова Новог Сада, Сомбора и Суботице*,

Суботица 1995; Бродел Фернан, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века – Игре размене*, II књига, Београд 2007; Веселиновић Л. Рајко, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа у Војводини. Од XVI века до укидања 1872. године*, ЗМСДН 11 (1955); Веселиновић Л. Рајко, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, у: *Зборник МС за друштвене науке*, бр. 13–14, Нови Сад 1956; Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955; Гавриловић Владан, *О пребегавању српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века*, у: *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011; Гавриловић Славко, *Грађа о балканским трговцима у Угарској, XVIII век*, САНУ, ЗИЈКСН 1, Београд 1985, књ. 2, Београд 1966; Гавриловић Славко, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*, у: *Настава историје, часопис Савеза историчара Југославије*, бр. 16, год. VIII, Нови Сад 2002; Györe Zoltan, *Gradovi i varoši Vaške роčetком XIX века*, Novi Sad 2007; Ердунђелји Мелхиор, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894; Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, Нови Сад 1966; Јелић Томислава, *Постанак Новог Сада и први магистрат 1748. године, XVIII столеће* (2002); Костић Мита, *Из социјално-економске историје Срба у XVII и XVIII веку*, III део: *О Рацима – трговцима и трговачким компанијама у Бечу XVII и XVIII века*, у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* I, Нови Сад 1956; Костић Мита, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб 2010; Мантран Робер, *Историја Османског царства*, Београд 2002; Мирковић Мијо, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, Београд 1931; Митровић Мирко, *Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945*, у: *Годишњак друштва историчара Војводине*, Нови Сад 1982; Пецињачки Срета, *Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 6, Нови Сад 1972; Попов Чедомир, *Грађанска Европа 1770–1871*, I–II, Матица српска, Нови Сад 1989; Поповић Ј. Душан, *Прилози проучавању економског стања нашег народа у Војводини и Србији током 16 и 17 века*, у: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад 1928; Поповић Ј. Душан, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века: (историја насеља и становништва)*, Београд 1952; Поповић, Ј. Душан, *Статут краљевске слободне вароши Новог Сада из 1748*, ГИДНС VI (1931); Радонић Јован, *Прилози за историју Срба у Угарској у 16, 17. и 18. веку*, у: *Зборник историјских докумената*, књ. Матице српске бр. 25 и 26, Нови Сад 1908–1909; Радонић

Јован, Самарцић Радован, Гавриловић Славко, Јакшић Иван, *Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века: царинарнице и контумаџи*, Српска академија наука и уметности, књ. 24, том 1, Београд 1985; Сеги Ласло, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338–1919*, Нови Сад 2010; Стајић Васа, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад 1951; Стајић Васа, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, ГИДНС VI (1933), Карловци 1933; Стајић Васа, *Новосадске биографије из архива новосадског Магистрата*, I–VI, Нови Сад 1936–1956; Стајић Васа, *Привреда Новог Сада: 1748–1880: из архива новосадског Магистрата*, Нови Сад 1941; Тејлор А. Ј. Р, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990; Тојнби Арнолд, *Проучавање историје*, извод из књига I–VI, Београд 2002; Hammer von Jozef, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I–III, Zagreb 1979; Хегедиш Антал, *Слободан краљевски град Сомбор (1749–1848)*, у: *Домети* 100–103, Сомбор 2000. и Шмале Волфганг, *Историја европске идеје*, Београд 2003.

Од објављених извора, као значајне за писање рада издвојићемо следеће:

1. Гавриловић, Славко, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, I–IV, Београд 1987–2005.
2. Кефер Иштван, Веселиновић-Шулц Магдалена, *Југословенски народи у мађарској периодици 1780–1800*, Нови Сад 1998.
3. Микавица Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.
4. *Повеља Слободног и краљевског града Сомбора*, приређивач: Милан Степановић, Сомбор 2008.
5. *Слободан краљевски град Сомбор*, уређивачки одбор: Раде Шумоња, Милан Степановић, Петар Релић, Павле Перишкић, Миодраг Миленовић, Сомбор 1999/01.

Осим литературе у националним и специјалним библиотекама у земљи и иностранству, систематска истраживања одвијала су се и у архивима који чувају грађу која је незаобилазна кад је у питању проучавање у области занатства, трговине тј. привреде у Новом Саду. У том смислу посебно истичем Архив Града Новог Сада и Архив Војводине у

Новом Саду. Необјављени извори који су коришћени у раду, а који се чувају у поменутиим архивима су:

1. Историјски архив Града Новог Сада (ИАГНС), Ф. 1, Магистрат слободног краљевског града Новог Сада – Нови Сад, (1748–1918), 1748–1918;
2. Архив Војводине (АВ), Ф. 2, Бачко-Бодрошка жупанија – Баја, Сомбор (1699–1849), 1688–1849;
3. Архив Војводине, Ф. 5, Илирска дворска комисија и депутација – Беч (1745–1777), 1702–1777;
4. Архив Војводине, Ф. 10, Тамишка жупанија – Темишвар (1779–1849), 1731–1849;
5. Архив Војводине, Ф. 11, Торонталска жупанија – Велики Бечкерек (1779–1849), 1731–1849;
6. Архив Војводине, Ф. 468, Збирка диплома, професија и занимања, 1754–1913;
7. Budapest City Archives, A magyarorszagi cehes kezmueipar forrasnyaganak katasztere = Register of sources relating to crafts and guilds in Hungary (ed. Istvan ERI – Lajos NAGY – Peter NAGYBAKAY), Budapest 1976;
8. Budapest City Archives, Acta mechanica Liber cehalium and Articuli cehales, Budapest.

Оперативност у избору и селектовању архивског и библиотечког материјала, у великој мери је зависила од стручњака запослених у тим установама. Установа културе и заштите у којој се чува највећи број фондова и тематских целина значајних за тему овог рада је Архив Града Новог Сада. Најзначајнији фонд је Магистрат слободног краљевског Града Новог Сада. У Архиву Војводине, у фонду Бачко-бодрошка жупанија, чува се грађа која сведочи о делатности и животу трговаца и занатлија, без обзира на то да ли су били житељи Новог Сада или су зарад посла дошли у град. Даље, Илирска дворска комисија – депутација, Тамишка жупанија, Торонталска жупанија и Збирка диплома, професија и занимања такође су фондови Архива Војводине у којима се чува значајан обим грађе као изворника за истраживање ове теме, пре свега када је реч о привредној активности у Новом Саду и шире. Од страних архива, архивски центри у Мађарској, у Будимпешти,

такође су консултовани приликом израде дисертације, али је добијена грађа била без сигнатуре и стога је у раду наведена без овог елемента идентификације.

Не само наклоност према овом истраживању, већ и смернице, савете, сугестије, и несебичну помоћ, имала сам од проф. др Владана Гавриловића, ментора и пријатеља. Изражавам му захвалност на стрпљењу, упорности и доследности током вишегодишњих истраживања. Захвалност дугујем и колективу Архива САНУ у Сремским Карловцима, као и колеги Béli Pálmány из Будимпеште на помоћи приликом прикупљања грађе из мађарских архива.

С обзиром на то да су у овом докторском раду коришћени садржаји архивских докумената писаних на латинском, мађарском и немачком језику, захвалност дугујем колегама из Архива Војводине: Зорану Стевановићу, архивисти, који је рашчитао, превео и истумачио тешко читљива документа из 18. века, писана архаичном варијантом немачког језика, готицом; мр Дејану Јакшићу, архивском саветнику, на преводу докумената писаних латинским језиком, као и Весни Башић, вишем архивисти и библиотекарском саветнику на извесним лекторским предлозима у решењима језичких недоумица и Јасмини Пастоњици, директорки ОШ „Васа Стајић“ у Новом Саду, чија помоћ ми је била драгоцену у техничком обликовању рада.

Током истраживачког рада на грађи Магистрата у Историјском архиву Града Новог Сада, велику стручну помоћ, корисне савете и подршку пружиле су ми колеге мр Петар Ђурђевић, директор, Ружица Дотлић, архивски саветник и Душко Пантелић, виши архивиста.

Посебно велику захвалност за разумевање, стрпљење и подршку која је на овом путу била најдрагоценија помоћ, имала сам од своје породице, Ане, Ивана, Александре и Бранислава.

Намера рада на овој докторској дисертацији била је да обједини сазнања о оснивању, правном утемељењу и друштвеној и привредној историји слободног краљевског града Новог Сада у времену од доношења елибертационе повеље 1748. године, до краја 18. века. Реч је о периоду када је отпочео његов динамичан развој, посебно када је реч о економској димензији, што је постало снажна основа за његов успон као културног и просветног средишта, које се током 19. века профилише и као најзначајнији српски центар

у Хабзбуршкој монархији, преузимајући тако примат од Пеште. У дисертацији је анализирана целокупна привредна делатност у 18. веку, укључујући еснафску структуру, трговину и саобраћај. Дата је и анализа постепеног формирања савремене етничке слике тог времена, која је добрим делом била условљена специфичним географским положајем и привредним развојем.

С обзиром на то да је тема дисертације до сада била недовољно заступљена у српској историографији и историји југоисточне Европе уопште, њено истраживање може дати допринос бољем разумевању како националне, тако и опште историје Новог века, посебно када је реч о времену просвећености у 18. веку. У том смислу, указано је да су становници Новог Сада, без обзира на етничко порекло, сталешку и верску припадност, заједно усвајали идеје економског и културног напретка у 18. веку, што је од посебног значаја за историју Срба, који су тако постали једини балкански народ чија је матица била у Османском царству, а који је у великој мери усвајао привредне, културне и друге европске утицаје. Захваљујући својој бројности, ослањајући се на танку основу привилегијалног права, део српског народа опстао је у Хабзбуршкој монархији, и био у могућности да своја достигнућа стави на располагање модерној Србији, насталој у 19. веку. Резултати ове дисертације ће бити применљиви у даљим истраживањима друштвене и привредне историје како предела које је насељавао српски народ, тако и централне и југоисточне Европе у целини.

Привреда Европе у 18. веку

Према мишљењу историчара Фернана Бродела, привреду сачињавају две значајне области, производња и потрошња. С другом се све довршава и уништава док са првом све изнова почиње. Али, између та два света постоји и трећи, размена или трговина.¹ У освит европског Новог века, привреду је у великој мери карактерисао феудални систем производње добара. Међутим, освајањем нових простора и контактом са другим цивилизацијама и континентима, Европа је била промењена и културно и као привредни простор. Тада је почео и процес који Драгољуб Р. Живојиновић с правом назива *успон Европе*, време када је на остатак света она пренела идеју општег напретка. Успон је у Европи доживео врхунац у 18. веку првом индустријском револуцијом. Демографија је такође значајно утицала на европску привреду 18. века. Европа је до 1700. године имала популацију од око 118 милиона, 1750. око 140 милиона, а 1800. године 187 милиона становника.²

Ипак, напредак није био уједначен у различитим географским подручјима. За разлику од западноевропских земаља, попут Енглеске и Француске, велики део Немачке, средњу Европу, Италију и Шпанију карактерисала је привредна заосталост. У Европи је, осим неколико ограничених области, пољопривреда и даље била најзначајнији облик економских делатности. Од њене ефикасности и продуктивности зависила је економска добробит друштва. Цене у пољопривреди су биле много више изложене променама од цена мануфактурне робе. Колебања цена у пољопривреди одређивала су правац промена у читавој економији. Слаба жетва је неизбежно повлачила за собом раст цена житарица, што је веома тешко погађало сиромашније слојеве становништва.³ У привредној историји Европе значајно место имали су Балканско полуострво и простор Панонског басена, без обзира на то којим државама су припадали. Ипак, њихов највећи део био је у саставу

¹ Фернан Бродел, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века. Игре размене*, II књига, Београд 2007, 11.

² Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Београд 2003, 86–87.

³ Исто, 8–93.

Хабзбуршке монархије и Османског царства. Од осталих држава, значајну улогу у привреди имала је Млетачка република, као и Дубровник.⁴

У процесу преображаја Европе учествовали су сви делови континента, било преобликовањем тржишта и трговинских токова, проналасцима који су мењали свест људи и оснажили трговачки сталеж писменошћу, стварањем Гутембергове галаксије након једног од најважнијих проналазака, штампарије, уређењем дипломатског система европских држава насталом у Италији, али и модификовањем ватреног оружја због страха од османског напредовања. Место трговине у том процесу било је једно од најзначајнијих.

Трговина суштински подразумева размену добара, односно њихову куповину и продају, која се врши у виду сталног занимања, а у циљу стицања зараде. Она је, заправо, организована размена добара између купца и продавца, коме је то основно занимање. Трговина се врши преносом својине (куповина и исплата), променом места (промет) и држањем у складиштима (лагери) добара која нису произведена за кућну употребу, већ за потребе купаца. Значај трговине јачао је упоредо са цивилизацијским напретком, односно општим развитком човечанства, и слабио када би долазило до великих криза, као што је то био случај са пропашћу Римске империје. Трговачка делатност, дакле, значајно утиче на начин живота једног краја, народа, државе, а тиме и на развој појединих цивилизација. По својој суштини, трговина је једна од друштвених делатности која излази из домена приватног живота и има јавну функцију. Али, трговина као делатност, остаје део свакодневног живота и у себи садржи димензију и приватног и јавног.⁵

Нови век био је у Европи, бар у раном периоду, веома јасно обележен феудалним производним односима на целом овом географском простору. Освајањем нових простора, односно контактом са другим цивилизацијама и континентима, Европа је била промењена и културно и као привредни простор. У том процесу учествовао је цео стари континент, било преобликовањем тржишта, трговинских токова, померањем центара и периферија. Паралелно са овим процесом ширила се од краја 17. века идеја меркантилизма, која је

⁴ Екатерини Х. Аристиду, *Царински систем Дубровника у XVIII веку*, у: *Историјски часопис*, бр. 25–26, Историјски институт у Београду, Београд 1978–1979, 266–268.

⁵ Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, Београд 1931, 2–10.

представљала почетак националних, односно националистичких концепција привреде.⁶⁷ Међутим, економски сукоби 18. века, захватили су само малобројне класе и уско ограничене интересе. Опште стање економске равнотеже у условима мањих напетости и у малим размерама било је насилно поремећено доласком индустријализације, чији је основни захтев био, уколико се жели развијање њеног пуног потенцијала, сарадња у светским размерама. Друштвену раширеност и приступачност за коју се залаже индустријализам у 18. веку заснива се на слободи производње и слободи размене.⁸

Са становишта политичке моћи током 18. века покушавано је да се Европа одржи у привредној равнотежи, а томе се прикључила и тада уобичајена представа да добра нису могла апсолутно да се увећавају, већ да је у сваком поједином случају могао да се увећава само сразмерни удео. На том схватању заснивала се и меркантилистичка привредна политика. Продирање на туђа тржишта интензивиранио је да би се дошло до извесног добитка, а сопствено тржиште је по могућности затварано протекционистичким мерама да би се спречили губици. Модел равнотеже подразумевао је да ниједна држава превише не увећа свој сразмерни удео у бази расположиве моћи у Европи. Исправке и ограничења увећања моћи и територија нису при том били искључени. Тај модел мишљења деловао је и у пракси, што показује вођење ратова током 17. и 18. века. Аустрија је током 18. века проширила своју базу моћи и постала једна од пет великих сила тако што су, од Прагматичне санкције преко реформи Марије Терезије и Јосифа II, у политичко-економском и административно-територијалном погледу, полагани темељи за оптимално коришћење сопствених ресурса.⁹

⁶ Експанзија многих европских држава у прекоморски простор допринела је да се у Европи успостави систем сила, наспрам којег су биполарне творевине могле постојати само кратко. Португалија, Шпанија, Француска, северна Низоземска и Енглеска, односно оне земље које су између 1500. и 1600. године постале главни освајачи, нису прекоморске земље учиниле „европским“, већ су остале верне својим специфичним културним традицијама. Атлантске државе користиле су нову економску базу за учвршћивање домаће базе моћи. Меркантилизам је био европска појава, са представницима у Француској, као и у Русији, али је допринео концептуализовању националних привредних простора. Упркос европској светској привреди, европски економски систем преобратио се у систем националних економија, који је тек почетком европског процеса интеграције опет изграђен у европски систем (мањим делом после завршетка Првог светског рата, и много израженије путем феномена глобализације). Дакле, полазило се од становишта да иза јаке економије мора да стоји јака држава, која свој утицај врши не само путем освајања, већ и наметањем свог културног и економског утицаја. Волфганг Шмале, *Историја европске идеје*, Београд 2003, 196–197.

⁷ Исто, 229–230.

⁸ Арнолд Тојнби, *Проучавање историје*, извод из књига I–IV, Београд 2002, 248.

⁹ В. Шмале, нав. дело, 200–201.

У трговини 18. века, што је и данас случај, главни подстицај за размену биле су понуда и потражња. Оне сачињавају ланац, а такође су и погон трговачких кругова. Основе потражње биле су условљене старим изборима, на пример између жита, пиринча и кукуруза, а они су са своје стране одговарали основним људским потребама, као што су со, дрво, текстил и слично. Што се тиче дрвета које је увелико коришћено, изузетно велике количине су превожене великим рекама Европе. Вино је превожено без прекида, за разлику од пшенице, која се превозила великим транспортима само у случајевима лоше жетве, с обзиром на то да се готово свуда гајила. Економисти који се баве прединдустријским раздобљем слажу се у чињеници да је понуда мање значајна од потражње. У привреди тог доба најважнија је била пољопривредна активност, док када је реч о индустрији и трговини поједини историчари, попут Бродела, сматрају да је у периоду између 1600. и 1800. године производња у овим областима порасла и до пет пута. Рушење трговинских баријера и повећање размене најзначајнији је феномен 18. века.¹⁰

Са трговином је тесно повезано занатство, односно производња добара за продају. И оно је било подложно истим утицајима као и трговина када је реч о развоју или гашењу појединих занатских грана. Занати и трговина су често испреплетани у делатности истих личности, јер су занатлије у својим радњама (дућанима), робу коју производе саме продавале. Тако је било све док прва индустријска револуција није значајно раздвојила произвођача, продавца и купца добара, односно робе.

Градско занатство је било слабије укореењено од сеоског. Иако су по традицији биле углавном покретне, занатлије су често биле приморане да се селе када су услови у којима су радили постајали неподношљиви. Гледано у целини, сеобе занатлија нису биле случајне. Оне су биле знак дубљих кретања у друштву.¹¹ Систем еснафа, који су сачињавали градски трговци без обзира на то да ли су били увозници, извозници или предузетници, створили су градови као начин организовања целокупне занатске активности. Еснафи су се појавили широм Европе у периоду од 12. до 15. века, а у доба своје највеће експанзије контролисали су главнину трговине, рада и производње. Сврха еснафа била је удруживање чланова исте професије и њихова одбрана од других, у ситним,

¹⁰ Ф. Бродел, нав. дело, 161–166.

¹¹ Исто, 294–296.

али за свакодневни живот битним споровима.¹² Главни елемент пре индустрије сачињавао је велики број занатских јединица, од којих су настала права капиталистичка предузећа, мануфактуре и фабрике. Током 18. века мануфактурама су означаване концентрације радне снаге занатског типа, у којима су се послови обављали ручно. Економски успон у овом периоду подстицао је стварање планова за велики број мануфактура.

¹² Ф. Бродел, нав. дело, 300–302.

Српски народ у европским привредним кретањима

између два царства

Када је реч о земљама које је насељавао српски народ, па и њеној централној области – Србији, стање привреде није било свуда исто. Путописци који су током 17. и 18. века путовали кроз Србију, описивали су је као шумовиту и слабо насељену, а разлог томе били су првенствено миграциони покрети чији су главни покретачи били хабзбуршко-османски ратови и антиосмански устанци српског народа. Међутим, нешто раније, током 16. века, у класичном периоду развоја и стабилизације Османског царства, област данашње Србије била је знатно гушће насељена него касније, у време ратних операција на њеном тлу.¹³ Под таквим околностима били су створени прилично неповољни услови за развој појединих грана пољопривредне производње, нарочито за земљорадњу, која је поред недовољне радне снаге доживљавала честе одливе земљорадничког становништва. Турци су у току спровођења свог феудалног система улагали велике напоре да населе напуштене крајеве у Србији, било заробљеницима или људством одведеним у ропство из различитих крајева, било затеченим Власима-сточарима, које су колонизовали у ненасељене крајеве. У земљораднички неразвијеној Србији гајиле су се претежно житарице, као пшеница, раж, јечам, хељда и просо, а од индустријских биљака биле су заступљене конопља и лан, и ређе дуван.¹⁴ Насупрот заостале земљорадње, налазила се развијена примитивна сточарска привреда. До ове појаве дошло је из више разлога. Пре свега у Србији богатој шумама и пашњацима постојали су веома добри услови за екстензивно сточарство. У време продирања Турака, земљорадничко становништво напуштало је своје поседе и одлазило у шумовите неприступачне крајеве, где се претежно бавило сточарством, а где су се још од раније налазили Власи-сточари. Екстензивни систем сточарства са својим примитивним начином препуштања стоке природи био је у највећој мери заступљен за време османске власти. Извесне промене наступиле су у погледу давања предности појединим врстама

¹³ Радован Самарџић, *Српски народ под турском влашћу*, у: *Историја српског народа*, III–1, Београд 1993, 65–80. О османском друштвеном уређењу и привредном систему у класичном добу опширније Халил Иналџик, *Османско царство класично доба 1300–1600*, Београд 2003, passim.

¹⁴ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 127–128.

стоке: овчарство је било најзаступљеније, затим говедарство, док се свињарство као примарна грана у средњем веку, налазило у опадању, пре свега из верских разлога освајачког становништва, али се одржало у северним крајевима Србије. Од доласка Турака до краја 18. века стање пољопривреде се мењало више пута, показујући у већим или мањим временским размацима тенденције опадања, успона или стагнације, условљене приликама у земљи. На те промене, између осталог, утицали су и миграциони покрети становништва, узроковани ратовима или тежњом за бољим животним условима. Непосредно после доласка Турака настало је нагло опадање производних снага и тек крајем 15. и у првим деценијама 16. века, насељавањем опустошених крајева пољопривреда се донекле подигла, али је већ од средине 16. века почело поновно опадање, које је трајало и у првим деценијама наредног столећа. Успон се осетио половином 17. века, али је после Кандијског рата (1645–1669) и продирања Аустрије дошло до поновног наглог опадања, и све до краја 18. века пољопривреда се налазила у релативној стагнацији.¹⁵

Стабилизација турског феудализма и релативно сређено стање у градовима привукло је стране трговце из суседних и удаљених земаља. Дубровчани су били обновили своју ранију трговачку делатност и за релативно кратко време стекли су у увозној и извозној трговини водећи положај. У то време дошло је и до пораста трговачких сеоба Грка и Цинцара на Балкан, односно у Србију, у вароши и мања места значајна за трговину. Грчки и цинцарски ентитет је у османском периоду био готово изједначен, посебно из разлога што су Грци, као трговци, имали не само у Османском царству, већ и у суседним хришћанским земљама Источне и Средње Европе велике повластице. Због тога је тешко одредити у којој су мери под грчким именом Цинцари учествовали у трговини на западу и нарочито на Балканском полуострву. Ово доста рано изједначавање Цинцара са Грцима појачало се током 18. века, када је сваки значајнији политички догађај код грчког народа изазивао реакцију и код цинцарског. То се нарочито осетило када су Цинцари подржали пелопонеске устанике, чији је устанак против турске владавине 1769. године био угушен. Из одмазде био је разорен њихов привредни и културни центар Москопоље (данашња источна Албанија), после чега су се расули по околним земљама, носећи са собом поприлично богатство. Образовани и способни, лако су се сналазили у новим срединама и

¹⁵ Н. Вучо, нав. дело, 130–132.

брзо пробијали у интелектуалну, политичку и економску елиту.¹⁶ Поред њих, у мањем броју пристизали су и Јевреји, Јермени и трговци из пограничних земаља.¹⁷ У Србији се криза градске привреде појавила поново крајем 17. и почетком 18. века, што је првенствено било изазвано ратним пустошењем и несигурним стањем које је наступило после турских војних неуспеха у ратовима са Аустријом. После пораза турске војске код Беча и Сенте 1683. и 1697. године, Турска је Карловачким миром 1699. године задржала источни део Срема и Банат. Међутим, та граница у стратешком погледу била је неповољна за Аустрију, а тежња Османског царства за поновним освајањем изгубљених територија, наговештавали су у блиској будућности поновне сукобе између ових земаља. Такво стање доводило је до померања турског становништва са севера на југ, у вароши јужне Србије, Македоније и Босне.

У околностима ратова и сеоба крајем 17. и у првој половини 18. века, услови за развој основне привредне гране, пољопривреде, били су неповољни, посебно када је реч о земљорадњи, јер није било довољно радне снаге. У демографски опустошеној Србији, у којој је земља већ била почитључена, османски локални феудалци су због тога радо примали насељенике из Динарских области, Моравско-вардарске долине и Шоплука и Торлака (област између Тимока и Искара), који су попуњавали празан простор, и захваљујући којима је привреда постепено оживљавала. Хабзбуршки обавештајни официри бележили су да су се у Србији тада гајиле претежно житарице (пшеница, раж, јечам, хељда и просо), кукуруз, поврће, попут паприке и пасуља, као и већ поменуте биљке за прераду: конопља, лан и дуван.¹⁸

Супротно слабој земљорадничкој делатности, била је развијена сточарска привреда. Природни услови у Србији богатој пашњацима били су погодни за сточарство. Још у време османског продора ка северу у 15. веку, земљорадничко становништво напуштало је своје поседе и одлазило у неприступачније крајеве, прихватајући сточарство као ново занимање, и тиме се утапајући у сталеж Владах-сточара, који је био ослобођен статуса раје и плаћао знатно мање порезе, у замену за вршење дужности полувојног карактера и снабдевање

¹⁶ Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима*, Београд 2008, 18–19.

¹⁷ Н. Вучо, нав. дело, 138.

¹⁸ Исто, 127–128.

османске војске.¹⁹ У том периоду овчарство је постало најзаступљеније, пре свега због потреба војске, затим говедарство, док је узгој свиња, примарна грана сточарства у средњем веку, било у опадању. Међутим, и оно се одржало у северним и западним крајевима Србије, да би крајем 18. и током 19. века постало једна од значајнијих извозних грана.

Од доласка османских освајача у 15. па све до краја 18. века, пољопривредна структура се мењала више пута, показујући у одређеним временским размацама стагнацију, опадање или успон, што је било условљено геополитичким и друштвеним приликама. На те промене, између осталог, утицали су и миграциони покрети становништва, узроковани ратовима или тежњом за бољим животним условима. Тако је, непосредно по доласку Турака, наступило опадање производње, да би крајем 15. и у првим деценијама 16. века, са учвршћењем границе на северу и досељавањем Влаха у опустеле крајеве, пољопривреда почела да се опоравља. Успон агркултуре у мирно време трајао је и током 17. века, али је после Кандијског и Великог бечког рата (1683–1699) дошло до поновног опадања. Видљиви знаци њене обнове били су приметни тек у другој половини 18. века.²⁰

Последица османског напредовања у 15. веку била је и напуштање градова од стране њихових становника, што се одразило на градску привреду. Становништво је напуштало градове и одлазило у приморске центре, где је настављало да се бави трговином. Један део градског становништва, попут трговаца и занатлија, остао је у градовима који су потпали под османску власт.²¹ Оријентализација живота урбаних центара у Србији и другим областима тиме је убрзана, посебно јер је значајан број локалних становника примио ислам.²² Захваљујући тада успостављеним стабилним приликама, у вароши, касабе и паланке поново су долазили страни трговци. Тако су Дубровчани, који су се на Порти представљали као „цареви највернији харачари“,

¹⁹ Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1984, 170–174.

²⁰ Н. Вучо, нав. дело, 130–132.

²¹ Исто, 136.

²² Пример за то било је Ужице, у чијој структури становништва у другој половини 16. века преовлађују занатлије и трговци муслимани. Међутим, анализирајући њихова имена и имена родитеља, види се честа заступљеност хришћанских имена очева, или просто додаток уз име бин Абдулах (binAbdullah), који је означавао конвертита у првом колону. Недељко В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија-окружје у времену страха (1788–1862)*, Ужице 2013, 13.

обновили ранију трговачку мрежу и у увозној и извозној трговини Османског царства релативно брзо стекли значајан положај.²³

У периоду османске власти, развој привреде у великој мери је зависио од мобилности становништва, пре свега трговачког и занатлијског слоја, а та мобилност зависила је и од производње и продаје одређених артикала. У томе је одређен значај имала и етничка и верска припадност. У строгој милетској²⁴ подели, у држави заснованој на шеријатском праву, поједина занимања нису била доступна припадницима немуслиманских религија (златари, свилари и слично). Ипак, и за њих је било довољно простора да оснивају трговачке компаније, и преко својих сународника у другим државама развију значајне послове, па је и Османско царство имало интерес да их подржи. Тако је постепено дошло и до пораста трговачких сеоба Грка и Цинцара широм Балкана, па и у Србији, који су се насељавали у вароши и друга места значајна за трговину. Поред њих, у мањем броју дошли су и Јевреји, који су после протеривања из Шпаније и других европских земаља нашли уточиште у Османском царству²⁵, Јермени османски поданици, али и трговци из пограничних земаља.²⁶ Занатство је у највећој мери било везани за пољопривреду, а у најразвијеније спадао је ковачки занат, који је дуго времена био распрострањен и везан за село. Развој градске привреде, пре свега заната, у Србији почео је да слаби крајем 17. и почетком 18. века, што је било изазвано ратним операцијама и несигурним стањем које је наступило после османских војних неуспеха у ратовима са Хабзбуршком монархијом.

Током Кандијског рата, грчки и јерменски трговци су извршили коначан продор на османско и међународно тржиште, а оснивање њихових насебина дуж Цариградског друма и у Подунављу имало је велик значај за прилике на српском тржишту. У Београду се у другој половини 17. века налазило око 200 породица јерменских занатлија и трговаца, који су почели да угрожавају послове српских трговаца у Будиму и да им постепено преотимају трговину. Важна црта њиховог пословања била је та да су успели да се наметну

²³ Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Београд 1983, 8–12; 32–34.

²⁴ Милет (Millet, Müillet), заједница истоверних, облик организовања појединих припадника одређених религија, које су као такве колективно биле представљане пред државним властима. М. О. Ursinus, *Millet*, Encyclopedia of Islam, CD Rom Version, 1.0.1.

²⁵ Драгољуб Р. Живојиновић, *Успон Европе 1450–1789*, Београд 2000, 85.

²⁶ Н. Вучо, нав. дело, 138.

као веза између богатих азијских занатских и трговачких центара и западноевропског тржишта, у тренутку када им италијански трговци више нису могли представљати озбиљнију конкуренцију, а утицај енглеских, француских и холандских трговаца није још увек био одлучујући да би им могао сметати у пословању. Кандијски рат није у већој мери угрозио ни јеврејску трговину, шта више у овом раздобљу су успели да се из балканских градова пробију на средњоевропско тржиште, па су њихови послови били у сталном успону.²⁷

Положај српских трговаца који су живели на простору од косовских градова до Будима, у овом периоду био је до извесне мере повољнији него раније. Срби су успели да се наметну страним трговцима као битан чинилац на локалном тржишту сировина. Повољна околност била је та да они нису представљали силу која је остале трговце могла озбиљније да угрози на међународном тржишту и поред тога што су у својим рукама држали део трговачког промета са Аустријом, поседовали дућане у Бечу и имали посебна трговачка друштва. За каснији развој српске трговине прворазредни значај имало је настојање аустријских трговаца да укључе Србе у свој пословни круг. Томе је допринела велика заинтересованост аустријског тржишта за увоз живе стоке, коже и вуне с овог подручја, а српски трговци су већ од половине 16. века имали значајну улогу у промету том врстом робе, располагали унутрашњом и међународном трговачком мрежом и имали устаљене путеве до произвођача сировина.²⁸

У Великом бечком рату, Османско царство је изгубило готово цео Панонски басен и Мореју, задржавши Карловачким миром 1699. године источни део Срема и Банат. Та граница у стратешком погледу била је неповољна за Хабзбуршку монархију, чему је доприносила и османска тежња ка поновном освајању изгубљених територија, што је наговештавало нове сукобе у будућности. Из изгубљених области муслиманско становништво се померало ка југу, у вароши Србије, Македоније и Босне. Ратови два царства вођени 1716–1718. и 1737–1739. године, довели су до успостављања природне границе на рекама Сави и Дунаву, након чега је уследио период полувековног мира.²⁹

²⁷ Тома Поповић, *Привреда у XVI и XVII веку*, у: *Историја српског народа* III–1, Београд 1993, 642–643.

²⁸ Исто, 644.

²⁹ Рајко Л. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, у: *Историја српског народа* IV–1, Београд 1986, 106–161.

Турско потискивање деспотовине према северу довело је до померања средишта културног и привредног живота Срба, који су заштиту почели да траже од угарског краља. Последице ових сеоба биле су двојачке, северни делови Србије остали су слабо насељени, док су јужни делови Краљевине постали центар у коме се све више концентрисао српски елемент, који је не само бројчано ојачавао током времена, већ постао и истакнути историјски чинилац у Угарској држави. Простор старе деспотовине био је неколико деценија погранична област Османског царства, где су дочекивани угарски упади и одакле су полазили турски походи у Европу. С обзиром на то да Турска није била у могућности да запоседне освојене крајеве насељавањем свог становништва, она их је попуњавала досељеницима с југа, највише из области горњег Подриња, Старог Влаха и Брда, којима је додељен такозвани влашки статус. То је била прва од сеоба којом је створена будућа Србија, она која је постала епицентар српске револуције 1804. године. Власи су служили турској војсци и управи, а као накнаду су, поред глоба, плаћали једино дукат по кући на име харача султану. Због тога што су били највећа и најзначајнија категорија повлашћеног становништва, Власи-сточари добили су и право на своје старешине, кнезове и примићуре, који су представљали свој народ пред турским властима. Тиме је била утемељена кнежинска самоуправа, која се задржала и после укидања влашког статуса народа Србије тридесетих година 16. века и његовог свођења на статус раје, односно земљорадника, који је као такав постојао све до 19. века. Турци су кнежинску самоуправу схватили готово као део свог државног система, док је повремено постављан баш-кнез, врховни старешина који је био надлежни орган свим нахијским и сеоским кнезовима у земљи.³⁰ Српског народа у Османском царству временом је било све мање, док их је, напротив, у Хабзбуршкој монархији, па чак и Млетачкој републици, од једног значајног историјског догађаја до другог, било све више. Све ове миграције подстицане су и од стране хабзбуршких власти, које су свакако имале вишеструку корист, како да би населиле опустошене крајеве Царства, тако и да би добиле велику концентрацију јаке војне снаге на граници према турским територијама, што је уједно био и најјачи мотив за овакав дочек српских досељеника у Монархију.

Сеобе из Османског царства под заштиту хришћанских владара трајале су неколико векова, а народ који се селио, водио се мотивом да од нових господара добије исте оне

³⁰ Р. Самарцић, *Српски народ под турском влашћу*, 83–84.

повластице које је имао под османском влашћу, дакле да буду слободни војници, који осим виших официра и државног суда немају никаквих других инстанци изнад себе. Били су свесни да једино у том случају могу да рачунају на очување своје самоуправне заједнице, вере и историјских вредности и предања која су их надахњивала и пружала им осећај слободног живота, који је често, ипак, био само привид. С тим у виду, постаје јасно да је одузимање привилегија у Османском царству и могућност да се оне стекну у некој од хришћанских држава, био основни мотив српских сеоба преко граница, док је секундарни био страх од турских одмазди и насиља, мада се управо тај разлог временом, захваљујући романтичарској представи српске историје, наметнуо као основни који се појављивао у предањима и историографији без правог критичког осврта на прошле догађаје.³¹

Општи полет привреде крајем 16. века повољно је утицао и на развој српске трговине, која се протезала дуж два велика трговачка пута: дунавског и дубровачког. Услед посебних историјских услова у којима се развијао, дунавски пут представљао је погодно тле за брзо напредовање српских трговаца. На основу бележака цариника, у Будиму су се 1551. године појавила само три српска трговца, који су трговали вином, медом и говеђом кожом. Већ двадесет година касније у граду су се појавила 34 српска трговца, а највећи део њихове робе чинили су вино, ракија, мед, сирће, уље, сољена риба, маслац, туршија, грожђе, лешник и житарице. Роба је углавном била намењена будимском тржишту, док су запажен успех ови трговци доживели успостављајући активну трговину са немачким земљама, где су извозили живу стоку, житарице, зачине, крзна, штављене коже и неке занатске производе, попут шиндре (дрвене грађе), корита, ведрa и друго, а увозили су предмете од гвожђа и тканине. За српске трговце у Подунављу посебно је била значајна трговина стоком, односно њен извоз у Будим, Беч и друге делове Монархије. Преко царинарнице у Вацу шездесетих година 16. века прелазило је око 60.000 говеда, 1.500 коња и 25.000 оваца годишње.³²

Током 17. века трговина између Османског царства и Хабзбуршке монархије напредовала је у толикој мери да су српски трговци у Бечу основали трговачку компанију ради заштите својих интереса, пошто је трговина била условљена посебним дозволама. Такође, успешним српским трговцима пограничне ниже и више, државне и градске, војне и

³¹ Р. Самарцић, *Српски народ под турском влашћу*, 85.

³² Т. Поповић, нав. дело, 605.

цивилне власти у Угарској и Аустрији причињавале су различите сметње приликом преласка границе. Један од примера је такозвани Пожунски статут од 26. априла 1654. године, којим се изричито забрањивао Рацима и Јеврејима да бораве и тргују у граду. С друге стране, ни српски трговци се нису увек придржавали прописа о трговини. У јулу 1633. године јављено је Ратном савету да је „опет једна рацка лађа без пасоша стигла у Коморан“. Ипак, због користи за државу, и турске и аустријске власти често су помагале српске трговце и узимале их у заштиту. Трговце су нарочито војне власти ометале у Коморану, где су се Срби населили почетком 16. века, одакле је и сам угарски палатин тражио да се српски и грчки трговци одстране из града. Крајем 1651. године српски трговци жалили су се због тога што им је забрањена трговина вуном и другом трговачком робом. Пошто је вуна тада била један од најважнијих увозних артикала из Османског царства, жалба на забрану је имала успеха. Ратни савет је издао налог да се заштите Срби у Коморану приликом обављања њихове трговинске делатности. Попут других, и српски трговци су често кријумчарили забрањену робу из Аустрије, нарочито оружје. Бојазан од српских, грчких и цинцарских трговаца била је појачана тиме што су у Бечу сматрани за турске шпијуне.³³

С друге стране, покушаји српских трговаца да се пробију до средишта медитеранске трговине, Венеције, Фиренце, Ђенове, Анконе, Барија и Напуља, углавном су завршавали у јадранским лукама. Разлог томе био је пре свега у третману који су ови центри имали према хришћанским поданицима Османског царства, готово их изједначавајући с турским становништвом, што се посебно уочавало код Млечана током кипарског рата, када је један број ових трговаца ухапшен, а њихова роба конфискована. Пуштени су тек након интервенције грчког свештенства, а могуће и пећког патријарха. Везе српских трговаца с Дубровником, иако многобројне, имале су углавном локални карактер. Много више успеха у пословању с овим трговачким центрима имали су трговци из Сарајева, међу којима је било припадника обеју вера. Положај српских трговаца поправио се седамдесетих година 16. века, у време када су херцеговачки намесници све чешће објављивали забране по којима је дубровачким трговцима било онемогућено да извозе поједине врсте робе. У исто време, јачање домаћих трговаца муслимана, Јевреја и Срба, као и пораст броја занатских радионица у градовима, утицали су повољно и на

³³ М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба*, 24.

измену структуре извоза, тако да су занатски производи и прерађевине заузимали све значајније место, што ће у великој мери омогућити напредак националне економије и код српског народа.³⁴

Балканско, а са њим и српско занатство, достигло је крајем 16. и током 17. века свој потпун развитак. Занатски производи сачињавали су између 50 и 80 посто извоза преко јадранских лука и од 40 до 80 посто извоза у хабзбуршке земље. Велики скок је забележен и у погледу извоза у Млетачку републику, мада је и до тог периода извоз у овај део Европе био доста развијен. Оваква основа извоза могла је бити остварена због интензивног учешћа балканских трговаца у њему, као и због заинтересованости млетачког тржишта за такву врсту робе. Под утицајем међународног тржишта, у пуном замаху били су занати из области прераде коже, крзна, текстила, ваљаних тканина и ткачке делатности. Производи српских занатлија чинили су велики део извоза, пре свега штављене јареће и јагњеће коже, крзна дивљих животиња и ситне стоке, одевни предмети од крзна, ћебад, прекривачи, пресовани душеци за спавање, торбе, мараме, разна плетива и други производи. Услед конкуренције западноевропске мануфактуре, занати попут стакларског, fine обраде метала (осим кујунцијског и златарског), галантерије, прецизне механике, израде алата и слично, нису у великој мери заживели међу балканским, односно српским занатлијама.³⁵

За период дугогодишњег мирног раздобља османске управе у областима јужне Угарске, услед пораста производних снага, почео је да расте број Срба трговаца и занатлија, а самим тим и да се развија грађански сталеж. Још на почетку османске владавине на Балканском поуострву, крајем 15. века, постојао је велики број путујућих трговаца Срба – *Serviani*. Већ од средине 16. века они се појављују и на бечкој пијаци као извозници и увозници, који су били под заштитом османских власти. Српски трговци помињу се као продавци појединих врста финих тканина, а поред Беча, путописци их бележе и на пијацама у Пешти и Рац-Ковину (место јужно од Пеште, које су основали српски становници, углавном трговци из Ковина на доњем Дунаву када су се 1440. године тамо преселили због опасности од Османлија. Касније су добили потврду краља Жигмунда

³⁴ Т. Поповић, нав. дело, 607.

³⁵ Исто, 626.

од 4. јула 1453. године, којом им је било допуштено не само да тргују по целој Угарској, већ и да прелазе у *regnum Rasciae* и преносе своју робу тамо и назад.³⁶

Мађарска историографија подвлачи разарајуће ефекте османске окупације Угарске, сматрајући их нераздвојним од турског освајања уопште. Расељавање и пустошење угарске низије између Дунава и Тисе током 16. века, трансформација те старе напредне пољопривредне области у земљу екстензивног узгоја стоке, само је био неизбежан и карактеристичан резултат њене инкорпорације у царство султана. Угарска је представљала уједно и тампон зону између Хабзбурговаца и Османлија, на чијој територији су трајали непрекидни сукоби између 1526. и 1606. године. С друге стране, та провинција на самим границама османске експанзије у Европи, на великој удаљености од престонице, указивала је на више других посебности. Муслиманско становништво, сведено на мали број администратора, војника, трговаца и занатлија, било је насељено у неколико великих градова и утврђења, као у Будиму, Пешти, Печују, Секешфехервару (Стоном Београду) и Сегедину, где је заменило мађарско и немачко становништво, које је пребегло на хабзбуршку територију. У односу на већину градова, села су остала готово потпуно хришћанска. Становништво руралног порекла издејствовало је у прошлости ослобађање плаћања пореза појединим угарским феудалцима, а по доласку Османлија, остављене су им извесне привилегије, које су се односиле на то да је становништво управљало самостално и једини контакт са Османлијама одржавало преко убирача пореза.³⁷

Сеобу Срба у Угарску у 15. веку карактеришу два тока: постепено мање приметно пресељење обичног света, и у историјским изворима документовано пресељење српске властеле. Историјски извори међу српским великашима као прве мигранте помињу синове краља Вукашина, који су се преселили у Угарску још 1394. године. Српски деспот Стефан Лазаревић је у својству вазала угарског краља добио Београд, Мачву и Голубац, а касније на десетине села и вароши у Мађарској. Ђурађ Бранковић је такође од угарског краља добио у феуд више градова и преко сто села, чиме су српски деспоти спадали међу најмоћније угарске племиће.³⁸ Други талас пресељавања српских великаша везује се за период владавине краља Матије Корвина, који је пуно пажње посвећивао насељавању

³⁶ М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб 2010, 21–22.

³⁷ Робер Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 351–352.

³⁸ Zoltan Györe, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009, 32.

крајева који су били опустошени од стране Османлија. Вођени ратним и економским разлозима, краљеви Мађарске су подстицали уселјавање Срба, који су стизали у мањим или већим групама, било добровољно или под притиском од стране мађарских краљева, који су турске поданике, враћајући се из похода, доводили у Мађарску. Срби су по доласку у нове области имали иста права и обавезе као староседеоци, шта више, краљ је православном становништву 1481. године даровао право на слободно исповедање вере и ослободио их плаћања десетка. Захваљујући томе, уселјеници су пристизали готово непрекидно, мењајући на тај начин етничку и конфесионалну слику југа Мађарске. Према документима из тог периода наводи се да „већи део споменутих крајева Срема настањују Рашани, иако неки градови и села важе као хришћански (то јест католички) у већини живе Рашани и Босанци измешани са хришћанима (католицима).“ Срби су у Угарској насељавали углавном области у којима је већ живело српско становништво или властелинства српских феудалаца, а до Мохачке битке ови имигранти су се без већих проблема интегрисали у друштвени и политички систем Мађарске и одиграли важну улогу у одбрани јужних граница земље од турских напада. Међутим, слом мађарске одбране и почетак грађанског рата између краљева Фердинанда II и Јована II Запоље, учинио је положај Срба крајње несигурним. Падом Срема под турску власт после 1526. године, велики део српског становништва преместио се у област Потисја и Поморишја. У сукобу два краља Срби су се стављали на страну једног, а затим и другог, настојећи да обезбеде себи повољнији положај у новим околностима. С обзиром на то да мађарска држава, у ситуацији у каквој је била, није могла да им обезбеди повољне услове живота, већина их је одлучила да се врати у Срем, што је уједно значило и прихватање османске власти. Током турских похода у наредним деценијама и проширивањем османске власти у Мађарској, све већи број Срба прелазео је на страну Турака, чиме се број досељеника у угарској војној граници у великој мери смањило, док је у Славонији и Хрватској тај број растао, највише због добијања самоуправних привилегија, војне службе, одређене ослобођености од пореза и низа других погодности које су добијали преласком у Аустрију. С друге стране, сличне погодности Србима је нудила и Турска, чиме је временом изграђена османско-аустријска гранична линија, на којој су се Срби са обе стране нашли у привилегованом положају, и око које су се често борили једни против других, у служби два царства.³⁹ Слично ономе

³⁹ Zoltan Györe, нав. дело, 33–34.

што се десило становништву Далмације, после освајања Будима од стране Турске, велики део мађарске популације је изгубио живот, или одведен у робље, док је било и оних који су се повукли у удаљеније, неприступачне области. Многа напуштена насеља убрзо су населили Срби, који су већ до половине 17. века чинили већинско становништво у Бачкој, а недуго затим и у Банату и деловима Задунавља. Број Срба у Краљевини Мађарској је ипак знатно био повећан Великом сеобом 1690. године, као и после аустро-турских ратова (1737–1739. и 1788–1791), а избеглице су стизале и за време руско-турског рата у периоду од 1768. до 1774. године.⁴⁰

Срби Рашани, *Rasciani*, Раци или на мађарском *Ráczok* су већ у првој половини 16. века постали важан фактор у животу ове области. Према једном попису из 1520. или 1522. године, међу пописаним старешинама забележени су и неки са српским народним именима. Највећа етничка освајања Срби у Бачкој су извршили у времену између 1526. и 1553. године, када су се из ње иселили Мађари. Тенденција напуштања овог простора интензивирала се непосредно после пораза Мађара на Мохачком пољу, а Срби су прво насељавали јужне и источне крајеве Бачке, а нешто касније северне и западне. У време османске власти, Бачка је административно била организована у Сегедински санџак, са Бајском, Бачком, Сегединском, Сомборском, Суботичком и Тителском нахијом. Да би се стекао увид у демографску структуру града који је предмет овог истраживања, потребно је направити поређење и са другим градовима,⁴¹ односно представити пресек три нахије – Сомборске, Суботичке и Бачке. Међу њима је, по броју кућа и насеља, највећа била Бачка нахија (1554. године имала је 59 насеља са 242 куће; 1570. – 62 насеља са 406 кућа; 1590. – 96 насеља са 1.573 куће). Сомборска се убрајала у нахије средње величине до 1590. године, када је по броју насеља и кућа, постала јача и од Бачке (1554. године 46 насеља са 149 кућа; 1570. – 48 насеља са 247 кућа; 1590. – 93 насеља са 1.705 кућа). Суботичка нахија имала је у периоду 1580–1582. године 34 насеља са 676 кућа, а десет година касније 25 насеља са 646 кућа.⁴² Узимајући у обзир и преостале нахије које нисмо обрађивали у овом раду, може се сматрати да се у другој половини 16. века, захваљујући дугом периоду мира,

⁴⁰ Zoltan Gyöge, нав. дело, 37.

⁴¹ Реч је о градовима који су готово у исто време када и Нови Сад добили статус слободног краљевског града, Сомбор и Суботица. Узорак је профилисан на основу расположиве и доступне грађе, али и величине поменутих градова и географских и економских околности у којима су егзистирали.

⁴² Душан Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века – историја насеља и становништва*, Београд 1952, 21–22.

у њима бележи углавном стални раст броја становника. Тај процес делимично је прекинут или успорен услед Османско-хабзбуршкога рата 1593–1606. године (Дуги рат), као и ратова током 17. века. Међутим, са економског становишта, ратови можда и нису играли пресудну улогу у расељавању становништва са простора наведених нахија. У питању је било плаћање пореза по домаћинству, који је углавном избегаван, што је илустровано чињеницом да је у Бачкој однос броја кућа које нису платиле порез према онима које су уредно плаћале био три пута већи, док је слична ситуација била и у Сомборској нахији. Због неповољних услова за живот и великих намета, у појединим областима су готово сви насељеници једног места напуштали своје домове.⁴³ С друге стране, представу о броју становника и насељених места у тадашњој Бачкој пружају пописи из 1698. и 1699. године, у којима се наводи да је постојало између 50 и 60 насељених места, док је 153 било напуштено. Статистички гледано, на једно насељено место долазило је три опустела. Међу опустелим местима налазила су се и нека од данашњих насеља, Бегеч, Брестовац, Вајска, Кулпин, Мошорин, Пачир, Петровац, Сентомаш (Србобран), Таванкут, Товаришево, Црвенка, Чантавир и друга. Од насељених места у бачком срезу налазило их се 18: Бач, Варадински Шанац, Каћ, Ковиљ, Параге, Футог и други. У Сомборском срезу налазили су се Бођани, Вајска, Каравуково, Колут, Моноштор, Сивац, Сомбор и други, од којих је највеће насеље био Сомбор са 270 породичних старешина и 55 ожењене браће или синова, док је просечно место имало само око 40 кућа.⁴⁴

⁴³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 22.

⁴⁴ Исто, 29–30.

Имена села	Одрасли мушк	Деца	Коњи	Волови	Краве	Телад	Овце и козе	Кошнице	Виноград	Јутра:				Крчме	Пиваре	Казан	Милонце	Радице	Свиње
										жита	јечма	зоби	поре						
Петроварадински Шанац – Нови Сад	43	18	7	6	2	2	110	64	-	2	2	-	2	3	1	2	-	3	10
Сомбор	270	55	434	466	411	297	1060	651	274	988	500	-	40	3	1	-	-	31	446
Баја	535	60	172	179	247	221	465	3	366	341	170	-	93	6	10	-	2	1	248

Табела 1. Попис у Бачкој жупанији 1699. године⁴⁵

После завршетка рата између Хабзбуршког и Османског царства и потписивањем мира у Сремским Карловцима 1699. године, међу многим проблемима које је требало решавати, поред насељавања опустелих земаља, било је и проналажење извора који би служили за подмиривање повећаних државних потреба. Било је потребно изградити систем опорезивања и постарати се да се државни порези „сразмерно и праведно“ разрежу, јер је против опорезивања било много притужби. У то време порез је плаћан по портама. Према попису из 1696. године у целој Угарској је било 8.000 порти, а порез је износио 2.000.000 форинти. Жупаније су на своје подручне општине разрезивале порез према такозваним дикалним пописима. Жупаније и градови су били незадовољни опорезивањем по портама, па се цар Карло VI обратио мађарским државним сталежима да сами израде правилник, по коме би се у целој држави по истим начелима пописивали порески обвезници и њихова имања, како би се после пописивања установио број порта, које би служиле као кључ за опорезивање. Такав правилник је усвојен 1715. године, а попис је требало извршити без и најмање пристрасности и уплива месних интереса, обухватајући свако место, слободне краљевске градове, привилеговане и непривилеговане градове, општине и села без обзира

⁴⁵ Мелхиор Ердужељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1864, 108. Из поменутог пописа аутор је издвојио наведена три места ради поређења Новог Сада с њима. Такође, пописом је обухваћен само грађански слој, док је 215 војника изостављено јер нису потпадали под грађанску управу.

на то да ли су напуштени или насељени, као и сваког порезника са ознаком његовог правног и материјалног стања. Међутим, већ код првих ревизија овог пописа утврђене су неке неправилности и недостаци, што је наметнуло опште мишљење да би требало извршити нови. Том послу приступило се пет година касније, а новим пописом из 1720. године, биле су обухваћене и војне границе (Потиска, Поморишка и Подунавска), што није био случај са претходним, јер војне власти нису дозволиле попис граничара.⁴⁶ С обзиром на то да је правилником и упутствима било предвиђено да пописивачи дају један општи преглед о пописаном месту, одговарајући на нека од наведених питања, попут да ли у месту има довољно пашњака, да ли му припада нека пустара, какав је положај земљишта, погодност обраде и плодност, приходи трговачких радњи, као и имена занатлија, врсте заната којим се баве и приходе од њих, као и неке друге примедбе, овај попис пружа много јаснију слику о социјално-економској и етничкој структури пописаних области, о чему ће бити речи касније у раду.

Долазак српског грађанства у Хабзбуршку монархију десио се у правом тренутку по питању обнављања њене запуштене привреде. Стекавши још у старој постојбини велику занатску и трговачку вештину, организовани у еснафе или „руфете“, пребегли грађани, заједно са Србима староседеоцима појединих вароши, постали су временом свесна и борбена снага новог српског друштва у Угарској.⁴⁷

⁴⁶ Иван Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, Нови Сад 1966, 9–10.

⁴⁷ *Историја народа Југославије*, књига друга, Београд 1960, 1050.

Ратови Хабзбуршке монархије и Османског царства у 17. и 18. веку и њихов утицај на привреду

Хабзбуршко-османски ратови, започети опсадом Беча 1683. године, вођени су великим делом на животним просторима српског народа. Ратне операције, разарања и збегови, прекидани краткотрајним затишјима, водили су из године у годину ка опадању стандарда и осталих животних вредности. Завршетак ратова Срби су дочекали изнурени, запуштени и осиромашени, док је једина новост било померање границе на југ, чиме је било разбијено њено старо јединство. Велики део народа био је укључен у Хабзбуршку монархију, а сеобама 1690. године њему се прикључио велики број избеглица предвођених високом црквеном јерархијом.⁴⁸ Полувековни период у коме су два царства водила три велика рата (1683–1739) може се сматрати значајним фактором који је утицао на развој економских и демографских прилика, промене у земљишном и пореском систему, и у вези с тим, на појаву нових облика локалне власти. Геополитичке промене праћене су и сеобама. Најзначајнија међу њима била је велика сеоба Срба 1690. године на просторе северно од Саве и Дунава, која је била непосредно повезана са повлачењем хабзбуршке војске са Балканског полуострва током Великог бечког рата.⁴⁹

У првој половини 18. века пресељавање становништва имало је и другу димензију, у којој главни мотив није био рат и разарање, већ пребегавање феудалних поданика због угњетавања од стране спахијске и коморске власти у Војну границу, а из Границе се бежало у цивилне, провинцијалне области због тегоба војничког живота, а потом и због контрибуције, које су граничари сматрали неспојивим са њиховим статусом у Аустријској царевини. У време Ракоцијевог устанка из Бачке се пребегавало у Банат, који је још увек био под турском влашћу, а касније када је Банат прешао у руке Аустрије (1718), пребегавање се наставило, јер је стање у коморском Банату изгледало подношљивије од граничарског. Међутим, исто тако али у мањој мери, било је пребегавања и у супротном правцу, из Баната у Бачку, односно испод Коморске администрације Баната под коморску

⁴⁸ Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, 2006, 13.

⁴⁹ Р. Монтран, нав. дело, 380–386.

и граничарску власт у Бачкој. О томе сведоче списи од 1719. до 1725. године, према којима је из Бачке у Банат пребегло 346 пореских глава, док је из Баната у Бачку прешло свега 197. Пресељења су ишла више у правцу Бачке него Срема, јер је то „било лакше остварити преко Тисе него преко Дунава“. Најпоузданије податке о овој појави дају нам подаци пописа становништва Угарске из 1715. и 1720. године, о којима је било речи у претходној глави. Ове пописе извела је државна власт, а пописано је становништво, број породица, занимање старешина и њихово имање. Попис је спроведен на територији читаве Угарске, изузев Баната, а садржи и податке из области северног Поморишја. Недостаци ових пописа огледају се пре свега што је из необјашњених разлога много пореских домаћинстава изостављено; затим, према етничкој структури становништво је било подељено на свега неколико група, узевши за основни критеријум имена и презимена пописаних становника. Такође, нису посебно назначени ни припадници појединих етничких група, попут Грка, Јермена, Јевреја, Цинцара, Цигана и других. Међутим, и поред свих недостатака, ови пописи пружају веома важан материјал за познавање етничких односа који су владали у том периоду у Јужној Угарској.⁵⁰ Дакле, према овим пописима таквих пребега је било у Петроварадинском Шанцу, Гардиновцима, Дорослову, Ковиљу, Купусини, Пивницама, Чуругу, Футогу и другим местима, о чему сведоче презимена тих људи, која су изведена од њихових ранијих станишта у Банату.⁵¹

После рата од 1683. до 1699, Француског од 1700. до 1714, Ракоцијевог устанка од 1703. до 1711. и рата од 1716. до 1718. године, стање у Аустрији било је веома тешко. Њене финансије су биле потпуно исцрпљене, те је настојала да извуче што већу корист од освојених територија на подручју Србије, које су се до тада налазиле под османском влашћу. У тим областима смењивале су се турска и хришћанска војска, тако да су пљачке и пустошења били неминовни, а становништво расељено и осиромашено. Они који су остали на тој територији, поред других бројних обавеза према држави, морали су да издржавају војску стационирану у земљи и чиновништво. Народ се бавио, и то на веома примитиван начин, сточарством и земљорадњом, док занатство и трговина, нарочито спољна због затворене границе према Турској, осим у Београду и неколико других вароши,

⁵⁰ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 10.

⁵¹ Владан Гавриловић, *О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 83, Нови Сад 2011, 119–120.

готово да нису ни постојали.⁵² Поред немачког становништва и разних других етничких група које су се населиле у Београд после освајања од стране Аустрије, доминантну улогу на пољу трговине имали су Грци, Цинцари, Јермени, Јевреји, али и Срби.⁵³ Српско становништво у Београду разликовало се од сеоског по веома важном фактору, по занимању, иако свака струка није имала и своју посебну организацију. Ове друштвене, привредне и правне организације само су у малој мери одговарале сталежима и редовима на Западу. Међу привредницима најугледнији и најбогатији су били трговци. Код српског становништва разликовале су се две врсте трговаца – *трговци* и *бакали*. Трговцима у општем смислу називали су се само *гросисти*, који нису имали свој локал или тезгу, већ су се бавили увозом и извозом стоке, хране и друге робе. Трговци на мало били су углавном бакали, који су трговали за тезгом у локалу. Понеки од њих су се истицали продајом неког посебног артикла, попут шећера, качкаваља, пиринча и слично.⁵⁴

Смиривање сукоба са Персијом и потписивање мировног уговора 1639. године у Серхабу омогућило је Османском царству да се посвети територијалним и политичким питањима у Европи. Иако је дуготрајни Кандијски рат против Млетачке републике донео потресе у држави, попут велике несташице и збацивање султана Ибрахима I са престола, његов син, Мехмед IV, успешно је окончао рат против млетачког Крита. С друге стране, у два наредна рата у периоду од 1660. до 1664. године, у којима је покушано потпуно потчињавање Ердеља турској власти, није имао успеха и овој кнежевини била је призната аутономија. Неуспех је доживео и у сукобу са Русијом, када је изгубљена западна Украјина и Запорожје. Међутим, и поред ових губитака, Порта је покушала да ратом против Хабзбуршке монархије освоји аустријски део Угарске и да продре дубоко у средњу Европу. Ратни поход на Беч који је тада покренут изазвао је бежање из страха од Османлија, посебно у местима поред путева где се кретала војска. У Бачкој се у раздобљу од 1683–1699. године раселило 41 насеље, а нека села у Срему раселила су се потпуно или делимично.⁵⁵

⁵² Душан Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд 1950, 107–108.

⁵³ Исто, 184–186.

⁵⁴ Исто, 252–256.

⁵⁵ Рајко Ј. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683–1699*, у: *Историја српског народа* III–1, Београд 1993, 491–492.

У првим годинама рата водиле су се жестоке борбе између турске и аустријске војске на територији Угарске. Османске снаге су биле принуђене на узмицање и напуштање неких утврђења у пограничним областима и на Дунаву, док су хабзбуршке снаге продрле чак до Будима. Током 1685. и 1686. године аустријска војска заузела је готово целу горњу Угарску, као и градове Печуј, Сегедин и Будим. Ови успеси снажно су утицали на даље држање српског народа у Угарској, који је од тада почео да се диже на разним положајима турске позадине. Муслиманско становништво на територији Угарске и у другим пограничним областима Османског царства осетило се угроженим и почело се масовно повлачити дубоко у унутрашњост. Ово пресељење становништва изазвало је велике поремећаје у животу не само избеглица, већ и средине коју су насељавали.⁵⁶

До масовнијег устанка хришћанског становништва у Угарској, Босни и Србији дошло је током 1689. године, када су аустријске снаге започеле продор у унутрашњост Србије. За команданта аустријске војске био је постављен Лудвиг Баденски, коме је била поверена дужност да своју војску појача добровољачким одредима балканских хришћана, у чему је у знатној мери и успео, с обзиром на то да му се придружио знатан број добровољаца, не само из области северно од Саве и Дунава, већ и из Србије. Током свог наступања од Београда према Скопљу аустријска војска се ослањала на Србе, а њени команданти су успоставили контакт са пећким патријархом Чарнојевићем, који се, када су Турци почели да потискују аустријску војску, са свештенством, народним старешинама и знатним делом народа покренуо на сеобу до Београда, а затим у угарске земље.⁵⁷

Током 1689. године на територији источне Македоније избио је Карпошев устанак, назван по његовом вођи, предводнику једне хајдучке дружине, а инспирисан аустријским војним успесима у Србији и њиховим продором у Македонију. Међутим, брзо је дошло до преокрета у односу снага, када је Османско царство упутило две јаке војске против аустријске и македонских устаника. Већ следеће године хришћанска војска доживела је пораз и потпуни слом на подручју целе Србије. Док су се Аустријанци повлачили према северу, немоћни да пошаљу јаче снаге против османске војске због рата који су у исто време водили са Француском, са њима је у повлачење кренуо и део добровољаца, као и становништво из Србије и Македоније. С народом је кренуо и патријарх са једним делом

⁵⁶ *Историја народа Југославије*, 765.

⁵⁷ Исто, 767.

свештенства, а изразито велику групу људи која је избегла махом из вароши, чинили су занатлије, трговци и други пословни људи, који су у Османском царству формирали међу хришћанима танак слој грађанске класе.⁵⁸

Док се још веровало да ће царска војска и српска милиција одржати Србију, цар Леополд I је у априлу 1690. године упутио проглас (*Invitatoria*) српском народу да остане на својим огњиштима и у свему помогне његову војску, а за узврат обећао је да ће, као краљ Угарске, Србима дати слободе и повластице које су раније имали, да ће им осигурати слободан избор сопственог војводе, обезбедити слободу вероисповести и изузети их од сваког јавног терета и данка, осим оних који су пре турског освајања Србије сматрани за „права краљева и госпoде“. Поред овог, цар је послао писмо и патријарху Чарнојевићу и замолио га, с обзиром на то да ужива велики углед посебно код Срба и Албанаца, и с обзиром на спремност да се заузме за „безбедност и напредак ствари хришћанске“, настоји да искористи повољну прилику да збаци турски јарам. Он се нада да ће патријарх свакако настојати да се тај циљ оствари тако што ће се придружити аустријском оружју и помоћи „да се варварско отоманско тиранство понизи и угаси“.⁵⁹ Срби су прихватили овај позив и наставили борбу против Османлија, међутим, то све није у великој мери помогло аустријској војсци, која је поред неколико мањих победа, ипак била принуђена да се повуче с главног дела фронта у области Ниша. Коначно, хришћанске снаге биле су приморане на предају септембра 1690. године. Велики број српских добровољаца је погубљен од стране османске војске, што је изазвало масовно пребацивање избеглица преко Саве и Дунава у Угарску. Османска војска је по освајању Смедерева кренула према Београду, који је заузет у октобру исте године. Поновни пад Београда у турске руке био је знак за Србе да се морају склонити дубоко у позадину хабзбуршке територије.⁶⁰

Хабзбуршки војни неуспеси и повлачење учврстили су избегло становништво у уверењу да више неће бити у могућности да се врате у своје домове, а још мање да ће са својих огњишта поново моћи да се боре против османске силе, како је позивано инвитаоријом и писмом патријарху. Неколико дана по пријему инвитаорије и писма у Београду (16. јуна 1690. године по старом календару), патријарх је сазвао црквено-народни

⁵⁸ *Историја народа Југославије*, 770.

⁵⁹ Р. Л. Веселиновић, *Срби у великом рату 1683–1699*, 524.

⁶⁰ Исто, 771.

сабор како би се донела одлука у вези с позивом цара Леополда I на нови устанак. У раду сабора учествовали су Срби из јужне Србије, Шумадије, Старе Србије, Срема и босанског Подриња. Поред представника милиције и грађанства, присутно је било и више свештенство, попут београдског митрополита Хаци-Симеона Љубибратића и јенопољског епископа Исаије Ђаковића, као и ниже свештенство које су заступали седморица игумана великих манастира из Србије и Срема. После разматрања војног и политичког стања, сабор је решио да избеглице у збеговима око Београда напусте свој стари завичај, да пређу у тадашњу Угарску и да се тако склоне што даље од непријатељских османских снага. Оваква одлука донета је и из разлога што је Угарска недавно била ослобођена од Османлија, а за време турске управе у њој је постојала уређена српска православна црква под управом Пећке патријаршије. Узимајући у обзир национално-политичке циљеве српског народа, као и могућност и начин њиховог остварења у тадашњим приликама, сабор је одлучио да призна аустријског цара Леополда I за српског краља и да српски народ настави борбу против заједничког непријатеља, али са територије Угарске. Осим те одлуке, сабор је у шест тачака (пунктација) разрадио захтеве да се потврде сва права српске православне цркве које је она уживала под турском влашћу, попут слободе вере, слободног и саборског бирања архиепископа који мора бити Србин, употребе старог календара, слободног патријарховог и епископовог вршења јурисдикције у свим областима у којима се српски народ налази или ће се налазити у будућности, ослобођења свих црквених имања од дажбина и самосталног управљања њима, као и искључивог патријарховог права да суди за преступе ниже и више јерархије.⁶¹

Полазећи од царског акта из априла 1690. године и пунктација донетих на сабору, патријарх Чарнојевић и народни прваци овластали су епископа Исаију Ђаковића да преговара у Бечу и издејствује конкретну привилегију за цркву и народ који је кренуо у сеобу у царске земље. Услед тадашњег тешког положаја Хабзбуршке монархије због сталног напредовања османске војске, цар је усвојио молбу коју је епископ предао и издао прву *Привилегију* 21. августа 1690. године. Она је представљала основни спис државно правне природе којом је уређен положај српског народа под влашћу аустријског цара и угарског краља Леополда I. Овим правним актом цар је признао Србе као народ (*Natio Rasciana*), узео их под своју заштиту, дозволио употребу старог календара и слободан

⁶¹ Р. Л. Веселиновић, *Срби у великом рату 1683–1699*, 526–527.

избор архиепископа „из српског народа и језика“. Архиепископу је призната и духовна и световна власт над црквама, свештенством и народом, а свештенство је било ослобођено „од десетка, данка и квартира“.⁶² Овде би требало поменути народно-црквени сабор, о коме се у привилегијама изричито не говори, али се право на његово одржавање подразумевало у оквиру права народа и свештенства да сами, из својих редова, бирају свог архиепископа. Питање народно-црквеног сабора појавило се тек после смрти патријарха Чарнојевића, када је требало изабрати новог поглавара, јер је до тада могло бити речи само о народним зборовима, односно о договорима између патријарха и народних старешина. Међутим, ни тада тај сабор, састављен по сталешком принципу, није имао статус Угарског или Хрватског сабора, већ само израз верско-етничке посебности православне цркве и народа *илиричког*, у који су поред Срба као носилаца привилегија, ушли и Грци, Цинцари, Јермени и Румуни у Хабзбуршкој монархији.⁶³

Сеобом је било обухваћено, поред већинског сеоског, и варошко становништво, занатлије и трговци из Призрена, Пећи, Ниша, Крушевца, Ужица, Пожаревца, Београда, Ваљева, Зајечара и других места. Поједине занатлије носиле су са собом алат који им је био потребан за вршење своје делатности, попут сапунције Стевана Тодоровића из Пожаревца, који је понео целокупан бакарни сапунцијски алат, који се састојао од мањих и већих казана за кување сапуна, казана за печење ракије, осталог земљаног и калајног посуђа, као и велику количину новца. Већина њих надала се да ће у Београду наставити да се баве својим занатима, међутим углавном су одлазили даље на север до Будима и других места у Угарској. О пореклу варошког становништва у Будиму не постоји велики број података. Један део занатлија и трговаца, углавном бакалина, становао је тамо још у време османске власти, док је други део стигао у време велике сеобе, и на основу пореских књига може се уочити да је досељених било седам пута више него староседелаца.⁶⁴ Из ових

⁶² Славко Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 43, Нови Сад 1991, 8.

⁶³ Исто, 9.

⁶⁴ У Будиму је 1702. године било пописано 475 пореских обвезника Срба, од којих су 104 биле занатлије: 33 абације, 25 ћурчија, седам ћебеција, по шест месара, пекара и „мајстора“ без ближе ознаке занимања, четири сапунције, по двојица бербера, дунђера, ковача и бачвара, по један терзија, капамација, кујунција и лулеција. У пореском списку из 1706–1707. поред ковача, волара и бакалина, помињу се и: абације, табаци, мумције, бојације, сабови, симиције, туфекције, капамације, кујунције, фурунције, ћебеције, бербери, терзије, касапи, лулеције, дунђери, халвације, опанчари, сапунције и сабљари. Године 1720. у пореском списку било је укупно 167 занатлија, од којих је 146 водило порекло из крајева јужно од Саве и Дунава, а 21 је био

пописа, као и на основу алата и ствари које су носили са собом, може се закључити да је приликом сеобе 1690. године у Угарску прешао економски најнапреднији део српског народа.⁶⁵

Убрзо после завршетка Великог бечког рата и склапањем мира у Сремским Карловцима, народ који се населио у Бачку, нарочито после Велике сеобе 1690. године, нашао се у грађанском рату између Ференца II Ракоција и хабзбуршког двора. Срби су свакако сматрали да због привилегија које им је гарантовао аустријски цар не би требало да се приклањају позивима мађарских племића да се укључе у устанак, и осим незнатних изузетака, борили су се на страни двора, због чега су уследили напади на српске одреде при царској војсци.⁶⁶ Резултат борби било је потпуно девастирање Бачке, Барање и делимично Срема. Села су била попаљена, куће разорене, стока одведена, а народ расељен или изгинуо. Банат се још увек налазио под османском влашћу и тиме био поштеђен овог разарања. Док је Ракоцијев устанак још увек трајао цар Леополд I је умро (1705), а наследио га је његов старији син Јосиф I (1705–1711). На молбу патријарха Чарнојевића нови владар је у општим цртама потврдио српске привилегије, али Срби нису били задовољни, и на нову молбу цар је издао тражену потврду у којој је истакао посебне заслуге српског народа у борбама против Османлија и у Ракоцијевом устанку и обећао да ће слободе, права и привилегије довести у бољи ред „према приликама времена“. Захтеви који су предати и на основу којих је издата потврда привилегија, односили су се на канонска, политичка, културна, војна и економска питања. У вези с питањима која се тичу привреде, захтевали су да се турским и јеврејским трговцима забрани отварање дућана по српским насељима, изузев у дане великих вашара. Такође, захтевано је да једино Срби имају право да довозе вино у места у којима живе њихови сународници, па тек кад они распродају своје вино, могу га продавати и припадници других народности. Што се трговине тиче, патријарх је замолио да се одреди тачна мера за вино и жито од стотину либра које би се морали придржавати аустријски чиновници. Ипак, сходно начелима меркантилистичке привреде, хабзбуршки двор није прихватио захтев за продају вина, сматрајући да мора да постоји слободна унутрашња трговина, не само вином већ и другим

пореклом из крајева северно од ових река. Р. Л. Веселиновић, *Срби у великом рату 1683–1699*, 531–532 и 539.

⁶⁵ *Историја народа Југославије*, 1050.

⁶⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 32.

производима, с обзиром на то да од тога имају корист и продавац и купац, а тиме расту и приходи државне благајне. Против слободе трговања вином били су једино они Срби који су имали своје винограде.⁶⁷

Свега неколико година после гушења Ракоцијеве буне, избио је нови рат између Аустрије и Турске 1716. године, и водио се искључиво на територији на којој је живео српски народ. Рат који је почео неповољно по аустријску војску, одразио се на целокупан положај српског народа у Бачкој, која је као погранична земља нарочито била изложена нападима с турске стране. С обзиром на то да је рат изненада избио, Хабзбуршка монархија није имала времена да ради на припремању устанка и буна на Балкану, како је то чинила у претходном рату, између осталог и због тога што је била заузета Ратом за шпанско наслеђе. Поред тога, становништво Србије није имало амбиција да се прикључи борби на хабзбуршкој страни због недавне освете коју је је претрпело од стране Османлија из прошлог рата. Због тога у рату 1716–1718. године није било покрета сличних онима из 1689. и 1690. године, када су аустријске трупе продрле јужно од Саве и Дунава. По завршетку рата, Аустрија је Пожаревачким миром добила целу северну Србију. Хабзбурзи су областима освојеним од Османлија давали неједнаку друштвену и управну организацију. Земље старог угарског краљевства, око средњег Дунава и Тисе, уређиване су по угледу на угарске и хрватске области које су биле под Хабзбурзима од 1526. године. То је подразумевало обнову феудалног друштва и феудалне управе, слично старим угарским областима, али са јачом ингеренцијом централне власти у Бечу. Међутим, у Србији није био доследно примењен ни један од ових управних система, а разлог томе било је то што је Србија била најистуренија аустријска област према Османском царству, због чега је бечки двор желео да је држи под својом непосредном влашћу.⁶⁸

Иако је својом недоследношћу допринела слабој организацији, неефикасности и корумпираности чиновништва, аустријска управа у Србији донела је извесни напредак у виду побољшања привредних односа са европским државама и промене правца трговачких путева и веза. Све до 18. века привредни токови између Балкана и северних европских земаља били су прилично слаби. Дунав је углавном био граница низ који су се кретале

⁶⁷ Рајко Веселиновић, *Народноцрквена и привилегиска питања Срба у Хабзбуршкој Монархији 1699–1716*, у: *Историја српског народа IV–1*, Београд 1986, 45–47.

⁶⁸ *Историја народа Југославије*, 1257–1259.

више војске него трговина и саобраћај. Због тога је Београд од свог оснивања, за разлику од Новог Сада, имао већи значај као тврђава него као привредни центар, место трговине и саобраћаја. Организовањем Хабзбуршке монархије и развојем привреде у средњој Европи од 16. до 18. века мењају се постепено и привредни односи северних земаља са Балканом, па и са Србијом. За време аустријске окупације од 1718. до 1739. године у њој су настале дубоке промене привредних и друштвених односа, што је неминовно довело и до промене праваца трговачких путева и веза и продирања средњоевропске културе према Србији.⁶⁹

Привредно уздицање земље у овом периоду огледало се претежно у развоју трговине и занатства по градовима, отварању рудника, а пре свега у порасту трговине и саобраћаја између Србије и хабзбуршких покрајина северно од Саве и Дунава. Занатством и рударством бавили су се претежно немачки колонисти, а трговином Срби, Грци, Цинцари и Јермени. Под утицајем нових привредних односа настала је и нова подела у Србији током трајања хабзбуршке окупације. С обзиром на то да у њој нису били изграђени феудални поседи као у другим деловима Хабзбуршке монархије, Србија није имала изразиту феудалну друштвену организацију, која је била карактеристична за друге области, попут Угарске. Овај период је био важан због процеса друштвеног раслојавања и ишао је у правцу стварања грађанског друштва. Већину становништва у градовима чинили су занатлије и трговци. Посматрано у целини, аустријска управа у Србији у периоду од 1718. до 1738. године организовала је привреду, друштво и управу имајући у виду специфичност земље и њеног положаја као најизложеније области према Османском царству.⁷⁰

Ратови вођени крајем 17. и почетком 18. века имали су велики утицај на кретање становништва, односно на њихово расељавање из села и градова. Према попису аустријског пуковника Најперга, комесара за разграничење из 1718. године, однос насељених према опустелим местима био је осам напрема пет, мада се тачна слика не може добити у потпуности због несагласности извора у којима се наводе ови пописи. Кретање становника у већим градовима било је лакше за праћење, нарочито у Београду, из кога се иселило муслиманско становништво. У њега су насељени Немци, чији је број порастао за кратко време, јер се тежило стварању компактне етничке немачке целине, што је за циљ

⁶⁹ *Историја народа Југославије*, 1262.

⁷⁰ Исто, 1263–1265.

имало да у најудаљенијем пограничном месту према Османском царству, представљају бедем целокупног хришћанства, односно да „немачка нација мора увек бити прва како по снази, тако и по броју“.⁷¹

Опште политички услови били су повољни за развој привреде, јер су по мировном уговору склопљеном у Пожаревцу, у члану 13 разрађена општа начела и услови за слободну трговину између две суседне државе. Велики значај за развој привредног живота имао је Уговор о трговини и пловидби (*Commerciorum et navigationis tractatus; Passarowitzter Commerzientractat*), склопљен шест дана после закључења Пожаревачког мира, којим су разрађена поменута општа начела о слободи трговине. Успостављена је слободна трговина копном и водом, нарочито Дунавом, па су од тада поданици обеју држава могли слободно извозити своју робу. Срби су трговали с „турским“ и немачким трговцима бечком робом, јер им је Уговор о трговини и пловидби отварао повољне могућности због ниског пореза од само три одсто од вредности робе који су плаћали приликом увоза и извоза. На привредни развој су утицали трговци и занатлије, нарочито у већим местима. У Београду се помињу домови занатлија и трговаца Срба, Грка, Јевреја, Цинцара, Јермена и Влаха, који су се бавили услужним делатностима попут: терзија (кројача), тањација (капара), ћурчија (крзнара) и мумџија (свећара). Од грађевинара се помињу неимари и дунђери (дрводеље), од дрвопрерађивача колари, прехрамбену грану привреде чинили су хлебари, док су у трговце спадали бакали и бозације, у превознике рабације, а постојао је и одређен број угоститеља, са укупно 140 гостионица и свратишта у граду. У Београду је радио и извештан број металопрерађивача, попут ковача, сабљара, кујунџија, казанџија и кантарџија. Из области услужних делатности јављали су се абације, ћурчије, мумџије, терзије, бербери, папуџије, бачвари и други. Сви они били су удружени у еснафе, који су у почетку потпадали под надлежност Беча, где се налазила главна еснафска каса. О улози и значају београдских трговаца говори предлог председника Београдске администрације кнеза Александра Виртембершког највишим властима у Бечу да ове трговце треба учланити у Оријенталну трговачку компанију, док су сами трговци временом толико ојачали да су издејствовали код Карла VI одобрење за стварање повлашћеног еснафа. Повластица се састојала у томе што су чланови тог еснафа добили

⁷¹ Рајко Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, у: *Историја српског народа IV–1*, Београд 1986, 116–117.

ексклузивно право да продају мануфактурне и индустријске производе увезене из Османског царства, Немачке и Хабзбуршке монархије.⁷²

Рат који је уследио између савезничких држава Русије и Хабзбуршке монархије против Османског царства 1736–1739. године довео је до великих територијалних и политичких промена. План Беча био је да продре преко Србије што дубље на Балканско полуострво и освоји Босну и Херцеговину, део Албаније, Влашке и Молдавије. Да би лакше и сигурније остварила свој план, Аустрија је у пролеће 1737. године, пре формалне објаве рата, започела тајне преговоре о устанку Срба и католичког албанског племена Климента против Османлија. Међутим, кратко време трајања аустријске управе у Србији која је становништво ставила у тежак положај због великог пореског притиска који је био наметнут, као и стриктан режим цивилне и војне управе, допринели су слабом учествовању становништва у овом рату. Због неповољног тока догађаја и војних неуспеха с аустријске стране, становништво се већ током 1737. године почело исељавати из Србије преко Саве и Дунава, што се интензивирало током наредне две године. Током опсаде Београда, која је трајала од 26. јула до 1. септембра, у тврђави се налазио велики број избеглица, којима је тек три дана пре освајања града од стране османских снага било дозвољено да се иселе. Међу овим избеглицама, који су се после одласка из Београда населили у највећем броју на територији Срема, Баната и Бачке, било је највише Срба и то породица чији су се чланови борили у саставу српске милиције, затим 300 породица племена Климента, као и сви немачки колонисти. Због тих исељавања дошло је до великих промена у етничком саставу становништва, јер се у Београд и друга места вратило муслиманско становништво.⁷³ Преображајем досељеника у великој сеоби и осталим таласима изазваних ратним сукобима током 17. и 18. века, који су се махом опредељивали за оне делатности преко којих се најлакше улазило у нову социјалну групу, настајао је грађански слој међу Србима на простору Хабзбуршке монархије. При томе не би требало заборавити да је и пре велике сеобе било српских трговаца који су пословним везама допирали до готово свих значајнијих места Монархије.⁷⁴

⁷² Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, 120–121.

⁷³ Исто, 160.

⁷⁴ Александар Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији*, у: *Историја српског народа IV–1*, Београд 1986, 294.

После протеривања Османлија, у можда најтежем положају нашли су се Срби у Бачкој, где је мађарско племство настојало да обнови жупанијски систем и феудалне односе какви су владали у северозападној Угарској, поштеђеној турске владавине. Терети који су наметани српском становништву у Бачкој били су неподношљиви, што је између осталог био разлог њиховог исељавања у друге жупаније, пре свега Сремску и Барањску, као и у Банат који је још увек био под османском влашћу. Према званичним извештајима, само у периоду од 1699. до 1701. године из Бачке у Банат иселило се преко хиљаду српским породица, тако да су многа насеља готово опустела.⁷⁵ Основу за проучавање прилика у Бачкој у 18. веку пружају поменути пописи из 1715. и 1720. године. Према првом попису, који је делимичан јер војна управа није дозволила пописивање становништва на територији која је потпадала под њену јурисдикцију, већ само оног дела под цивилном влашћу, у обе жупаније – Бачкој и Бодрошкој, било је 58 насеља са 1.267 кућа. Овај податак се узима с резервом, с обзиром на то да су поједина места и под цивилном управом одбијала да се изврши попис, а поједине породице су давале и нетачне податке о броју чланова. Просечно насеље имало је 22 куће, док је највеће место била Баја са 237 домова. По етничкој припадности становништво је било већим делом српско, а затим су по бројности долазили Буњевци и Шокци. Мађара је било мало, док је Немаца било укупно 30 домаћинстава и сви су били настањени у Варадинском Шанцу. Попис становника из 1720. године далеко је важнији од пописа сачињеног пет година раније, јер садржи комплетне податке о становништву из оба дела Бачке, војног и цивилног. На целокупној територији данашње Бачке по овом попису налазило се 74 насеља са 3.540 кућа. Просечно насеље имало је око 48 домова, од којих је највеће била Суботица са 396 кућа.⁷⁶ Број кућа у Бачкој 1720. године према броју који нам пружа попис из 1590. године показује знатне разлике. Према старијем попису у Бачкој је било 5.674 куће, док је почетком 18. века овај број пао на око 5.106 кућа.⁷⁷ У Новом Саду је 1774. године извршен нови попис становништва, када је забележено да је у њему живео 8.491 становник, од којих су 1.134 била везана за трговину, а 902 за занате, што је укупно чинило 2.036 лица,

⁷⁵ Славко Гавриловић, *Срби у Угарској и Славонији од Карловачког мира до аустро-турског рата 1716–1718*, у: *Историја српског народа IV–1*, Београд 1986, 59.

⁷⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 37.

⁷⁷ Исто, 39–40.

односно од укупног броја становника, њих 23,97% се бавило трговином и занатима, односно више од 46% свих мушкараца у граду.⁷⁸

Иако претежно пољопривредна земља, Бачка је у 18. веку имала донекле развијену трговину и занатство, с тим што су занатске делатности биле неравномерно заступљене, тако да су многи од њих као примарну делатност имали пољопривреду, док им је занатство било споредно занимање. Трговина с друге стране, иако не одлучујући фактор привреде, за тадашње прилике била је довољно развијена, посебно у варошима и трговиштима, као што су Баја, Варадински Шанац, Сегедин, Сомбор, Суботица и Футог. Да је трговина доживљавала својеврсну експанзију показује и присуство традиционално веома способних трговачких народа, као што су Цинцари, Грци и Јевреји. Највише се извозила стока (овце, коњи, свиње, рогата марва), а у мањој мери жито.⁷⁹

⁷⁸ А. Форишковић, нав. дело, 296.

⁷⁹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 49.

Трговци Раци и трговинске компаније у 17. и 18. веку

Након поменутог периода ратова, уследило је интензивирање трговине између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Значајну улогу у размени занатских и индустријских производа између ове две империје су, поред припадника других народа, имали и Срби. Још у ранијем периоду они су под именом угарског порекла „Раци-трговци“ (*Raitzen, Ratzen, Rascier*) били присутни на различитим бечким сајмовима. Термин *Раџи* тада није подразумевао само српске трговце и занатлије, већ и Грке, Цинцаре и Јермене, да би током 18. века уместо њега све чешће био коришћен заједнички назив „грчки трговци – Грци“ (*Graeciquaestores, Graeci, GriechischeHandelsleute, Griechen*), као и „турски трговци“ (*Turciquaestores, Turcicinegotiators, TürkischeHandelsleute*), односно „турски поданици“.⁸⁰ Промена преовлађујућег назива за османске поданике који су се бавили трговином била је последица како чињенице да је главну улогу у томе преузео све снажнији грчки трговачки патрицијат, тако и сазнања да се ради о османским поданицима, припадницима православне вере, које је на крају 18. столећа готово у целини окупљала Васељенска патријаршија. Ови трговци временом добијају све значајнију улогу у трговини Хабзбуршке монархије са Османским царством, с тим што је Хабзбуршка монархија, у складу са меркантилистичким начелима, настојала да их потисне, и преко домаћих трговаца пласира своје производе на османско тржиште, али без већег успеха.

Како смо већ навели, готово целокупну увозну и извозну трговину Аустрије са Турском у 17. и почетком 18. века, држали су у својим рукама „турски трговци“ и држављани: Срби, Грци, Цинцари и Јермени, између осталог и због тога што су Срби из Османског царства, после турског освајања Угарске и повлачења мађарског становништва на север, врло брзо населили напуштене крајеве Угарске и постали готово већинска нација.⁸¹ Поред Беча у који су се насељавали и оснивали своја трговачка насеља, дућане, приватне трговачке компаније, те добијали и функције судија или конзула, највећим делом ови трговци живели су у већим градовима османске и хабзбуршке Угарске (Будиму,

⁸⁰ Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969, 5.

⁸¹ Мита Костић, *Из социјално-економске историје Срба у XVII и XVIII веку*, Нови Сад, 1956, 31–33.

Дебрецину, Коморану, Ђеру и другим местима). Прве покушаје да се премоћ „турских трговаца“ сузбије и да аустријско-турску трговину преузму домаћи трговци – Немци, учинио је цар Леополд I, на подстицај националног економа Јована Јоахима Бехера, оснивањем прве Оријенталне компаније у Бечу 1670. године, а његов пример следио је и цар Карло VI 1719. године. Међутим, обе Оријенталне компаније су убрзо пропале и трговину су поново преузели трговци Раци.⁸²

У 16. и 17. веку трговати је значило путовати, преносити товарије робе на коњима, колима и лађама, било торбарењем по селима, било спољном трговином коју су омогућили и олакшали различити трговински уговори. На тај начин су и ти турски трговци постепено по већим градовима турске и хабзбуршке Угарске, али и у Бечу, почели да насељавају, отварају дућане и удружују у приватне трговачке компаније са својим *судијама* или *конзулима*. Како наводи аустријски историчар Карл Пец у свом раду *Стари српски трговачки односи са Бечом*, из спискова бечке царинарнице од 1663. до 1668. године види се да су увозну и извозну трговину Аустрије с Османским царством тада држали у својим рукама разни трговци, турски држављани: Срби, Грци, Цинцари, Македонци, Јермени, у царинским листама и владиним актима названи заједничким именом *Raitzen, raitzischeHandelsleute*. Такође наводи, на основу службених извештаја царског курира Гаврила Ленориса од 1. октобра 1668. године, царског посланика Јована Филипа Бериса из Београда од 31. марта 1671. године, аустријског резидента Куница од 10. децембра 1673. године, као и из службене преписке Дворског ратног савета са Дворском комором 1674. године, да су неки од тих наведених рацких трговаца били стално настањени у Бечу, заштићени дворским привилегијама, имали своје дућане (*offeneLäden*) и чинили једно чврсто тело које је имало свог конзула.⁸³

Примат који су у увозно-извозној трговини имали Раци-трговци био је пољуљан када су бечки трговци и сами почели да одлазе у Османско царство и довозе робу како би је продавали. Да би сузбили конкуренцију, Раци су почели да шире по Бечу лажне вести да је у Османском царству избила куга, због чега је 1671. године по налогу аустријских власти граница била затворена. Када су бечка влада и Комора утврдиле неистинитост ових вести, као и штету начињену трговини због затварања границе, на ове турске поданике је

⁸² М. Костић, *Из социјално-економске историје Срба*, 30.

⁸³ Исто, 33–34.

почело много помније да се мотри. Донете су у неким деловима државе и препоруке да грађани не купују робу од Грка, Раца и Турака, а било је и покушаја да се спречи њихов даљи долазак у градове. Исте године, царски посланик Берис, саветник Дворске коморе, писао је из Београда у Беч *да се треба јако чувати од Раца који живе у Бечу у чврстим кућама и уживају заштиту царских привилегија*, првенствено из разлога што су многи од њих обавештавали своје пријатеље и родбину о свему што се дешава у Бечу у толикој мери, да је чак београдски кајмакам тамошњем службенику бечке Оријенталне компаније знао да каже какве су биле критике са седнице Дворског ратног савета упућене пословању ове компаније. Из тих разлога било је у владиним круговима пољуљано поверење у Раце-трговце, па су решењем градског Магистрата од 6. јуна 1678. године сви стално насељени Раци истерани из Беча. Аустријско-турски рат 1683–1699. године, с великом сеобом у Угарску, затим Ракоцијев устанак (1703–1711), као и аустријско-турски ратови (1716–1718. и 1737–1739), прекидали су трговину између Хабзбуршке монархије и Османског царства, али је нису у потпуности зауставили. Између борби Раци су поново почињали да тргују и долазе у Беч, често помагани и од саме бечке власти.⁸⁴ Према одредбама Пожаревачког мира, турским поданицима била је дозвољена трговина искључиво турском робом, и то на велико током целе године, а на мало само за време вашара. Тиме је било очекивано да ће се у Монархији појавити мањи број крупних трговаца из Турске. Међутим, десило се управо супротно, нарочито на територији данашње Војводине, Славоније, Хрватске и Мађарске, које су дословно преплавили ситни трговци из Османског царства, који су се бавили искључиво трговином на мало.⁸⁵ Због ове појаве реаговало је и Краљевско угарско намесничко веће, достављајући наређење, будући да се власти не држе одредаба уговора склопљеног између Турске и Угарске и продавању на мало само узајамно купљене робе, да се наређење о слободној трговини може применити само на оне турске поданике који су се преселили у Угарску, стекли имање и довели своје породице, потпуно потпадају под јурисдикцију Угарске и носе све дажбине као и остали грађани.⁸⁶ По избијању новог Аустријско-турског рата (1737–1739), био је забрањен боравак свим турским трговцима на

⁸⁴ М. Костић, *Из социјално-економске историје Срба*, 35.

⁸⁵ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 16–17.

⁸⁶ АВ, Ф. 2, 37, 1732. маја 12, Пожун, б. с., и 15, 1725. април 20, Пожун, фасц. 29, лит. АС: „[...] Краљевско угарско намесничко веће доставља Жупанији наређење владарево да поданици турски смеју трговати на мало само оном робом коју донесу из Турске и то само у време вашара. Свако друго трговање забрањује се и противи прописима царинским и доноси земљи штету.“

територији Угарске и Хрватске, али је и поред ове наредбе већи део њих и даље остао у разним деловима Монархије⁸⁷, да би Београдским миром који је потписан 1739. године поново била успостављена слободна трговина са Османским царством.⁸⁸

Турски трговци, који су обављали промет од „Македоније преко Београда до Пеште, Беча и Лајпцига“, били су настањени дуже или краће у свим иоле значајнијим трговачким средиштима Монархије, где су образовали посебне колоније. Повластице које су уживали доводиле су често до сукоба са домаћим трговцима. Захваљујући правној заштити коју су користили, а коју су им пружили међународни споразуми између Хабзбуршке монархије и Османског царства, турски трговци су развили огромну делатност, приступајући и малим и великим пословима с истом агилношћу и представљајући на тај начин много већу опасност за домаће трговце од оних који су се бавили крупном увозно-извозном трговином. Овакво стање трајало је све до последње четвртине 18. века, када су турски трговци све чешће почели да прелазе у аустријско поданство, истовремено се залажући за стицање и афирмацију грађанских права.⁸⁹

Почетком 18. века број Раца-трговаца, Срба, Грка, Цинцара, Македонаца и других у Бечу се толико повећао, да су на основу царске привилегије из 1719. године основали заједничку црквену општину и капелу посвећену Св. Георгију, под јурисдикцијом карловачког митрополита. Патријарх Арсеније IV потврдио је 4. јуна 1746. године Устав братства капеле Св. Георгија у Бечу, из чега се види целокупна друштвена структура српско-грчко-цинцарско-македонског заједништва, које је ради очувања својих трговачких интереса основало и Трговачку компанију у Бечу, која је постојала све док размирице међу њима нису постале превелике, када су се после 1761. године Грци одвојили и основали своју засебну капелу.⁹⁰

По природи свог посла, трговци су често путовали и обилазили вашаре чак и онда када су поседовали дућане, а између два вашара одлазили су у ближу околину. Да би

⁸⁷ АВ, Ф. 2, 24, 1739. фебруара 16, Баја, б. с. „Молба Грка (турских поданика) који живе у Угарској, а који су на основу царске резолуције дужни да напусте земљу, јер је држава у рату с Портом. Молба је упућена Жупанији и Намесничком и у њој траже да их заштите, с обзиром на то да су они дошли из Османског царства пре 20–40 година под заштитом овдашњег владара, да су стекли куће и остали иако су им неки чланови породице и даље у Османском царству. Такође наводе да носе све терете као и други грађани.“

⁸⁸ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 17.

⁸⁹ А. Форишковић, нав. дело, 297–298.

⁹⁰ М. Костић, *Из социјално-економске историје Срба*, 36.

заштитили пословне интересе, прекорачивали су домаће еснафске оквире и организовали се у такозване „купеческе компаније“⁹¹, које су понекад обухватале читаве области. Први помени о постојању купеческих компанија потичу из Баната из 1723. године, док се о темишварској Рацко-грчкој трговачкој компанији из 1773. године зна знатно више. Ради илустрације довољно је навести да је ова компанија окупљала 425 трговаца који су за привилегију плаћали 10.500 форинти годишње, што је за оно време представљало прилично велику своту новца. Ступајући у различите уговорне односе с државним установама, попут уговора Илирском дворском депутацијом из априла 1752. године, трговачке компаније су настојале да се понашају као правни субјекти, што им је у великој мери утицало на значај. Оне су такође успостављале и својеврстан монопол над прометом одређених роба на датом подручју. Како су трговци важили за људе који су поседовали веће количине новца, током 18. века они су постали и кредитори онима којима је новчана помоћ била неопходна и који су били спремни да плате тражену камату. Давање новца уз камату у то време спадало је у сасвим уобичајене, часне трговачке послове.⁹²

⁹¹ Назив потиче од именице *купеци* – накупци. АВ, Ф. 2, 548–549, 1773. септембра 16, Пожун, „Трговцима, такозваним купецима – накупцима забрањено је куповати стоку по путевима и местима.“

⁹² А. Форишковић, нав. дело, 297.

Привреда Хабзбуршке монархије у 18. веку

Хабзбуршка монархија је од свог настанка била конгломерат различитих наследних територија којима је владала кућа Хабзбурга. Те територије су се кроз дуга историјска раздобља самостално развијале. Простор је у основи одређен 1526. године, када је Фердинанд, брат римско-немачког цара Карла V, и већ господар дела алпских и немачких земаља, постао краљ Чешке, а потом и краљ Угарске. Хабзбуршке земље нису биле међусобно повезане ни географски ни национално, а владари се углавном нису везивали за одређену регију или народ. Док су наследници Фердинанда I имали немачки идентитет, Филип II, син Карла V и краљ Шпаније, одрастао је и био васпитан као потпуни Шпанац.⁹³

Временом је хабзбуршке земље, изузев шпанских, повезало одређено културолошко и економско јединство, при чему ће једини значајан изузетак бити простор Угарске краљевине. Хабзбуршки владари ратовали су на више фронтова (Француска, Османско царство), а у 17. веку предводили су католичку алијансу у Тридесетогодишњем рату (1618–1648), у коме су немачке земље изгубиле половину становништва. Највећи изазов свакако је била друга османска опсада Беча 1683, која је успешно разбијена, након чега је почело потискивање Османског царства из централне Европе.⁹⁴

Након запоседања највећег дела Угарске подигнут је устанак против хабзбуршке власти под вођством Ференца Ракоција 1703. године и брзо је извршена детронизација Хабзбурговаца. Међутим, 1711. године између цара Карла VI и угарских сталежа склопљен је Сатмарски мир, којим се угарско племство одрекло свог вође Ракоција и признало хабзбуршког владара за краља, а он је заузврат признао угарски традиционални устав и повластице. Тако је Угарска сачувала свој феудални сабор (Дијету) и сталешке привилегије. Најважнија тековина овог мира била је очување административно-територијалне поделе на жупаније (*comitatus*), у Европи јединствене аутономне локалне власти. Одредбе мира у Сатмару потврђене су и 1723. године, актом познатим као *Прагматична санкција*. С обзиром на то да Карло VI није имао мушких потомака, овим

⁹³ Д. Р. Живојиновић, нав. дело, 106.

⁹⁴ Исто, 208–219, 288–289.

законом он је пренео право наслеђа на своју ћерку и тако потврдио недељивост хабзбуршких земаља. Тиме је учињен још један корак ка уобличавању хабзбуршких поседа у једну државну целину. Да би учврстио одредбе Прагматичне санкције, Карло VI је затражио од сабора свих земаља да је потврде. То није било тешко у *наследним земљама*, односно Чешкој и немачким покрајинама, где су сабори већ изгубили сву моћ, али је Угарски сабор заузврат затражио ново *свечано признање угарских права, слобода и повластица, имунитета, прерогатива и устаљених обичаја*.⁹⁵ Угарска је тада сачувала своју посебну канцеларију и аутономију унутрашње управе, али је Марија Терезија настојала да постепено поткопава повлаштен положај овог дела државе. По завршетку седмогодишњег рата она више није сазивала Угарски сабор, нити је дозволила постојање посебног угарског двора. У економском погледу Угарска је била третирана као аустријска земља, на меркантилистички начин. Како угарска властела није пристајала да плаћа порез, из Угарске се новац извлачио тешким наметима на робу коју је она увозила из других хабзбуршких земаља. Како би се ти приходи осигурали, Угарској је било онемогућено да робу увози из иностранства, или да је сама производи.⁹⁶

По доласку на власт Марије Терезије 1740. године започете су реформе с циљем да се све земље под влашћу Хабзбуршко-Лотариншке династије претворе у централизовану државу.⁹⁷ Њен син и савладар Јосиф II је, по доласку на престо 1780. године, наставио реформе. Он је одбио је да се крунише за угарског краља, призна повластице Угарској и сазове њен сабор. Угарске жупаније је *de facto* укинуо и увео управу немачке бирократије. Као просвећени апсолутиста веровао је у идеју напретка и економског благостања, а задатак владара био је да их спроведе завођењем реда у држави.⁹⁸ Да би се ти циљеви постигли, неопходно је било постићи повећање броја поданика, подстаћи широку друштвену и привредну мобилност становништва, а тиме и економски потенцијал државе. Пописи становништва вршили су се редовно, ради лакше идентификације су уведена стална презимена, села су ушоравана, прописивана је типска градња кућа, регулисано образовање.

⁹⁵ А. Ј. Р. Thailor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 13–20.

⁹⁶ Исто, 22.

⁹⁷ М. Тимотијевић, нав. дело, 64–65.

⁹⁸ Исто, 69.

Градови у Хабзбуршкој монархији преуређивани су по немачком моделу, мада је структура становништва била разнолика. Поред градова, поједина већа места такође су била трговачки центри, од којих су нека плански основали Хабзбурговци, док су друга постепено развили сами трговци. Међу становништвом градова и трговачких средишта било је колониста досељених из немачких области, али и досељеника из околних села. Без обзира на етничку припадност, у време привредне експанзије у овим центрима, назив *Немац* попримио је одлику сталешког карактера и углавном означавао трговца, власника дућана, велетрговца, занатлију, чак и банкара.⁹⁹

Привредном успону хабзбуршких земаља су, поред реформи, допринеле и одредбе мировних уговора након ратова вођених против Османског царства, а које су им хронолошки претходиле. Као победник у рату против Османског царства 1716–1718, Хабзбуршки двор је Пожаревачким миром (1718) успео да издејствује од Порте ниску царинску стопу од 3%, како би привреда Монархије могла да пласира своје производе на османско тржиште, а њен трговачки слој преузме иницијативу и истисне турске трговце као посреднике у балканско-подоунавској размени добара. У том циљу је 1719. године створена *Царска привилегована оријентална компанија*, са огранцима у Цариграду, Трсту и Београду. Од робе коју је Хабзбуршка монархија могла да извози, значајни су били платно, стакло, конац и гвожђарски производи. Међутим, иако је Оријентална компанија располагала великим капиталом, слабо је пословала и није могла да потисне турске трговце, пре свега због бирократије у сопственој управи, али и великим издацима за службенике. Све то довело је до тога да је увоз из Османског царства и даље растао, чиме су одредбе о трговини из 1718. године више користи донеле тој држави.¹⁰⁰ Када је избио нови Хабзбуршко-османски рат (1737–1739), трговина је била прекинута, да би Београдским миром 1739. године поново била успостављена по истим царинским стопама.¹⁰¹

С обзиром на то да због своје привреде Хабзбуршка монархија није могла да значајно смањи увоз из Османског царства, она је покушавала да га, у складу са меркантилистичким начелима, делимично ограничи на сировине неопходне у производњи

⁹⁹ А. Ј. Р. Thailor, нав. дело, 33.

¹⁰⁰ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 6.

¹⁰¹ Исто, 17.

текстила (вуна, памук) и на живу стоку, а да у исто време избегне увоз готових производа од вуне и памука, као и неких занатских артикала. На тај начин мање новца би се одливало из државе, а конкурентност домаће привреде била би већа.

Пројектована царинска стопа од 3–5% била је замишљена тако да донесе корист Хабзбуршкој монархији, али је у пракси било супротно, јер су тако ниску царину много боље искористили трговци који су били османски поданици. Они су највећим делом држали увозну и извозну трговину са Османским царством. Ни повећање царина до 30–40% на увезену робу није их пуно погађало, јер је она важила за домаће трговце, који су тако били оштећени, док је за османске поданике остала царинска стопа од 3 до 5%. Због тако високих царина хабзбуршким трговцима се није исплатило да сами увозе робу из Османског царства, већ су је куповали од османских поданика, који су је довозили поморским путем преко Трста, или копном преко Београда, Оршаве, Костајнице и других трговачких пунктова на путу Солун–Беч и Солун–Пешта. Како би заштитио домаће трговце, Двор је настојао да примора османске поданике на поштовање одредаба о трговини које нису биле везане за царинску стопу, али су могле да њихов успех умање. Било је покушаја да им се одреде тачни правци којима се могу кретати и места у којима могу становати, пре свега у пограничним областима. Поред тога, видљива су била настојања да се прихвате хабзбуршке мерне јединице и онемогући кријумчарење. Међутим, на потпуну забрану пословања Двор се није одлучивао не само због поштовања уговора са Портом, већ и због тога што је сматрао да су трговци у Ердељу, Угарској и Војној граници малобројни и економски слаби да би могли преузети највећи део унутрашње и спољне трговине.¹⁰²

Поменути покушаји сузбијања турских трговаца вршени су још у време Карла VI, а настављени за време владавине Марије Терезије, али без већих резултата. Од педесетих година 18. века на Двору се почело размишљати о томе како постићи добар биланс у трговини са Османским царством, и тада су због тога биле повећане царинске тарифе на увезену робу. У циљу заштите домаће индустрије чак је била донета одлука о забрани увоза производа од вуне и свиле, а 1764. године та мера је проширена на низ других

¹⁰² С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 7–8.

артикала. Међутим, од тога се брзо одустало због тужби трговаца османских поданика на Порти, и њене дипломатске интервенције.¹⁰³

Османских поданика који су се бавили трговином или занатима, највише је било у Угарској. Према пописима из шездесетих година 18. века, било их је између седамнаест и осамнаест хиљада породица. Тако је било и у Ердељу и Банату, где су још под османском влашћу имали дућане и стварали трговачке компаније. Пошто су често кршили прописе о трговању страних поданика, турски трговци су били изложени тужбама домаћих трговаца и занатлија, али су наилазили на подршку угарских спахија које су их примале на своје поседе и дозвољавале да тргују робом свих врста, јер су од њих убирале по 80 до 100 форинти пореза годишње.¹⁰⁴ Међутим, другачији став према њима власти су заузимале када је била у питању трговина стоком, помоћу које су њихови поданици могли доћи до новца, а тиме лакше подмирити порез и обавезе према спахијама. Због тога је и министар Кауниц, најзаслужнији за увођење меркантилистичких начела, сматрао да је Пожаревачки уговор нејасан, али да није лако наћи начин који би осигуравао веће повластице својим, него туђим поданицима. Његов став је био да се уговор из политичких разлога не мења. На захтеве да се забрани увоз стоке, царица Марија Терезија је 1751. године одговорила да би се то могло учинити само ако је Угарска у стању да задовољи не само своје, него и потребе наследних земаља. Двору је било важно да се јефтиним месом, свињама и говедима, снабдевају армије у Чешкој и Моравској, као и становништво Беча, а то се могло постићи само слободним увозом стоке из Турске. Због тога тај увоз никада није био забрањен.¹⁰⁵

До значајнијих промена према турским трговцима и према трговини са Османским царством уопште дошло је крајем шездесетих година 18. века, с обзиром на то да је избио руско-османски рат 1768–1774. године и дошло до хабзбуршко-француског зближавања. Тада је Османско царство престало да буде отворени непријатељ Хабзбуршке монархије, а 1771. године склопљен је и политички уговор с Портом, који је отворио ново раздобље у сарадњи две државе. Међутим, од тада је Хабзбуршка монархија могла и да доследније примењује забрану увоза готове индустријске робе, а да у исто време користи ниске царине за увоз сировина. Хабзбуршки трговци су тиме изједначени са османским

¹⁰³ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 9.

¹⁰⁴ Исто, 9–10.

¹⁰⁵ Исто, 10.

поданицима, и били су у могућности да се у већој мери ангажују у трговини, нарочито сувоземној, у којој су до тада били у подређеном положају.¹⁰⁶

Трговци који су били османски поданици настојали су да избегну контролу не само хабзбуршких, већ и османских власти. То су чинили најчешће тако што су се у својој матичној држави представљали као хабзбуршки, а у Хабзбуршкој монархији као османски поданици, избегавајући тако плаћање дажбина на обе стране. Већина оних који су се представљали као хабзбуршки поданици имала је породице у Османском царству, којима су слали новац од трговине. У документима новосадског Магистрата налазе се сведочанства о томе да су удружене занатлије упућивале жалбе због грчких трговаца који су били турски поданици, а који управо због својих породица у Османском царству нису могле да се одрекну турског поданства. На основу једног извештаја Магистрата Дворској комори, у вези са жалбом ћурчија по овом питању, види се да се овим турским поданицима може одобрити трговина на мало, јер на тај начин не угрожавају привилеговане ћурчије.¹⁰⁷

Због тога је царица 1769. године издала нову *Наредбу о трговању турских поданика и поступању према њима*, као и емигрантима који су долазили из Османског царства. Наредба је укључивала попис свих османских поданика који су прелазили у Монархију ради трговине, а сваки пописани би морао да се изјасни чији поданик жели да буде. Попис је, такође, требало да обухвати и питања да ли је трговац османски поданик или је само пореклом из Османског царства, место одакле долази, место боравка, као и то куда путује и време за које је добио дозволу. Најзначајније питање било је да ли се одриче османског поданства и има ли намеру да положи заклетву верности владару Хабзбуршке монархије,¹⁰⁸ која је са мањим одступањима гласила:

„Ја (име) заклињем се јединим живим Богом Светом Богородицом Мариом Свим Светим и Светцима Божим, да ја се одметуем власти и владања цара турскога, подлажем се владању преузвишеном двору аустрианском пресвете цесарице, и краљице Марије Терезије

¹⁰⁶ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 10–11.

¹⁰⁷ Историјски архив града Новог Сада (ИАГНС), Ф. 1, Магистрат слободног краљевског града Новог Сада (1748–1918), бр. Т, год. 1762, фасц. 4.

¹⁰⁸ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 20.

поглавицам земље Мађарске, да као подајник до краја живота мојега бити, тако ми Бог помогао Блажена Девица Марија, сви Свети и Свето Евангелије.“¹⁰⁹

Постоје, међутим, примери добијања статуса грађанина без плаћања таксе и полагања свечане заклетве. Услов је био регрутовање турских трговаца у добровољачку, устаничку војску, у корист града, а о сопственом трошку.¹¹⁰

У том периоду наставио се талас миграције турских трговаца у Монархију, посебно у Угарску, што је довело до тога да се део њих почео стално настањивати у овим крајевима и примати аустријско поданство. Међутим, они су тешко прекидали све везе са Османским царством, па су ступали у ортаклуке са оним трговцима који су и даље били османски поданици. То им је омогућавало лакше набављање турске робе и измицање контроли аустријских власти, јер до тада није било уобичајено да се ортаци уносе у семестралне пописе. Стога је јуна 1774. године наређено да се и ортаци пописују, а у вези са онима који су положили заклетву Хабзбуршкој монархији прецизирано је да они још увек не стичу пуно право на трговину сваке врсте, нити право поседовања некретнина или грађанско право, већ да се у циљу добијања ових права морају обратити надлежним властима и чекати решење. Крајем јула донета је још једна наредба у вези с турским трговцима, од којих су многи затражили да им се дозволи да положи заклетву на верност чим су сазнали да ће им у противном до краја године бити заплена и распродата сва нетурска роба која се код њих затекне.¹¹¹ Такође су поднели и молбу да се продужи рок за довођење жена и деце из Османског царства, што им је омогућено, с тим да уколико у року од шест месеци то не учине, морају положити по 50 дуката кауције уколико желе да им се дозволи бављење трговином. Што се тиче полагања заклетве, одлучено је да се оно дозволи и оним турским поданицима који су или удовци или имају синове у Османском царству али не зависе од очеве, као и удовцима без деце и нежењама који већ бораве у Монархији. Оним трговцима који одбију да положи заклетву и изјасне се за турско поданство, а не буду могли да се легитимишу харачком потврдом, биће забрањена свака трговина. Пошто је

¹⁰⁹ Архив Војводине (АВ), Ф. 2, Бачко-бодрешка жупанија – Баја, Сомбор (1688–1849), 1688–1848, а. ј. 31/1777.

¹¹⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. 31.10, год. 1800, фасц. 3

¹¹¹ АВ, Ф. 2, 315–316, 1774. јуна 7, Пожун, фасц. 95, „Угарско намесничко веће шаље допис Жупанији у коме се тражи да поступа у духу наредбе о конфискацији робе лица која нису положила заклетву Аустријској монархији.“

било утврђено да поједини турски трговци који нису положили заклетву поседују некретнине у Угарској, одлучено је да се оне распродају, јер им је стицање некретнина било забрањено још 1769. године. Свим овим мерама Хабзбуршка монархија је приморала већи део турских трговаца да се одрекну турског поданства и стално настане на њеној територији, изједначе са домаћим трговцима и с њима ступе у јединствен сталеж трговаца и занатлија, чиме су ојачали не само бројем, већ и искуством и трговачким капиталом српску трговачку чаршију. Они који се нису хтели одрећи турског поданства морали су се стриктно придржавати одредаба трговачког уговора и задржавати углавном у пограничним местима под пуном контролом војних и коморских органа. Њихов број и значај се временом смањивао, као и њихова улога у хабзбуршко-османским економским и политичким односима.¹¹²

У трговини са Османским царством, Хабзбуршка монархија била је увозник памука, вуне, живе стоке, коже, свиле, воска, маслиновог уља, јужног воћа, сушене рибе, меда, дувана, пиринча, крзна, кафе, шећера, шафрана и других производа. Један део те робе ишао је преко наследних хабзбуршких земаља и у централноевропске и западноевропске државе. Хабзбуршки извоз у Османско царство састојао се од стакла, дрва, гвожђа, бакра, олова и живе, порцелана, јувелирских производа, лекова, часовника, посуђа и производа од дрвета. Најзаступљенија је била штајерска гвоздена роба, у коју су спадали челични предмети, пољопривредне алатке, жица, ексери и котлови. Међу траженијом робом биле су и косе, чији извоз је шездесетих година 18. века ишао преко Градишке, Петроварадина и Земуна, или Дунавом ка одредиштима у Османском царству. Занимљиво је да се као извозна роба тада јавља и новац, нарочито талири, на чијој су промени трговци у Османском царству доста зарађивали.¹¹³

У оквиру трговине између два царства посебно место имале су балканске области, пре свега Бугарска, Македонија, Србија и Босна. Памук и вуна били су главни артикли из Македоније, чијом се продајом бавила велика колонија турских трговаца у Бечу. Од 130 регистрованих трговаца, њих 82 су се изјашњавала као Грци, од којих је трећина била из македонских насеља. Њихово пословање протезало се до Лајпцига, Регенсбурга, Трста, Будима, Токаја, Венеције и Амстердама. У Македонији су од заната најзначајнији били

¹¹² С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 24–26.

¹¹³ Исто, 11.

кожарски, ћурчијски, папуцијски, сапунцијски, кујунцијски, абацијски, платнарски, терзијски, бојацијски, мутабцијски, ковачки, казанцијски, златарски, пушкарски и други. У Охриду се прерађивало крзно које се извозило у Беч, Венецију, Лајпциг и Дрезден. Ради подстицања трговине, до краја 18. века већина европских држава отворила је конзулате и трговачка представништва у Солуну и одржавала редовне везе са трговцима у Македонији, међу којима су истакнуто место имали Цинцари. С друге стране, Србија и Босна у 18. веку биле су значајне због развијеног сточарства. У Шумадији и западној Србији су у великом броју гајене свиње, од којих је највећи део био намењен извозу у Хабзбуршку монархију. Занатство је у градовима углавном било у рукама муслимана локалног порекла, а мањим делом и православних занатлија.¹¹⁴

Етничка припадност османских поданика, који су највећим делом држали трговину између два царства у својим рукама, била је разнородна. То је делом условљавало и којом врстом трговине и заната су се они бавили. Међу њима је било Грка, Цинцара, Јевреја, Јермена, Срба, чак и самих Турака. Посебан значај имали су јеврејски и јерменски трговци. Јермени су у великом броју били настањени у Персији, дошли су до Индије, трговали су са Кином, а на њих се наилазило и у португалској Гои.¹¹⁵ У Османском царству били су конкуренција како Јеврејима, тако и другим трговцима.

Временом се по Европи, Блиском и Средњем истоку раширила и мрежа јеврејских трговаца. За разлику од Јермена, чији је национални и политички центар био у Ђулфи, Јевреји су током своје историје много пута били расељавани. Када су били прогнани из Шпаније и са Сицилије 1492. године, њихова сеоба одвијала се у два правца, према исламским земљама у Средоземљу, и према обалама Атлантика. Јеврејски трговци су своја нова богатства почели да стичу већ од 16. века у Солуну, Бурси, Цариграду и Једрену, као крупни трговци и овлашћени порезници. Међутим, овај изузетни развој Сефарда, Јевреја из Средоземља, опадао је упоредо са опадањем производње сребра у Америци. Њих су

¹¹⁴ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 13. О таквој структури заната у Ужицу, једном од најважнијих османских урбаних центара на Балкану, драгоцене податке оставио је Максим Евгеновић (Јевђеновић, Јевђениојевић), чији је отац у тој вароши имао ћебацијску радњу. Максим Евгеновић, *Животопис Максима Евгеновића*, приредила Тајјана Ракић, Ужице 2007, *passim*.

¹¹⁵ Ф. Бродел, *нав. дело*, 143–148.

током 18. века постепено потиснули Ашкенази, Јевреји Средње Европе, који су прве кораке ка богатству направили у немачким државама.¹¹⁶

Веома успешни и богати трговци били су и Грци. Поред Беча, у који су се насељавали и оснивали своја трговачка насеља, дућане и трговачке компаније, те добијали и функције судија и конзула, грчки трговци су највећим делом живели у већим градовима Османског царства и хабзбуршке Угарске (Будим, Дебрецин, Коморан, Ђер). Осим припадника грчког трговачког патрицијата, од већински православних народа међу трговцима је било и Срба, који су у државним актима службено називани заједничким именом *Раџи*, а ређе *Грџи* (*Raitzen, Ratzen, Razen, Rätzen, Räszen, Rascier*). Мађарски називи за њих били су *Racz* или *Raczok*. Због њихове бројности Угарској су током 17. и 18. века у обичном говору Бачку, Банат, Барању и Срем називали *Rácország, Ráczág, Rácivilág*, док су на савременим географским картама ти крајеви обележавани као *Rascia*. Сами Срби себе никада нису називали овим именима.¹¹⁷ И поред одређене привредне активности, пажња како путописаца тако и дворских чиновника највише је била усмерена на српске војничке особине, јер је велики део њих служио у граничарским региментама и другим војним формацијама.¹¹⁸ Предрасуде да су неподобни за привредну делатност и трговину као једну од виталних грана временом ће бити разбијене управо кроз њихово учешће у развоју слободних краљевских градова.

У таквим, значајно промењеним околностима у односу на време од османског продора до краја 17. века, привреда Хабзбуршке монархије ће, у повољнијим условима и у складу са меркантилистичким начелима, доживети значајне промене, у чему ће важну улогу имати и постојање слободних краљевских градова. Ови урбани центри, у којима се у повољнијим условима развијају занатство и трговина, посебно су били важни у условима либералнијег трговачког режима са Османским царством, што се посебно односи на градове који су били близу османских граница. Нови Сад имао је ту предност.

¹¹⁶ Ф. Бродел, нав. дело, 143–148.

¹¹⁷ М. Костић, *Из социјално-економске историје Срба*, 31–33.

¹¹⁸ Исто, 67.

Привреда Османског царства у 18. веку

Од једног од највећих непријатеља, који је од 15. до краја 17. века највише угрожавао поседе Хабзбуршке монархије, Османско царство временом је постало њен значајан трговачки партнер. Привреда Османског царства утемељена је у његовом класичном периоду, који обухвата период од установљавања османске династије у једном од малоазијских пограничних емирата, до ширења те државе на три континента. Како сматра Халил Иналцик, тај класични период трајао је приближно од 1300. до 1600. године, када је постојао уређен тимарски спахијски систем, и јасна подела на два основна сталежа, војску и рају, без обзира на то којој вери је припадала.¹¹⁹ Привреда ове државе била је подређена прехрањивању становништва и издржавању војске, али су се стварали и значајни тржишни вишкови производа, који су већ од 16. века налазили пут до великих тржишта хришћанске Европе. Пут ка тржишту Османског царства прва је Капитулацијама (уговором) из 1536. године отворила Француска под краљем Франсоом I, искористивши тако стање континуираних ратних сукоба које су обе државе имале са хабзбуршким царем Карлом V.¹²⁰

Османско царство је било теократска држава, утемељена на исламском верском праву (шеријат) и световном закону (канун), који су одређивали живот како муслимана, тако и немуслимана, међу којима су најбројнији били православни хришћани. Начела ислама одређивала су оквире свакодневног живота хришћана и у јавном и у приватном домену, од дефинисања права на ограничено исповедање вере, па све до начина одевања и понашања у контактима са муслиманима, посебно са представницима власти. Док су муслимани били у знатној мери привилеговани у пореским обавезама, статусу који су имали пред судовима и могућностима напредовања у државној служби, хришћанима су такве могућности у великој мери биле ускраћене. Верска припадност била је основно обележје по коме су се православни Срби разликовали од муслимана, али она није значила и њихово потпуно поистовећивање са осталим поданицима Османског царства. Грчка и

¹¹⁹ Х. Иналцик, нав. дело, 163–171.

¹²⁰ Nikola Samardžić, *Karlo V*, Beograd 2000, 137.

цинцарска заједница имале су сложен друштвени састав, са јаким трговачким слојем, док су друштва балканских Словена била искључиво аграрна.¹²¹

Иако је током 17. века османски феудални систем ушао у период одређене нестабилности и претварања државних спахијских поседа (тимари, зијамети, хасови) у наследна добра, погрешно је мишљење да је привреда те државе била на рубу пропасти. Да је тако, Османско царство не би водило успешне ратове са Млетачком републиком, Пољском, Русијом и Персијом, нити би било могуће да покрене војску од двеста хиљада људи у другом походу на Беч 1683. године.¹²² После Карловачког мира 1699. године, којим је успостављена равнотежа снага на европском југоистоку, а Османско царство престало да буде војнички супериорно, стекли су се услови за његово пуно укључење у међудржавну размену добара, у чему су значајну улогу имали његови немуслимански поданици, попут грчких бродовласника, великих јеврејских и јерменских трговачких кућа и грчких колонија по Европи. У тој трговини посебан положај имали су Млетачка република и Дубровник, који су стицали богатства у левантској трговини продајом оријенталних производа у европским земљама по неколико пута скупљим ценама, подижући у исто време вредност западној роби коју би уносили на Османско тржиште.¹²³

Начин трговине странаца у Османском царству и османских поданика у европским државама био је делимично различит. Странце су штитиле конзуларне мисије, које нису имале дипломатски, већ више карактер трговинских представништва, а конзуле су именовале посебне компаније овлашћене за трговину са Османским царством. Оне су имале задатак и да буду посредници између трговаца и османске власти. Олакшице које су додељиване странцима приписују се променама које су се одвијале у међународној транзитној трговини у Царству.¹²⁴

Пасивно држање Турака у међународној трговини, допринело је да најзначајнију улогу у њој преузму Грци, Јевреји и Јермени, поданици Османског царства. Њихови

¹²¹ Недељко В. Радосављевић, *Вера и црква у свакодневном животу у 18. веку*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 377–378.

¹²² Турска савремена историографија инсистира на томе да је привредна активност, и поред повремених криза, наставила свој успон, што потврђује и чињеница да су се за тржиште Османског царства бориле све веће силе тог времена, док је егзистенција Млетачке републике скоро у потпуности зависила од тога. Илбер Ортайли, *Преоткриването на Османската империја*, Софија 2009, 213.

¹²³ Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, 45.

¹²⁴ Р. Мантран, нав. дело, 287–289.

међународни контакти постали су толико јаки да су и одређен број државних служби, попут царина, држали Грци и Јевреји. Грци, бројнији и са бољим положајем на унутрашњем тржишту, али и у дворским службама, били су повезани са турском аристократијом, али и трговцима, купцима и продавцима у бројним провинцијама. Поред османске државне службе, они су били заступљени и при посланствима и конзулатима других држава, што је доприносило њиховој друштвеној мобилности.¹²⁵ Значајан утицај на послове Грка на Балкану имала је грчка колонија у Анкони, која се преко трговаца из Сплита, Задра и Шибеника повезала са залеђем и одатле извлачила робу попут ваљаног сукна, простирки, штављене коже и прехрамбених производа, а појављивали су се и као закупци рудника.¹²⁶ Јевреји су током 16. века постали нова трговачка сила у Османском царству. До тог периода насељавали су све веће градове Балканског полуострва, али су бројем и пословима којим су се бавили имали незнатну улогу у њима, све до доласка шпанских и португалских Сефарда и њиховим брзим ширењем трговачких послова по градовима Европе. У овој делатности Османско царство им је пружио пуну заштиту и омогућило несметан развој. Потпун пословни замах јеврејски трговци доживели су у последњим деценијама 16. века, када су потиснули Дубровчане у промету великог броја различите робе којим су трговали. Највише су трговали штављеном кожом, сировинама за бојење, сировом и прерађеном свилом, фирентинским и млетачким тканинама, фландријским платном и другим производима. Као трговци и занатлије јављају се и Јермени на Балканском полуострву у овом периоду, а продавали су углавном свилу, платно и разне врсте зачина.¹²⁷

Међутим, поред традиционалних носилаца ове гране привреде, Срби под османском влашћу такође су имали значајну улогу у развоју трговине, али и занатства. Обично се сматра да су Османлије после освајања самосталних српских држава уништили феудално-сталешки систем и нивелисали друштво, претворивши све становништво у обесправљену рају. Иако је то углавном тачно, ипак под османском влашћу током 17. и 18. века, услед развоја производних снага, друштво у оквиру Пећке патријаршије брзо је поново почело да се раслојава у монашко-свештенички, грађански трговачко-занатлијски и

¹²⁵ Р. Мантран, нав. дело, 307.

¹²⁶ Т. Поповић, нав. дело, 596.

¹²⁷ Исто, 595–596.

војнички сталеж. На ову чињеницу указују и бројни примери еснафски организованих Срба трговаца и занатлија, који се од 16. до 19. века помињу као ктитори, приложници и понекад обновитељи манастира и цркава.¹²⁸

Уочи 18. века, војни и политички неуспеси негативно су утицали на привредну ситуацију у Османском царству. Војни издаци имали су значајне финансијске последице, попут девалвације и ванредних опорезивања, неисплаћених плата и ковања новца од материјала непрописне чистоће. Побуне јаничара биле су честе, а пратили су их и занатлије и трговци, који су у сваком граду представљали значајан део становништва, такође незадовољног мерама власти.¹²⁹

Још од класичног доба, трговачка и занатска активност Османског царства заснивала се на производњи у чаршијама и пазарима. Чаршије су још у 16. веку настајале као локална привредна средишта, често на вакуфској земљи. Понекад би могле да се опишу и као низ улица са дућанима.¹³⁰ И у Османском царству производну делатност носили су еснафи, са мајсторима, калфама и шегртима (чирацима), а слична структура проширила се са муслиманских на немуслиманске поданике.¹³¹ Касније, нарочито у 18. веку, поред спахија и читлук-сахибија под чијом контролом је делом била производња пољопривредних добара, интересе у привреди, посебно у унутрашњој трговини и занатима, показује и јаничарски ред. У таквој структури привреде, а пре свега производње, грчким, јерменским и јеврејским, али и бугарским и српским трговцима није било превише тешко да преузму главну улогу у спољнотрговинској размени. Османска власт је градским еснафима ограничила улогу искључиво на питања професионалног и привредног карактера. Еснафи су бранили интересе чланова и обезбеђивали узајамну солидарност, која се манифестовала одсуством нелојалне конкуренције, правилном расподелом сировина и увезених производа, као и контролом продајне цене.¹³²

¹²⁸ М. Костић, *Културно- историјска раскрсница Срба*, 28–29.

¹²⁹ Срђан Катић, *Леген Осман-паша*, Београд 1998, 165.

¹³⁰ Александар Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанашића*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), ур. Ј. Калић – М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 149–159; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану, Османски период XV–XIX век*, Београд 2010, 34–35.

¹³¹ Soraya Faroqui, *Purchasing guild-and-craft-based offices in the Ottoman central lands, the return of the Guilds*, Utrecht 2006, 232; М. Коцић, нав. дело, 152–153.

¹³² Р. Мантран, нав. дело, 304.

Османско царство никада није прихватило меркантилистичко учење о заштити националне трговине путем ограничавања пословања страним трговцима. Своје интересе је штитило сталним или привременим забранама извоза оне врсте робе која је била неопходна војсци, као и тренутним политичким или финансијским потребама, попут руде, племенитих метала или расних коња. Порта је држала под сталним надзором промет житарицама и сољу, а страним трговцима био је омогућен потпуни развој њихових послова, али су им положај и права зависили од текућих политичких циљева. На послове странаца у великој мери утицала је и висина царинске стопе која је одређивана за сваку државу посебно, и кретала се у распону од два до пет посто.¹³³

Каравански саобраћај, основа трговине у Османском царству, нашао се у тешкоћама у последњој деценији 16. века, што је у одређеној мери почело да угрожава трговачке послове. Постале су честе жалбе трговаца на спорост и несигурност у транспорту, на смањење броја кириџија,¹³⁴ на цене, крађе и разбојништва, на недовољну заштиту локалних турских властодржаца и слабу војну пратњу. Узроци таквог стања били су различити, попут тога да је одржавање путева и безбедност саобраћаја задавало Османском царству потешкоће које су се повећавале упоредо с порастом хајдучије и разбојништава на друмовима, а провинцијски намесници су све теже испуњавали обавезу да путеве држе проходним и поред честих истрага и сурових кажњавања хајдука. Финансијски ослабљено, Османско царство више није улагало средства која су била потребна за одржавање путне инфраструктуре, услед чега су многи путеви брзо пропадали. Да би избегли колективно кажњавање због пљачки, сељаци су махом почели напуштати села поред путева. Мали и средњи каравани, сачињени од 20 до 60 коња, нису се усуђивали да у таквим условима преносе робу на већим раздаљинама, што је довело у питање њихове послове у целини. Да би смањили ризик од напада пљачкаша, крамари¹³⁵ су почели да састављају велике караване од 200 до 1.500 коња. Убрзо су такви каравани постали уобичајени, а имали су и оружану пратњу и јаке снаге војника уз себе. Слаба страна овог вида трговине била је да су та да су они били и даље мета напада многољуднијих хајдучких група, док је сам транспорт робе био знатно успорен и долазило

¹³³ Т. Поповић, нав. дело, 600.

¹³⁴ *Кириџије* – они који су носили робу караванима, најамни превозник робе.

¹³⁵ *Крамари* – ситни трговци различитом робом.

је често до сукоба међу кирицијама око реда којим ће се утоварати роба, као и сличних питања. Овај проблем решен је тиме што су крамари почели да оснивају претоварне станице на неколико кључних раскршћа на путевима према јужној Србији, Македонији и Бугарској, и на северу према Београду. Крамари и кириције су временом, да би што потпуније одговорили својим обавезама, почели да се уједињују у пословна друштва, слична трговачким. Кириције и крамари су у овом раздобљу најчешће били Срби, а њихова главна средишта налазила су се у Требињу, Билећи, Приједору, Новом Пазару, Нишу, Ваљеву и Београду.¹³⁶

За разлику од копненог, бродски саобраћај на рекама био је под пуном контролом османских војних власти, такозваних капетанија. Немуслимански трговци су тешко добијали простор за превоз робе на бродовима, а оно што се превозило биле су углавном намирнице, док су се занатски производи, попут сирове или полупрерађене коже, вуне, тканина, гвоздене робе, накита и новца, у мањој мери превозили на овај начин. Порта је настојала да промет житарицама одржи под својим пуним надзором. Сматрајући да је у питању „стратегичка роба првог реда“, извоз житарица је био строго ограничен, а извозне дозволе су могли давати једино чланови царског Дивана¹³⁷ или царске породице. Међутим, и поред ових ограничења, Османско царство је било велики извозник житарица, с тим што су главни увозници били Млечани и Дубровник. Промет храном је свакако представљао најзначајнији део унутрашњег тржишта Османског царства. Продаја житарица и брашна обављала се на градским пијацама и бакалницама које су за то имале посебне дозволе. Прерадом жита бавио се велики број градских занатлија, попут воденичара, пекара или произвођача скроба. Цене житарица биле су, као и у Хабзбуршкој монархији, лимитиране, али су расле упоредо с падом вредности новца, појавом глади или великих војних похода. Ипак, њихова реална цена била је неупоредиво нижа од цена у западној Европи, што је у извесној мери неповољно утицало на унапређење пољопривредне производње у Османском царству.¹³⁸

¹³⁶ Т. Поповић, нав. дело, 622–624.

¹³⁷ *Диван* – царски савет и влада Османског царства, састављена од везира (министара) и владајуће класе тј. племића, на челу са великим везиром.

¹³⁸ Т. Поповић, нав. дело, 629–630.

Пре ратних дејстава крајем 17. века, Хабзбуршка монархија, Пољска и Русија су обављале ограничену трговину са Османлијама, нешто израженију у пограничним областима. У првој половини 17. века, аустријски представник Шмит фон Шварценхорн, покушао је да обезбеди повољне услове за успостављање редовне трговине између две државе, али је покушај пропао због противљења Француске и Млетачке републике. Међутим, 1665. године издат је ферман у корист хабзбуршких трговаца, којим је успостављен саобраћај Дунавом, али само до Рушчука. Тада је била основана и *Компанија за Левант*, али се угасила после нешто мање од две деценије постојања, без значајнијих резултата.¹³⁹

После закључења Пожаревачког мира 1718. године, трговина између Османског царства и Хабзбуршке монархије се све више развијала. *Споразум о трговини и навигацији*, који је био додат Пожаревачком мировном уговору, створио је повољне услове за развој трговинских односа између хабзбуршких и османских поданика: царинске таксе за обе стране, како на изласку тако и на уласку, биле су ограничене на 3% без икакве друге наплате. Успостављена је и слободна пловидба за обе стране на Дунаву.¹⁴⁰ Трговачки уговор садржавао је, поред слободе трговине и слободу постављања конзула и пословних особа, а тиме је требало бити постављен и један конзул за османске трговце, под називом шах бендер (господар пасоша). Јеврејима је било забрањено силом се мешати у трговачке послове аустријских трговаца, док је персијским трговцима било дозвољено да тргују преко османских држава са царским.¹⁴¹

У размени добара са Хабзбуршком монархијом Османско царство имало је шта да понуди, што управо говори о његовом привредном опоравку, а не израженој слабости. Извозни производи Османског царства били су штављена кожа, вуна, памук, свила, зачини, вино, маслиново уље, суво грожђе, боје и кукуруз, док су увожени метали, мануфактурни производи од стакла, тканине, часовници, оружје и муниција, као и колонијални прехранбени производи, попут шећера, па чак и новца, јер је османска

¹³⁹ Т. Поповић, нав. дело, 308.

¹⁴⁰ Опширније у поглављу *Трговина Хабзбуршке монархије у 18. веку*.

¹⁴¹ Jozeph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, том 3, Zagreb 1979, 123.

привреда ове производе морала да плати углавном сребрним новцем који је био посебно тражен на Истоку.¹⁴²

Развој трговине обезбедио је и просперитет слоја „православних трговаца“, који су за своје напредовање користили делимично повлачење Јевреја према западној Европи. Грци су ту имали најзначајнију улогу, користећи мрежу својих колонија по Балкану и у Венецији, Трсту, Марсељу, Бечу, Лондону и Амстердаму. Међутим, присутни су били и Цинцари, Срби, Бугари и Албанци. Привредни развој наставио је са јачањем у деценијама после Кучук-кајнарцијског мира 1774. године, отварањем Црног мора за руску трговину. А та акумулација богатства отворила је Грцима и делу балканских Словена могућност приступа страним културним и просветним утицајима, што је био пут ка формирању идеја које су постале темељ њиховог националног препорода.¹⁴³

Иако у почетку 18. века извозна трговина у Османском царству није заузимала значајно место, већ тада се назиру промене настале оснивањем компанија које су уживале подршку амбасадора и конзула. То је довело и до делимичних промена у међународним односима, јер државе које су у прошлости добиле права на трговину и отварање представништава, нису више имале монопол. Од 1725. године Хабзбуршка монархија добила је право да отвори конзулате у Тунису, Триполију, а две године касније и у Алжиру. *Компанија за Левант* те државе основана је 1729. године, са филијалама у Трсту, Солуну и Цариграду, али је престала да делује у време хабзбуршко – османског рата 1737–1739. године. У време Марије Терезије основана је нова *Компанија за Левант*, а 1784. године добијене су нове олакшице за пловидбу османским водама.¹⁴⁴

Привреда Османског царства у највећој мери се одржавала на изворима који су се због предугог трајања исцрпили, а у истраживање и откривање нових Порта није издвајала средства. Поред тога, технолошком напретку Западне Европе с великом упорношћу супротстављана је исламска доктрина из страха због поремећаја старог реда у држави. Такође, производне могућности занатства биле су превазиђене потребама нараслог тржишта, због чега је све више привреда зависила од увоза стране робе. Утицај промена

¹⁴² Р. Мантран, нав. дело, 305.

¹⁴³ Исто, 403–406.

¹⁴⁴ Исто, 340–341.

трговачких токова који је првенствено погодио италијанске мале и средње трговце, као и највећи део мануфактуре, почетком 17. века почео се осећати и у Османском царству, нарочито током Кандијског рата. Западне области европског дела Османског царства, нарочито подручја која су у спољној размени била упућена према јадранским лукама, претрпеле су огромну штету, што се посебно одразило на турске трговце без обзира на то да ли су у питању били муслимански, хришћански или јеврејски трговци. Овај процес одразио се и на занатску производњу, која се у Османском царству више није могла опоравити и достићи ниво на ком је била пре овог рата. Међутим, чињеница је била да су градови Османског царства и даље били центри привредног живота, око којих су се окупљали бројни трговци и занатлије, али се њихово богатство брзо топило, доводећи привреду каснијих година у стање стагнације и назадовања, што је постало обележје великог броја османских градова.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Т. Поповић, нав. дело, 634–637.

Трговишта, градови и вашари као окоснице развоја привреде

Јужне Угарске у 17. и првим годинама 18. века

Угарска је, у односу на остале делове Хабзбуршке монархије, успела да сачува посебан правни систем. Извори мађарског феудалног права били су закони, обичаји, привилегије, уредбе, наредбе, статуту, судска решења, као и извори црквеног права. За институцију слободног краљевског града од посебног значаја су биле привилегије (*privilegium, litterae, diploma, kiváltságlevél, okmány, Freibrief, Urkunde*), јер се сматрало да је неко насеље добило тај статус управо издавањем привилегија у којима су навођене најзначајније повластице и обавезе конкретног града.¹⁴⁶ Привилегије су додељиване и различитим народним скупинама, градовима, цеховима, каптолима, племићима и другим физичким и правним лицима, а разликовали су се по предметима које су регулисали: додела племства, даривање непокретности или ослобађање плаћања пореза. Примере привилегија додељених појединим цеховима налазимо 1760, 1761. и 1766. године, док су „грчким трговцима“ додељене 1765. године, а обновљене 1815. године (*articuli ceiales*).¹⁴⁷ Занатлије, чланови цехова, које се помињу у овом периоду били су: чизмари (*csizmadiak*) 1765, обућари (*varga, bocskoros*) 1765, дугметари (*gombkoetok*) 1763, месари (*meszarosok*) 1767, хирурзи (*seborvosok*) 1764, кројачи широких белих ланених панталона (*vekony szabok – gatyá szabok*) 1765, сарачи и крзнари (*szijgyarto es szuecs mesterek*) 1766, кројачи (*szabo mesterek*) 1764, столари – бравари – бачвари (*asztalosok – lakatosok – kadar mesterek*).¹⁴⁸ После 1814. године реформа цехова значила је добијање нових обновљених и униформних привилегија.

Угарска административно-територијална подела у пракси је познавала четири главне категорије насеља, која су имала различит правни статус. То су били слободни краљевски градови, трговишта, села и насељене пустаре. У формално-правном погледу градовима су сматрана само насеља са статусом слободног краљевског града и они су у

¹⁴⁶ Slaven Bačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1995, 18–19.

¹⁴⁷ *A magyarországi cehek kezmuipar forrasnyaganak katasztere = Register of sources relating to crafts and guilds in Hungary* (ed. Istvan ERI – Lajos NAGY – Peter NAGYBAKAY), Budapest 1976.

¹⁴⁸ *Acta mechanica Liber cehalium and Articuli ceiales*, Budapest.

овом рангу играли значајну улогу у политичком и културном животу регије у којој су се налазили, а донекле и земље у целини.¹⁴⁹ Постојање слободних краљевских градова (*szabadkirályiváros, civitas, liberaeregiaecivitates, liberaeetregiaeUrbis*) на просторима који су улазили у састав Угарске краљевине, има дугу традицију, која је установљена још у средњовековном периоду. Сам назив институције слободног краљевског града упућује на њено порекло и суштину, а то је да су ови градови били подређени директно краљу и били изузети испод јурисдикције племићке жупаније, док придев слободни изражава прерастање власти краља над овим градовима у домен јавне власти, односно да слободни краљевски градови поседују државни статус.¹⁵⁰ Иако корени институције слободног краљевског града сежу у 11. и 12. век, у правном развоју слободних краљевских градова истичу се три главна периода, при чему се као граничне године узимају 1405. и 1608. И поред вишевековног дисконтинуитета њиховог постојања у периоду османске власти, они су поново заживели током 18. века.

Трговаца и занатлија је пре и непосредно после Велике сеобе Срба било у знатном броју по селима и варошима Бачке, Баната, Срема и Барање, као и у осталим деловима тадашње средње и горње Угарске која се налазила под турском управом. Када су Османлије крајем 17. (Карловачки мир 1699. године) и почетком 18. века (Пожаревачки мир 1718. године) изгубили покрајине северно од Саве и Дунава, занатлије и трговци су се брзо снашли под новом аустријском влашћу, постајући временом значајан економски и политички елемент у Монархији. У Банату су под османском влашћу радиле занатлије чији су производи углавном били од користи земљорадницима, као што су ковачи, колари, ћурчије, дунђери, терзије, папуције и други. По селима је било знатно мање трговаца него занатлија, док их је по варошима, паланкама и трговиштима било много више и бавили су се разноврснијим делатностима од трговаца и занатлија у селима. Занатлијске радионице и трговачки дућани по селима и варошким насељима била су један од најзначајнијих чинилаца за развој робно-новчане привреде. Иако није мењала класне односе на селу, робно-новчана привреда утицала је на извесне промене у класној структури села у правцу раслојавања по имању и по занимању. Те промене биле су уочљиве већ од друге половине

¹⁴⁹ Györe Zoltán, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad 2007, 39.

¹⁵⁰ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 22.

16. века. Услед развитка те врсте привреде дошло је и до одређеног повећања оптицаја новца на селу и у варошима.¹⁵¹

Током 18. века, али и касније, систем државних, црквених, месних и властелинских давања утицао је на живот великог дела становништва Угарске. Порески систем одражавао је одлике правних и поседовних односа, а у контрибуцију је улазило пет врста давања, од којих је важно за ово истраживање поменути *Трговачки и Занатлијски порез*. *Трговачки порез* плаћали су трговци у зависности од класе којој су припадали. Велетрговци, трговци финим тканинама (прва класа) плаћали су 15 форинти годишњег пореза, трговци грубљим врстама тканина и трговци који иду по вашарима (друга класа) 10 форинти, трговци треће класе, који су делатност развијали само по вашарима, *вашараши*, такође су плаћали 10 форинти. На крају трговачке лествице, последњи по угледу, били су *торбари*, који су посећивали само недељне вашаре, а плаћали су две форинте годишњег пореза. *Занатлијски порез* плаћале су занатлије, а његова висина зависила је од промета места у којем је занатлија живео и од врсте заната којим се бавио.¹⁵² Што се пореских обавеза слободних краљевских градова тиче, они су свом господару, краљу, плаћали ценз (*censusregius*) за коришћење земљишта, а с времена на време су морали давати поклоне и били обавезни на војну контрибуцију. Они су и од цркве некада откупљивали право на убирање десетине. Пореска оптерећења разрезивао је градски Магистрат на основу имовног стања становника.¹⁵³ Градови су били обавезни да са одређеним контингентом учествују у краљевој војсци и да за његове потребе превозе оружје, муницију и текстил. Градови су такође имали право да убиру десетину од рода на земљиштима које становништво није откупило, приходе од закупа малих краљевских регалија, таксе за коришћење градских пашњака, да наплаћују таксу приликом примања нових лица у ред грађана, за пријем досељеника, промет некретнина и друго. Поред ових, градови су могли да имају приходе и од њима подређених села.¹⁵⁴

Када су се градови, као занатска и трговачка средишта, по економској снази издигли изнад дотадашњих трговишта, појавила се потреба да се њихов статус јасније

¹⁵¹ Рајко Л. Веселиновић, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 13–14, Нови Сад 1956, 113–122.

¹⁵² G. Zoltán, *Gradovi i varoši Bačke*, 17.

¹⁵³ Више о томе на страницама 104–106. овог рада.

¹⁵⁴ G. Zoltán, *Gradovi i varoši Bačke*, 21.

одреди у односу према владару, посебно када је реч о имунитетским питањима. Градови су се у тадашњој терминологији називали *villa, libera villa, oppidum*. Краљевским декретом из 1405. године, неки од њих унапређени су у нови, шири облик самоуправе (*Civitas*). Такви градови били су повлашћени у односу на остале поменуте врсте урбаних центара, јер су могли да шаљу и представнике на Угарски државни сабор. Њихово постојање означило је врхунац успона градова у средњовековном Угарском краљевству, посебно ако се има у виду да је Угарска имала слабију централну власт у односу на неке суседне државе. Та чињеница само је додатно истицала значај слободних градова као колективних феудалаца. Ослоњени на развијено тржиште њихових производа у околним жупанијама, они су подржани и од владара како би се њихова привредна делатност што више развила. У том периоду, статус слободних краљевских градова осигуравао је и слободу његових становника, како староседелаца, тако и колониста из других области.¹⁵⁵

Међутим, угарски градови и поред децентрализоване државе никада нису достигли толико висок ниво развоја као на пример у Италији, у којој су настали економски моћни градови-државе.¹⁵⁶ Међутим, у условима у којима су настајали и развијали се, угарски градови свакако су допринели привредном, друштвеном и културном успону.

Урбани развој у земљама угарске круне нагло је пресечен османским освајањем Панонског басена, окончаним њиховим уласком у Будим 1541, у коме ће остати до 1686. године. Међутим, наредни век и по османске власти неће успорити развој урбаних центара. Напротив, они ће наставити да се још брже привредно развијају јер су били ослобођени од проблема које је са собом носила феудална расцепканост, и са тржиштем које се, само унутар Османског царства, простирало на три континента.

По хабзбуршком освајању тог простора крајем 17. и у првој половини 18. века, а затим учвршћењем нових граница Београдским миром 1739, значај затечених градских насеља и даље је опстао. Урбана средишта променила су начин управе, њихов спољашњи вид постао је близак средњоевропском обрасцу, али им је намена остала слична.

¹⁵⁵ Josip Vrbošić, *Povijesni kontenst nastanka instituta slobodnog i kraljevskog grada 1809. godine*, у: *Anali za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, Zagreb–Osijek 2010, 10–12.

¹⁵⁶ Italija: dostignuća gradova-država, *Srednji vek i renesansa* (grupa autora), *Ilustrovana istorija sveta u četiri toma*, II том, Beograd 1983, 224–232.

Са установљаванем новог државног поретка, дошло је и до потребе да се регулише и статус појединих насеља, њихова права и обавезе. Тај статус био је различит, и зависио је од различитих чинилаца, како од привредне снаге, војног значаја, географског положаја, тако и броја становника. На дну нове лествице у поретку ових средишта налазиле су се вароши (*Oppidium*). Оне су се разликовале од сеоских насеља само по томе што су од надлежних спахија и жупанија добиле право на одржавање годишњих вашара. Изнад вароши су била трговишта (*Oppida privilegiata*), места која су имала сталне привилегије, али не универзалне, већ им је опсег зависио од случаја до случаја. Трговишта су била потчињена локалној феудалној, односно жупанијској власти. Она су, заправо, по економској снази и датим правима, представљала прелазни вид урбане средине између вароши и слободних краљевских градова.¹⁵⁷ Трговишта, као и градови, корене имају у средњем веку. Настала су под утицајем развоја робне производње и омогућене слободе кретања кметова дуж трговачких путева, развијајући се из села велепоседника или цркве. Први стадијум успона трговишта из статуса села било је право одржавања сајмова. Трговишта су се у правном смислу разликовала од градова првенствено у несамосталности судства и избора судија. Такође, за разлику од градова, трговишта нису смела да се опасују зидинама и никад нису стекла право представништва на Државном сабору. Иако је бављење пољопривредом у трговиштима било доминантна делатност, за разлику од села, становништво ових насеља се окренуло производњи монокултура (виноградарство, баштованство, повртарство и слично), што је значило да је друштвена подела рада била на вишем нивоу него у селима. Занатство је по интензитету и обиму било развијеније него у селима, мада су занатлије често обављале ове послове уз примарно и даље бављење пољопривредом. С друге стране, занатство је у овим варошима знатно заостајало у развоју у односу на градове.¹⁵⁸

Током 18. века, као и у предосманском периоду, најповољнији статус имали су слободни краљевски градови. То су биле привилеговане заједнице, настале из превасходно економских разлога, са правима и слободама знатно већим од оних које су имале друге средине, а пре свега са правом вршења државне власти. На тај начин, слободни краљевски градови издвајани су из жупанијске власти и стављени непосредно под краљевску власт,

¹⁵⁷ Митар Крејић, *Административно-територијална подела ЈужнеУгарске у XVIII веку*, Кикинда 2010, 31.

¹⁵⁸ G. Zoltán, *Gradovi i varoši Bačke*, 46.

обезбеђујући своју правну сигурност.¹⁵⁹ Жупаније у којима су се територијално налазили практично су постали само потрошачи добара произведених у њима, или сировинска база.¹⁶⁰ Сваки слободан краљевски град имао је суд (магистрат), са широким, не само судским компетенцијама. Такође, имали су право да упућују своје делегате на земаљски сабор. Градови су били ослобођени пореза, царине и дажбина, са изузетком тридесетине, која је плаћана у целој Краљевини Угарској и заједно са њој припојеним покрајинама. То право се односило и на грађане, снабдевене пасошем који је Магистрат имао право да издаје. Магистрату су, у име града, припадала сва земљишна права на земљу коју је поседовао, приходи од гостионица, месара или рибарница, које су биле дужне да плаћају порез, таксе и јавне намете. Статус појединаца унутар слободних краљевских градова био је регулисан статутима које је потврђивао владар. Грађанство није подразумевало све становнике градова, већ само оне са статусом грађана. У социјалној структури града они нису били бројни.¹⁶¹

¹⁵⁹ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 22.

¹⁶⁰ J. Vrbošić, нав. дело, 10–11.

¹⁶¹ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 23–24.

Настанак нових слободних краљевских градова

У мађарском феудалном систему насеља су имала различит правни статус. На врху лествице су била привилегована трговишта (*oppidum, mezőváros, Marktflecken*), док су најпривилегованији положај имали слободни краљевски градови (*civitates liberae et regiae, szabad királyi városok, königliche freie Städte*). Сам назив институције слободног краљевског града упућује на њено порекло и садржину. Придев краљевски означава да је ова категорија градова изворно потпадала под феудалну власт краља. Слободни изражава прерастање феудалне власти краља над овим градовима у домен јавне власти, дакле ови градови поседовали су државни статус.¹⁶²

У правном развоју слободних краљевских градова се истичу три главна периода, при чему се као граничне године узимају 1405. и 1608. До почетка регулисања аутономног положаја појединих насеља долази највише захваљујући страним досељеницима (*hospes, telepes, vendég, Fremde, Gast, Kolonist*), пре свега саским Немцима. Њима су мађарски краљеви од 12. века давали различите повластице приликом настањивања у неком месту, чиме су заправо допуштали и гарантовали досељеницима живљење по праву донетом из постојбине.¹⁶³ У 13. веку Бела IV је додељивао статус слободног краљевског града због провале Татара.¹⁶⁴ Путем првобитно додељених права одржавања сајмова, изузећа од трговинских дажбина, ограничавања жупанијске власти у градовима, права доношења прописа (*jus statuendi, Recht der Satzung*) и установљавања градских органа, градска самоуправа се ширила на различите области живота. Ипак, у овом периоду увек је темељ градске аутономије била краљевска привилегија, мада касније, са установљењем привилегијалних повластица, и обичаји нормирају положај градова. Други декрет краља Жигмунда из 1405. године први пут је законски регулисао питање ондашњих слободних краљевских градова. Најважнија промена је била добијање статуса земаљског сталежа, што је значило да више не потпадају под класичну феудалну власт краља, већ под његову јавну власт. Од тада су се под градовима, у смислу државног права, подразумевали само

¹⁶² S. Ваџић, *Повелје слободних краљевских градова*, 22.

¹⁶³ Исто, 22.

¹⁶⁴ Драгана Ђираковић, *Преглед историје цистерцитског реда на Петроварадинској стени*, у: *Рад Музеја Војводине*, бр. 47/48, Нови Сад 2006, 105–106.

слободни краљевски градови.¹⁶⁵ Од првог законског члана краља Матије из 1608. године, слободни краљевски градови као правна лица добијају племићки статус и као такви место у доњем дому Угарског сабора. Од тада су се бројним законским члановима и другим правним изворима регулисале разне области градског живота. После протеривања Османлија, број слободних краљевских градова је стално растао, било обнављањем старих или додељивањем нових привилегија, а нарочито је порастао у терезијанско доба, када су у склопу одговарајућих политичких и привредних интереса бечког двора градови добили на значају. Ипак, повластице слободних краљевских градова током 18. века још увек су у знатној мери имале феудални карактер, мада се постепено осавремењују и усклађују са развојем друштва.¹⁶⁶

Слободни краљевски градови били су познати и у периоду предмохачке Угарске, мада је тада тај статус уживао мали број градских насеља. У време када су Нови Сад, Сомбор и Суботица добили овај статус, то није била формалност, јер је град постао острво окружено са свих страна територијом под коморском управом, у којој су у пуној снази одржавани односи кметске зависности. Током времена, са ограничавањем, односно потпуним укидањем феудалних односа, као и претварањем поданика у равноправне грађане, статус слободног краљевског града је губио некадашњи значај, све више се претварајући у облик уређења, тачније тип градске администрације. Ова тенденција није имала штетан утицај на градско становништво, напротив дошло је до друштвене поларизације, до издвајања једног броја породица које су успеле да добију важне положаје у градској управи и да их искористе за јачање свог утицаја и богаћење. Према тадашњем меркантилистичком схватању Бечког двора, требало је повећати број слободних краљевских градова, како би се у њих настаниле занатлије и трговци, где би они спахијама плаћали порез. Градови би, са друге стране, требало да омогуће интензивни развој занатства и трговине, где би земљорадници могли продавати своје приносе и куповати готове производе и друге потрештине. Такође, издавањем елибертација Двор је хтео и да реши политички проблем Срба граничара на територији Бачко-бодрошке жупаније, који се никако нису желели покоравати жупанијској администрацији. Поред тих економских и политичких разлога, Монархија која је због ратова била у тешкој финансијској ситуацији,

¹⁶⁵ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 23.

¹⁶⁶ Исто, 23–24.

хтела је своју велику задуженост да олакша и помоћу откупнине коју су градови плаћали за промену свог статуса.¹⁶⁷

Према угарском закону, слободни краљевски градови су била она насеља у Угарској која, на основу краљевске привилегије, нису била под жупанијском и спахијском влашћу. Грађани тих градова сматрани су корпоративно племићима и имали су свог представника на државном сабору, где су ови градови, после црквених великодостојника и племића названи четвртим сталежом државе (*praelati, magnates, nobiles, et liberae regiae civitates*). Од племићких привилегија грађани су и индивидуално поседовали имунитет од плаћања царине, калдрмарине и пијачарине на целој територији Угарске, као и имунитет од телесне казне. Слободни краљевски град је имао свој грб, тачно описан у привилегијалном писму, као и свој печат. Био је власник земље и припадао му је сав доходак мањих регалија (доходак од касапница, пивара, пецара ракије, циглана, млинова и пијачарине). Град је колективно плаћао државни порез (контрибуцију), а разрезивао га је индивидуално на пореске обвезнике града. Слободни краљевски градови имали су широку административну, економску и судску аутономију. Административну контролу над њима вршило је намесничко веће, економску контролу коморска администрација, а судску Таверникални суд. Правни положај града, његова права и обавезе у свечаној форми описани су такође у привилегијалном писму. Управљање слободним краљевским градовима обављало се јединствено на целокупној територији Угарске, односно градови су имали исту организациону структуру. На врху се налазио сенат (Магистрат), испод њега били су смештени чланови администрације у три одељења (*publico-politica, judicialia* и *oecconomica*), а на подножју лествице био је спољашњи сенат (*electa communitas*).¹⁶⁸

Модерно начело поделе власти остварило се тек у грађанском правном систему, после пада феудализма. Судска власт налазила се у рукама Магистрата, а суђења су обављали главни судија, председник Магистрата и неколико сенатора као чланови. Они су одлучивали у грађанским (имовинским), кривичним и другим предметима. Осуђеници су имали право жалбе Таверникалном суду, чије је седиште било у Пожуну, а од краја 18. века у Будиму, и као трећем степену, Септемврикалном суду. Извори права феудалне Угарске налазили су се у такозваном *Corpus Juris Hungarici*, чији је најважнији део био

¹⁶⁷ Антал Хегедиш, *Слободан краљевски град Сомбор (1749–1848)*, у: *Домети* 100–103, Сомбор 2000, 7–12.

¹⁶⁸ Исто, 17.

Вербецијев законик – Трипартитум, који је регулисао не само положај племства и кметова, него и друге цивилно-имовинске предмете.¹⁶⁹

У поступку издавања повеља којим се један град проглашавао слободним краљевским градом разликовале су се две фазе: претходни послови и састављање. Најпре, у првој фази је молбу становника конкретног насеља у Бечу излагала градска депутација. Потом је утврђиван обим и модалитет извршења најважније обавезе грађана – откупне своте. Затим је долазило до исплате откупнине (потпуне, као у случају Новог Сада и Сомбора, или делимичне, као код Суботице). На крају прве фазе, владар је издавао наредбу о састављању Повеље, после чега се у Угарској краљевској дворској канцеларији приступило састављању елибертационог акта. Повеље су израђиване у складу са уобичајеним правилима. На основу концепта је, коришћењем конвенционалних дипломатичких форми и стилизација, састављан оригинал. Дестинатар је плаћао таксу, а службеници канцеларије су заводили оригинал и издавали препис. Завршни чин настанка повеље састојао се у свечаном проглашењу (*publicatio*) и предавању (*traditio*) даропримцу, када се организовао пригодни церемонијал у присуству великог броја сведока. На крају, повеље су јавно проглашаване на скупштини Бачко-бодрошке жупаније. Свечаним проглашењем и предајом представницима града, повеље су постајале правоснажне.¹⁷⁰

¹⁶⁹ А. Хегедиш, нав. дело, 27.

¹⁷⁰ S. Ваџић, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 28–29.

Од Петроварадинског Шанца ка Новом Саду

Нови Сад, први слободни краљевски град у Бачко-бодрошкој жупанији, настао је релативно касно, тек крајем 17. века. У току Великог бечког рата, на левој обали Дунава насупрот Петроварадинској тврђави, подигнут је 1694. године од стране аустријске војске шанец као заштита понтонском мосту, изграђеном шест година раније. Посаду шанца чинили су српски граничари, у служби царске војске. У исто време је у близини овог војничког логора са западне стране никло и насеље цивилног становништва, углавном Немаца, које се бавило невојничким пословима. Већином су били трговци и занатлије, али и других занимања, као незаобилазних пратилаца војски. Ове две насеобине су службено најчешће називане Петроварадинским, односно Варадинским Шанцем (*fossatum Petrovaradiense, Peterwardeiner Schanz*), Војним шанцем (*Militär-Schanz*) или само Шанцем, јер је мостобран опасан шанчевима био под јурисдикцијом Петроварадинске тврђаве. Насеље је називано и Рацка Варош, будући да су велики део његовог становништва чинили Срби. Када је 1702. године формирана Подунавска војна граница, у њен бачки део ушао је и Петроварадински Шанац, као највеће насеље на левој обали Дунава у тој граничарској области. Значај насеља је наредних година убрзано растао. Усељавањем оберкапетаније Шанац је постао главно место Подунавске границе. Православна црквена парохија је вероватно постојала већ 1702. године, а пет година касније премештено је и седиште Бачке епископије. Исте године привремено је уређена Римокатоличка црквена општина, од када су се почеле и водити матрикуле за цивилно насеље. Године 1718. основана је Римокатоличка црквена жупа. После потписивања Сатмарског мира и поновног утемељења Бодрошке жупаније 1715. године, Шанац јој је постао седиште. Због свог повољног положаја, између две привредно различите области, успео је да потисне оближње трговиште Футог, који је до тада био познат по великим вашарима, и Карловце као црквени и административни центар Срба у Јужној Угарској. За развој града посебно су значајне 1738. и 1739. година, када је из Београда пред османском

војском побегло мноштво богатих и угледних немачких, јерменских и српских трговаца и занатлија.¹⁷¹

Становништво Петроварадинског Шанца се сразмерно увећавало непрестаним досељавањем из суседних области, што је био процес који је почео крајем 16. века, с повременим доласцима већег броја људи, попут 1694. и 1738. године, који су насељавали одређене делове места, у зависности од делатности којом су се бавили. Тако су граничари углавном подизали куће на источној страни, ратари на салашима, док су трговци и занатлије заузели западни део вароши. До масовнијег насељавања Шанца дошло је и 1718. године, када је целокупно становништво села Алмаш населило део града који ће касније управо по њима и добити назив.¹⁷²

Само место Алмаш постојало је до 1717. године, док се већ наредне више не помиње у попису, што указује на то да је нестало, односно да је напуштено.¹⁷³ У пописима из 1701. године помињу се два Алмаша: горњи Алмаш који је био камерална пустара у горњој Бачкој и доњи Алмаш, камерално село на југу. Алмаш је био једино веће место које је учтано на мапи Мартина Штира¹⁷⁴ из 1664. године и налазио се изнад Темерина према Новом Саду. На каснијим мапама приказан је северно од Новог Сада у близини Жабља. Из овога произилази да је Алмаш био камерално село позиционирано највероватније између Новог Сада, Темерина, Сирига и Србобрана.¹⁷⁵ Становници Алмаша су, дакле, 1717. или 1718. године напустили своје место и населили се у Петроварадински Шанац, поједини као грађански поданици, док се већи број њих определио за граничарску службу. То је уједно било друго највеће досељавање становника у варош после 1694. године.¹⁷⁶

Од мировних уговора који су склапани у току вишевековних односа између Хабзбуршке монархије и Османског царства, ниједан није тако снажно утицао на њихове узајамне односе, али и утемељење и развој слободних краљевских градова у хабзбуршким земљама угарске круне, управо као Београдски из 1739. године. Овај мир је свеобухватан мировни трактат који је постао темељ дугог раздобља мира између две државе, прекинутог

¹⁷¹ Slaven Bačić, *Iz prošlosti gradskog prava Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1998, 13–14.

¹⁷² М. Ердужељи, нав. дело, 110–111.

¹⁷³ АВ, Ф. 2, 26, 1717, фебруар 28, Баја, фасц. 21, лит. У.

¹⁷⁴ Martin Stier, (1620/1630–1669), војни инжењер, топограф и картограф у служби аустријске војске.

¹⁷⁵ М. Ердужељи, нав. дело, 111.

¹⁷⁶ Исто, 119.

једино ратом 1788–1791. године. Овим миром установљена је стабилна међудржавна граница на природним међама, рекама Сави и Дунаву, која је *de jure* опстала све до Берлинског конгреса 1878. године.¹⁷⁷ У тако дугом периоду мира привредне везе између две државе, које више нису биле војнички неравноправни противници, почињу да се развијају. Делом захваљујући великим геополитичким променама у првој половини 18. века, али и чврстим одредбама Београдског мира, настаће и нови слободни краљевски градови на простору угарске круне, који ће у привредној размени два царства, али и у развоју привреде у унутрашњости Хабзбуршке монархије, имати важно место. Они, дакле, нису настали само као резултат привредног успона једне стране, Хабзбуршке монархије, већ и геополитичких промена у југоисточној Европи у целини. Бачко-бодрошка жупанија, једна од најјужнијих у Хабзбуршкој монархији, имала је три таква центра, Суботицу, Сомбор и Нови Сад. Међу њима, управо се Нови Сад издвајао по одређеним специфичностима, при чему старост градског језгра или број становника нису били увек преовлађујући чинилац у томе. Сомбор је забележен у Бодрошкој жупанији 1391. године, а у 16. и 17. веку налазио се под османском влашћу, током које је забележено присуство Срба као турских војника. Године 1590. према попису бројао је 13 кућа, док је по добијању статуса слободног краљевског града 1749. године имао преко 800 домова, а три деценије касније број становника Срба попео се на 7.625 људи.¹⁷⁸ У Бодрошкој жупанији Суботица је забележена као утврђење 1499. године. За време османске владавине била је седиште нахије и имала је сталну турску војну посаду. Коморска варош је постала 1743. године, док је титулу слободног краљевског града стекла 1779. године. Поред Мађара и Словака који су насељавали град, број српског становништва растао је нарочито после добијања статуса слободног краљевског града, тако да је 1792. године имала 396 кућа са 2.212 становника српског порекла.¹⁷⁹ Свакако да је почетак модерног развоја Сомбора, Суботице и Новог Сада везан за добијање статуса слободног краљевског града, али ипак је напредак последњег ишао нешто испред осталих.

¹⁷⁷ Хабзбуршко-османска граница на делу тока Саве и Дунава *de facto* није постојала у време када је егзистирала српска устаничка држава 1804–1813. док је, стварањем Кнежевине Србије 1830, Хабзбуршка монархија практично добила новог суседа, државу са ограниченим правним капацитетом, али довољно самосталну да води граничну политику. Државна граница између Аустро-Угарске и Османског царства *de jure* је промењена одлукама Берлинског конгреса 1878, када је призната државна независност Кнежевине Србије.

¹⁷⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 149–150.

¹⁷⁹ Исто, 152–153.

На геополитичкој карти тог времена уочљив је добар положај Новог Сада. Од средишта Угарске, Пеште и Будима, овај град је пловним путем, реком Дунав, био удаљен око 300 километара. На том пловном путу су се даље узводно такође налазили важни градови, попут Пожуна, али и самог центра Хабзбуршке монархије, Беча. Сви путеви који су излазили на пристаништа на Дунаву имали су практично директну везу са Новим Садам, али и он са њима. Поглед ка југу Новом Саду отварао је такође просперитетне могућности. Границе Османског царства, чије су се територије простирале на три континента, биле су веома близу. Али, замишљено од твораца хабзбуршке меркантилистичке политике као идеално тржиште, Османско царство је заправо Београдским миром постало нешто друго, одлична сировинска база за развој мануфактура, али и држава у којој су се могли набавити и скупљи, често егзотични артикли. Истурени трговачки и привредни пункт Османског царства био је Београд, на самој граници са Хабзбуршком монархијом. Међутим, град Земун, који се налазио на другој обали реке, у Хабзбуршкој монархији, ни изблиза му није одговарао по значају и развоју, као ни нешто узводније Митровица на Сави. Ти урбани центри на хабзбуршкој страни границе свакако су имали одређен привредни значај, али је Нови Сад брзо показао своје предности. Земун је, на пример, био на самој граничној линији, самим тим у потенцијалном рату први на мети османске војске и у домету топова, док је Митровица такође била близу јаког шабачког гарнизона. Због тога су се ова градска насеља и развијала преваходно као војни центри.¹⁸⁰

Положај Новог Сада био је другачији. Од наглог напредовања и удара османске војске штитиле су га природне баријере, реке Сава и Дунав, али и гарнизони у Земуну и Сремској Митровици, способни да издрже први удар. Иза њих, било је сремско залеђе, пре свега Фрушка гора. А чак и када би османска војска те препреке успела да савлада, Нови Сад је било готово немогуће форсирати. Петроварадинска тврђава била је велики, тешко освојиви систем утврђења на сремској обали Дунава. Поред тога, Хабзбуршка монархија је са граничарским системом одбране, укључујући и шајкашку флотилу, и у војној снази на рекама била у предности. Нови Сад је зато био сигурнији, а самим тим повољнији за живот и развој различитих послова од места која су, тиме што су била на самој граници, само на први поглед била боља за развој заната и трговине. Нови Сад је за трговину са Београдом,

¹⁸⁰ Трива Милитар, *Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века*, Нови Сад 2000, 369–371.

али и унутрашњости Османског царства, био довољно близу и на пловном путу, док је у случају османске војске био довољно удаљен и безбедан. То је била једна од његових највећих предности, које су се брзо материјализовале у његовом развоју слободног краљевског града.

Природни услови донели су залеђу Новог Сада и на бачкој и на сремској страни још једну предност – то да није била пуста земља. Док је Банат тек исушиван од мочвара које су прекривале велики део његове површине, простор Срема био је добро насељен, и то у великој мери мигрантима који су долазили управо из суседних области Османског царства. Фрушкогорски манастири, који су чинили још једну у низу малих православних оаза на простору југоисточне Европе, делом баштина још из предосманског периода, окупљали су православне Србе, који су у њиховој близини заснивали и обнављали насеља, а самим тим и привредну делатност. Поред сировинске базе, та места била су и купци производа града Новог Сада, о чему сведочи разуђеност занатских занимања у њему у другој половини 18. века. Мостове на великим рекама надокнађивале су скеле. Преко њих се прелазило и трговало.¹⁸¹

Нови Сад је, као и готово цела Војводина, у свом окружењу имао доста бара и језера. Баре су опасивале град с јужне стране, а подизање насипа омогућили су граду подизање насеља и убрзан развој привреде. Не постоји тачан податак о томе када су изграђени први насипи, али је претпоставка да су их подигле граничарске или коморске власти ради заштите од поплава.¹⁸² Поред насипа за заштиту од поплава, грађени су и насипи за заштиту њива, односно земљишта која су се налазила иза насипа претварана су у њиве. За овакав подухват било је неопходно ангажовање инжењера, односно геометра. Док се Петроварадински Шанац налазио једним делом под управом Коморе а други део припадао Граници, имао је два инжењера који су пратили кретање воде на терену – инжењер постављен од стране Ратног већа и инжењер Жупаније. Међутим, од проглашења за слободни краљевски град Нови Сад је остао без оба. Комора је 1760. године издала наредбу граду да ангажује геометра који би извршио мапирање целокупног градског терена, са убележеним ливадама, ораницама, барама и шумама. После неколико одлагања, четири године касније геометар из Петроварадина извршио је мерење терена, али је због

¹⁸¹ Франц Шамс, *Историја Срема и Петроварадина*, Нови Сад 2013, 8–10.

¹⁸² Више о овоме на страници 108. овог рада.

расправа које су искрсле око питања међа мапа морала бити ревидирана, што је учињено 1799. године.¹⁸³

Управо ти услови, уз непосредну близину Сремских Карловаца где је резидирао карловачки митрополит, поглавар аутономне Српске цркве у Хабзбуршкој монархији, довешће до тога да се тежиште живота Срба у Хабзбуршкој монархији из удаљених места, Сентандреје и Пеште, пресели у Нови Сад, знатно ближе матичним областима. Све то је допринело великом успону Новог Сада у наредном, 19. столећу.

Према опису Новог Сада из 1786. године, објављеног у Корабинскомом *Лексикону* (Geographisch – Historisches und Produkten – Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786, s. v. Neusatz) забележено је следеће:

„Neusatz, Újvidék, Neoplanta, краљевски слободни град, у Бачкој жупанији, лежи на Дунаву, преко Петроварадина. Првобитно било је ово место само „шанац“. Али како у раније доба у Петроварадину нису трпљени Срби, Грци, протестанти, Јевреји и муслимани, ту су се постепено у овај „шанац“ населили многи Срби, те је стога овај „шанац“ убрзо прозван Српска Варош (Raitzenstadt), док није најпосле, ради своје увозне трговине, напретка и становништва, 1748. уздигнут на слободни град те је у том својству приказан земаљским редовима 1751. Тада је имао 4.000 а сада 10.000 становника из свих врста, а сви они уживају подједнако верску толеранцију. Рачуна се да у Новом Саду има до 2.000 кућа, од којих две трећине припада православним (nichtunierten Griechen) а једна трећина римокатолицима, а Јевреја има око 50 кућа. Контрибуција износи 6.888 фор. и 20 кр. Магистрат је састављен од половине православних и половине католика. Овде се задржавају трговци из свих оријенталних крајева који својом трговином везују Немачку и Угарску са Турском. Нови Сад прехрањује и Петроварадин и шаље све врсте животних намирница па шта више и млеко, сир, путер, јаја, зелену салату и зеље преко Дунава, јер грађани из тврђаве и становници подграђа брину се само за себе и не доносе много животних намирница, за продају, на трг. Између оба града траје стално саобраћај и трговина, а понтонијери и лађари пребацују људе скелама и равним сплавовима с једне обале на другу. На северној обали Дунава, према Петроварадину, има православни епископ своју резиденцију. Његови годишњи приходи не прелазе годишње 10–12.000 фор.

¹⁸³ Васа Стајић, *Привреда Новог Сада 1748–1880. из архива новосадског Магистрата*, Нови Сад 1941, 3–4.

Његови верници имају овде пет цркава и једну добро опремљену (wohlbestellte) школу. 1782. подигли су они једну нову велику школску зграду. Једну другу велику зграду ове врсте имају, по царској милости од 1783, они Грци, који су се овде населили из турских крајева: Маћедоније, Бугарске, Епира а који, и у обичном животу, говоре грчки. Католици исто тако имају једну лепу цркву, пред којом се диже скупоцен кип посвећен Св. Тројици. Православни имају пред једном од својих главних цркава лепо израђен велик крст од црвеног мрамора, а израда овога стајала је 4.000 фор. Због велике воде раније није било саобраћаја између тврђаве и „Брукшанца“ који се налази на другој страни. 1773. подигнут је од петроварадинске фортификације један чврст насип а тако је, и при највећим поплавама, добивен прелаз. Раније је половина овог места била подложена коморској власти а половина Војној граници која је положена на Дунаву. Место је нарочито добило на важности када је Београд пао у турске руке јер су тада прешли овамо најимућнији трговци, а то је учинило да је ово место толеранцијом, становништвом и индустријом постало једно од првих и најбољих тржишта краљевине Угарске.¹⁸⁴

Нови Сад је, чак и у ратним временима, био поуздано транзитно место за трговину. Било је такође познато и то да је Нови Сад био отворен за сваку трговину, што се наводи и у самим документима Магистрата.¹⁸⁵ Из нешто каснијег времена, 1814. године, непосредно након слома Првог српског устанка, пештански трговац Максим Евгеновић, иначе рођени Ужичанин, транспортовао је футошки купус лађом до Београда, а онда из оближњег Палежа на Сави куповао огревно и техничко дрво за новосадско тржиште.¹⁸⁶ Трговац рођен у Османском царству, који је у међувремену постао поданик Хабзбуршке монархије, у тешко поратно време обележено и епидемијом куге, продавао је артикле произведене у једној држави на територији друге, и истовремено куповао робу која је била недовољно заступљена у области где је тренутно живео. То је био само један пример друштвене мобилности, у тешком времену, који само потврђује какве је неслућене могућности за развој имала привреда Новог Сада у раздобљима стабилног мира.

¹⁸⁴ *Опис Новог Сада из 1786*, у: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, свеска 16, књига VI – свеска 3, Карловци 1933, 237–239.

¹⁸⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. X, год. 1789, фасц. 25.

¹⁸⁶ М. Евгеновић, нав. дело, 44–46.

Близина државне границе и статус слободног краљевског града брзо су условили да Нови Сад буде пожељно место и за османске поданике различитих хришћанских народности, у коме је било посла, слободније се живело, а верске слободе бивале углавном поштоване. Град је по саставу становништва брзо постао вишенационалан, а привредно разнолик по делатности. Може се рећи да је етничка разноликост, уз одређене тешкоће, само позитивно деловала на привредни развој града, посебно на мрежу заната и услужних делатности. Срби и Немци нису се облачили исто, па нису ни имали исте кројаче и обућаре, као ни цивили и војници, исхрана Грка и Мађара, на пример, свакако се разликовала, као и свих осталих, а обичаји донесени у нову средину дуго су неговани и од Јермена, као и јеврејске заједнице. Та разноликост подстицала је, а не гушила, привреду. Свакако да су постојала и занимања универзална за све вере и народности, и њих је било највише, али ни претходне чињенице нису биле занемарљиве у формирању слободног краљевског града Новог Сада.¹⁸⁷

Увећање богатства Новог Сада брзо је постало видљиво. Тако су производња и прерада хране, на пример, били важни за Петроварадински комунитет, где се налазио значајан гарнизон, али и за сам Нови Сад, па и суседну државу. На другој страни, све оно што је Османско царство нудило као робу, могло се наћи и купити у Новом Саду, или је транспортовано кроз њега. До Београда није било никаквих административних или граничних препрека, феудална распарчаност била је прошлост, и уништена је у време османске власти, па су и транспорт робе и кретање људи, били једноставнији.

Нови Сад је статусом слободног краљевског града изашао из окриља Петроварадинског комунитета, али истовремено остао под његовом војничком заштитом. Комунитет је служио граду и град је истовремено служио комунитету. Симбиоза војног упоришта и цивилног градског насеља опстаје кроз све време до опсежних реформи у Аустро-Угарској монархији.

Територија слободног града Новог Сада обухватала је све оно земљиште које је до тада поседовало војно и коморско становништво Петроварадинског Шанца, као и оно које су користили војно заповедништво Петроварадина и надзорништво војних утврђења. У

¹⁸⁷ Више о томе у главама *Трговина слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века и Занатство слободног краљевског града Новог Сада до краја 18. века.*

том смислу у Повељи су поименично наведене пустаре Сајлово, Мртваљош, Камендин и Ривица, од тада названа Ченеј, као и путељак Дукател. Обрадиве површине Петроварадинског Шанца на основу којих је одређена откупнина, заузимале су око 19.000 катастарских јутара. Новосадском атару је 1760. године прикључен и спорни део футошког спахилука, тако да је површина земљишта које је припадало Новом Саду 1788. године износила 22.584 катастарска јутра.¹⁸⁸

Сматра се да корени града датирају из времена Римског царства, а подигнут је на путу између Сингидунума (Београда) и варварских племена у данашњој јужној Бачкој. Први поуздан помен насеља на месту данашњег Новог Сада потиче из повеље краља Беле IV из 1237. године, који је на Петроварадинској стени подигао цистерцитску опатију, додељујући јој бројне поседе у Срему и Бачкој, део Дунава, шуме и винограде.¹⁸⁹ Посебан значај је у каснијем периоду добило насеље Варад, који је пао под османску власт заједно са Тврђавом 1526. године. На месту данашњег Новог Сада, 1694. године настало је војничко место Петроварадински Шанац, док се цивилни део насеља помиње као *Рацки Град*. Цивилни део је 1719. године добило статус трговишта, а две деценије касније у њега се доселио велики број Срба и Немаца, избеглица из Београда.¹⁹⁰ Град Нови Сад настао је на граници некадашњих османских нахија, Бачке и Тителске. На територији данашњег града налазила су се насеља: Варадинци, Бакшић, Камендин, Мртваљош, Ривица, Сајлово и Ченеј. Изузев Бакшића и Ченеја, који су били у Тителској, остала места налазила су се у Бачкој нахији. После ослобођења од османске власти, Варадин је постао део утврђења, представљајући неку врсту мостобрана, Петроварадински (Варадински) Шанац.¹⁹¹ Временом је Шанац постао готово српско место, односно *Српска Варош* или *Raitzenstadt*. То насеље је посебно добило на значају када је Београд поново окупиран од османске војске, јер су тада из њега отишли најимућнији трговци, што је Петроварадински Шанац учинило једним од најбољих трговишта Краљевине Угарске.

Када се говори о становништву Петроварадинског Шанца, односно Новог Сада, Васа Стајић сматра да је постојало више слојева: године 1699, поред 215 граничара са

¹⁸⁸ S. Ваџић, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 50–51.

¹⁸⁹ Д. Тираковић, нав. дело, 109–110.

¹⁹⁰ G. Zoltán, *Gradovi i varoši Bačke*, 44.

¹⁹¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века*, 124–125.

њиховим породицама, Петроварадински Шанац су насељавала и 43 одрасла коморска поданика. Према попису из 1717. године евидентирано је 52 мушка коморска поданика, као и 56 граничара Срба. Године 1743, група граничара Срба поднела је захтев да буде ослобођена граничарских дужности. Три године касније, више од стотину становника Петроварадинског Шанца изјаснило се пред генералом Енгелсхофеном да не желе да се иселе као остали граничари. За неке од њих постоје подаци ко су и одакле су се доселили у Петроварадински Шанац, попут тога да их је 25 рођено у Шанцу, шесторо на Ченеју (Шилићи и Летићи), док је већина дошла због ратних дејстава око 1706. и 1716. године, и касније. Долазили су из Сентандреје, Сарајева, Чанада, Нештина, Паланке, Жабља, Сентивана, Карловаца, Бача и Баје, Черевиха, из Жебеља у Банату, Осијека, среза Гроцке, Чуруга, Крчедина, Ирига, Церника, Баноштра, Даутова, Ковиља, Митровице, Сечња, Калоче, Крајове, Стоног Београда и из Москопоља.¹⁹²

Први слој каснијег новосадског становништва чинило је око 200 српских и приближно око 400 немачких, хрватских и мађарских породица. По времену њиховог доласка, као и по броју придошлих, други слој новосадског становништва чинили су досељеници из Босне и Херцеговине, које су по доласку називали Сарајлијама, иако је већи број њих био из Херцеговине. Први од њих, Андрија Новалић (судећи по презимену, вероватно је стигао из Новог), каже за себе да је одмах по освајању Београда 1718. године, из Сарајева где је до тада живео, почео долазити у Аустрију наводно ради трговине, а у ствари тражио је место где би се он и други турски поданици населили. У споразуму са коморским администратором купио је 1729. године кућу, где му се придружио још један Сарајлија, Јован Вукановић с којим се уортачио. Заједно су се ставили под заштиту граничарске власти при истим условима под којима је живео на коморској територији. Ти услови су важили и за касније досељенике из Босне и Херцеговине и били су врло повољни: домаћин је плаћао свега 10 форинти годишње и био је ослобођен од свих терета (од порције, уконачења војника, кулучења колима и слично). Због тога су им се 1737. године придружила још два трговца из Сарајева, Петар Јовановић и Вилотије Унговић (или Југовић), а од 1743. године тај број се попео на 11 породица, када су дошли још: Тадија Јовановић, Вуко Секуловић, Лазо Милетић, Михат Богићевић,

¹⁹² Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, у: *Гласник Историског друштва Новог Сада*, књига VI, свеска 1 и 2, Нови Сад 1933, 2–4.

Јефтан и Симон Вилотијин. Њих осморица примљени су за грађане Новог Сада када су 23. марта 1748. године положили заклетву (Андрија Новалић, Јован Вукомановић, Вуко Секуловић, Алекса Вуковић, Матија Петровић, Лазар Милетић, Сава Јанковић и Тодор Живковић). Две године касније грађанство је примио и Јован Вукановић, а у наредним годинама више њих је добило ово звање. Неки од њих оставили значајан печат у Новом Саду, попут Мостарца Саве Вуковића, који је 1791. године добио и угарско племство, јер је успео да докаже да му је породица већ имала и српско, а који је четири године касније подржао идеју владике Јовановића да обнови српску гимназију, што ће нешто касније бити и реализовано. Поред њега, значајно је поменути породицу Милорадовић, као и поменутог Саву Јанковића, чији је син Емануил Јанковић у великој мери допринео развоју српске просвете и науке.¹⁹³

Трећи, најзначајнији слој новосадског становништва представљале су избеглице из Београда, које нису желеле да чекају османску реокупацију, већ су 1740. године прешле на простор који је остао под Хабзбуршком монархијом. У молби коју су упутили Славонској земаљској депутацији, досељеници из Београда тражили су, с обзиром на то да су морали оставити „свој од младост стечени, и у Београду у куће, баште и у друго земљиште уложени иметак, и тако пали у највећу пропаст“, да им се дарује шестогодишња слобода од свих терета, какву је закон дао свим досељеницима, а после тих шест година да не буду ни коморски подложници ни граничари, него да живе као грађани, по привилегијама какве су уживали у Београду. Ратно веће одобрило им је 19. јула 1741. године шест година ослобођења од намета, како би могли да се привикну на нове услове живота, и после тог периода да имају права и обавезе као и остали становници.¹⁹⁴ Не постоји попис Београђана који су прешли у Шанац, али у документима Магистрата помињу се имена неколико чиновника за које се зна да су дошли из Београда. То су били: сенатор Михаил Рашковић, брат бившег епитропа београдске Саборне цркве, Хаџи-Гаврила, председник Изабраног обшества Мишко Саранда, сирочадски отац православних Нешко Петровић, Живојин

¹⁹³ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 4–5.

¹⁹⁴ Васа Стајић, *Нови Сад 1748–1848*, у: *Споменица града Новог Сада*, Историско друштво у Новом Саду, Карловци 1933, 2–5.

Будимировић, члан Спољашњег сената у Новом Саду и Милић Ракић, који је 1750. године постао изабрани грађанин Новог Сада.¹⁹⁵

¹⁹⁵ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 6.

Установљење слободног краљевског града Новог Сада

Убрзо по истеку шест година, колико им је Ратни савет дозволио ослобођење од намета, становници Петроварадинског Шанца, Срби и Немци, који нису могли да се задовоље животом у коморском или граничарском селу, тражили су и добили 1. фебруара 1748. године привилегију слободног краљевског града, под називом Neoplanta, Uj-vidagh, Neysatz. Срби, који су углавном платили велике трошкове елибертације, добили су око месец дана касније и свој превод имена – Нови Сад. У привилегијама се помиње откупна свота од 80.000 форинти, која је пре добијања статуса слободног краљевског града била уплаћена у државну благајну, али то нису били целокупни трошкови.¹⁹⁶ Поред бројних такси за привилегије, било је потребно издвојити и средства за бечке званичнике који су имали утицај на повољан исход молбе за добијање елибертационе повеље. Неки од тих трошкова показују истрајност и упорност оснивача Новог Сада да издејствују слободу и аутономију за свој град. Опумоћени становници Шанца су 17. септембра 1747. године од грофа Гундакера Штаремберга позајмили 60.000 форинти, а по меници коју су потписали, може се видети да су у питању били Игнац Хајл, пивар, бивши судија коморске вароши Шанца и први судија Новог Сада, затим Стојић Богдановић, сирочадски отац, најпре члан Спољашњег, а од 17. маја 1748. године члан Унутрашњег сената, Мардарије Вујић, члан Спољашњег сената и први „комораш“ (шеф домаће, самоуправне благајне), а од 1753. године сенатор уместо преминулог Стојића Богдановића, Давид Рацковић, члан првог Унутрашњег сената и Тома Андерле, такође члан првог Унутрашњег савета. Зајам узет од грофа Штаремгерга није био довољан за трошкове елибертације, тако да су имућни становници морали да додају из сопствених прихода. Међу њима су били: Игнац Хајл 8.000 форинти, Пантелија Миланковић, први Србин судија у Новом Саду, 4.000, Давид Рацковић 2.000, Тома Адерле, Јован Мезер и Јозеф Тир по 200 форинти, Сава Николић 2.000, Мардарије Вујић 2.000, Мишко Саранда 1.000, Ференци Петер 500, Стојић Богдановић 2.000, Обрад Радонић 1.000 и Никола Вукобровић 175 форинти. Како ни то

¹⁹⁶ АВ, Ф. 2, 89/а, 1747. септембар 17, Беч, б. с., „Опумоћени депутати Тома Андерле и Давид Рацковић, варошани Петроварадина, које је одредила Партикуларна конгрегација, одржана у Петроварадину 16. фебруара 1747. године, склопили су уговор са грофом Стахенбергом о зајму од 80.000 форинти, уз камату од 6%. Сви варошани заједнички гарантују „insolidum“ својим имањима отплату дуга, који је вароши потребан да би откупио привилегију, односно да би био подигнут у ранг слободног краљевског града.“

није било довољно, од Немаца месара у Алтенбургу позајмљено је 6.000 форинти по веома неповољним условима, па се уместо законског интереса од 6%, помиње обавеза отплате од 10%. За потребе исплате трошкова елибертације, као и за подмићивање државних званичника како би се коначно добила повеља слободног краљевског града, узимани су зајмови на више страна, али су они временом почели да се троше и на различите инвестиције, с обзиром на то да су град и његови становници имали и веће потребе, посебно у домену привреде. Једна од тих инвестиција била је реализована 29. марта 1748. године, када је одлучено да се подигне стовариште у коме би трговци из Турске, који су имали дозволу за *ingrosso* продају, могли излагати своју робу. За овај подухват изабран је и адаптиран бивши стан Секуле Витковића, који је постао Турски Хан, а порушен је у бомбардовању Новог Сада 1848. године. Такође је било неопходно набавити градску пивару, од које би град касније добијао знатну годишњу аренду, око чега су преговори започети 27. августа 1748. године. Најзад, међу новим потребним инвестицијама било је и подизање зиданих вешала, која су 29. августа свечано „освећена“. Због свега наведеног, као и осталих мањих или већих трошкова, дуг Новог Сада приликом инстаурације износио је 89.875 форинти. Међутим, до јуна 1752. године подигао се на 95.883,48 форинти, да би у наредним годинама падао, захваљујући откупу њива од стране Новосађана које су до тада биле коморске и граничарске.¹⁹⁷

Добијајући статус слободног краљевског града, Нови Сад, Сомбор и Суботица су уздигнути у племићки сталеж: „Магистрат и грађани истог града заједнички узети, сматрају се правим и несумњивим племићем Краљевства“.¹⁹⁸ Друштвену структуру феудалне Угарске чиниле су три категорије становништва: племићи, слободни људи и зависни поданици. Племићку титулу су, поред физичких, могла носити и правна лица, којих је било неколико категорија. Сваки слободан краљевски град као целина је представљао племића, а донекле сличан статус уживале су и неке друге привилеговане области. Нови повлаштени статус је слободним краљевским градовима омогућио уживање свих повластица које су, у складу са земаљским законима, наредбама и обичајима, поседовали сви слободни краљевски градови. Општи карактер градских повластица одређен је тиме што су градови на својој територији уживали све феудалне властелинске

¹⁹⁷ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 7–8.

¹⁹⁸ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 37.

привилегије. Једна од основних карактеристика племићког статуса била је подређеност искључиво владару, али ту не би требало искључити чињеницу да је та институција подразумевала и све државне органе који су радили у његово име, као Угарска комора, Угарска канцеларија, Угарско намесништво и врховни судови. Сваки слободан краљевски град добио је и свој грб, који је био типично феудално обележје и спадало у обичајне повластице племства. Грб се налазио и на градском печату којим су оверавани званични документи.¹⁹⁹

Правни статус житеља слободних краљевских градова био је хетероген, али повеље у основи разликују три категорије становништва: грађане (*cives*), становнике (*incolae*) и досељенике (*hospites*). У зависности од тога да ли су поседовали грађански статус или не, лица која су живела на територији града, била су грађани или становници. О пријему становника у ред грађана одлучивали су Магистрат и Изабрана скупштина. Само лице које је задовољавало прописане услове за пријем у ред грађанства могло је постати грађанин: слободан човек, настањен у граду, моралног владања (на пример неосуђиван) и било је потребно да се бави неком граном привреде (трговина, занатство, слободне професије), врши неку јавну службу или поседује непокретност са градског подручја. Уколико је кандидат испуњавао тражене услове, по пријему би плаћао таксу, полагао заклетву, а затим је увођен у списак грађана и добијао уверење о грађанству оверено градским печатом. Право грађанства су у Новом Саду и Сомбору могли стећи римокатолици, гркокатолици и православни, док су у Суботици то могли добити само римокатолици. Иако су у феудалној угарској држави владајуће вере биле римокатоличка и гркокатоличка, постојали су примери бројних новосадских православних трговаца, који су успели да се изборе за бољу заштиту својих професија, али и верских и културних интереса заједнице којој су припадали. Поред њих, захваљујући Патенту о толеранцији Јосифа II, неколико деценија по добијању елибертације, и протестанти у Новом Саду су такође добили право грађанства. Остале верске заједнице и народи, првенствено турски поданици нису могли бити уврштени у грађанство. Међутим, Законски члан XXIX из 1741. године је између

¹⁹⁹ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 38–39.

осталог дозволио бављење трговином Грцима, Јерменима и Србима, али само у оквирима закључених међудржавних трговинских уговора.²⁰⁰

Текст повеље није предмет непосредног интересовања овог истраживања, али сматрамо да је поједине сегменте потребно навести, с обзиром на то да ближе тумаче статус града у привредном и етничком смислу, што је битно за даље разматрање теме која се односи на занатство и трговину. У повељи се између осталог наводи:

„ [...] Које дакле због тога а које и због овога, што се основано надати имамо, да ће та често спомињана наша камерална варош, која је и иначе већ доста настањена, кад добије слободу и буде повластицама обдарена и у број слободних краљевских вароши примљена још више становника добити, тиме ће се пак знатно појачати порезна снага, дићи ће се промет и трговина, чега је другде мало, и служиће се заједнички емпоријум становницима оних крајева, где у осталом у близини нема слободних краљевских вароши те ће постати згодно место, где ће ваистину велики промет бити, који ће све јачи бивати и лако ће се за природне производе прођа налазити. [...] Такође и то милостиво допуштамо споменутој вароши да како за своје тако и околних места опште добро и корист сваке недеље дваред пијацу држи и то уторком и суботом и укинувши досадања три годишња вашара четири одсада држи и то први 20. марта, други 19. маја, трећи 10. јула а четврти 29. октобра а марвени вашар да се држи пре и после тих вашарских дана са свима правима и повластицама које имају и уживају и друге наше слободне кр. вароши те да могу слободно све законите приходе и дохотке отуда побирати и уживати. [...]“²⁰¹

Стајалиште мађарског феудалног права било је да је потписивањем повеље од стране законито крунисаног угарског краља једно насеље стекло статус слободног краљевског града. По издавању повеље обављале су се, како на двору, тако и у новоиздигнутом граду, припреме за свечано увођење у дужност (*instauratorio, installáció, Installation*) тог града. За ту прилику инстаурацију је извршавала од Угарске дворске коморе изаслана комисија, коју су сачињавали краљевски комесар (*commissariesregius, királyibiztos, königlichKommissar*) и његово помоћно особље: писар, заклетни бележник, деловођа, послуга и друга неопходна лица. На челу овлашћене Краљевско-коморске

²⁰⁰ S. Vačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 40–44.

²⁰¹ Исто, 117.

комисије за Нови Сад био је постављен барон Јозеф Медњански, који је поверени му посао обављао од 11. до 25. марта 1748. године. Током инсталације обављане су различите радње са циљем омогућавања правилног остваривања свих повластица и обавеза које су произиласиле из новог статуса. Најважнији послови које су комисије обављале били су формирање градских поглаварстава и израда статута, не занемаривши при том локалне прилике и обичаје због чега су се често саветовале са грађанима. После тога долазило је до инсталације поглаварстава и доношења статута, у складу с важећим законским члановима, обичајима и краљевским нормама.²⁰²

Краљевски комесар Медњански, извео је 15. марта 1748. године инстаурацију, односно установљење Магистрата за град Нови Сад, а вероватно је истог месеца и изабран Унутрашњи сенат, чији су се чланови називали магистратлијама.²⁰³ Први Србин сенатор био је Сава Николић, племић, граничарски лајтнант, али се на том месту задржао свега два месеца, а затим се вратио својој претходној служби. После њега градски капетан био је Георгиј Чамандел, али је и он убрзо поднео оставку због мале плате и ступио у службу темишварског Магистрата. Затим су место сенатора вршили Пантелија Миланковић и Давид Рацковић, трговци воловима, Лазар Рубешић, племић, и Михајло Рашковић, трговац из Београда, пореклом из Старог Влаха. Католички сенатори били су већином занатлије: пивари, чизмари, бачвари и слично. Ово се објашњава тиме што су прве службе дате људима који су били заслужни за елибертацију, који су издвојили новац за трошкове или се од њих добијао зајам за плаћање трошкова око издавање елибертационе повеље. Сиромашнији слојеви становништва нису могли да буду примљени у такву службу, из разлога што се за вршење ове дужности није добијала плата. Штавише, и сами сенатори су били у обавези да издвајају средства граду. Због тога су многи од њих поред сенаторске службе наставили да обављају своје дотадашње послове везане за занат или трговину. Међутим, већ половином 1749. године, унето је у протокол да се сенатори морају одрећи једног од два занимања којим су се бавили. Неки од њих су схватили да су послови којима су се претходно бавили знатно уноснији од посла сенатора, па су се и опредељивали да

²⁰² S. Ваџић, *Iz prošlosti gradskog prava*, 27–28.

²⁰³ В. Стајић, *Нови Сад 1748–1848*, 9.

одбаце ту функцију, попут обућара Матије Пиршела, столара и токара Георга Милера и других.²⁰⁴

Први Срби који су постали грађани Новог Сада приликом инстаурације и њихова занимања, били су: Пантелија Радиновић; Василије Недељковић, *quaestor*²⁰⁵; Михаило Памуковић, *mercator*²⁰⁶; Петар Јовановић, крчмар; Стефан Станисављевић, месар; Јосим Милановић, *mercator*; Коста Јовановић, *mercator*; Петар Милисављевић, крчмар; Исак Стефановић, чизмар; Јован Адамов, сапунџија; Ђука Булић, *quaestor*; Петар Тасић, *quaestor*; Јован Миловановић, сапунџија; Стојан Крагујевић, крчмар; Стефан Пачански, кројач; Петар Весић, економ; Мишко Летић, *quaestor*; Атанацко Милисављевић, *quaestor*; Петар Крагујевић, кројач; Сима Ћурчија, ћурчија; Гајин Стефановић, *quaestor*; Сима Радонић, *mercator*; Максим Богдановић, *quaestor*; Васо Влах, месар; Антоније Таћација, кројач; Аврам Ћурчија, ћурчија; Нешко Петровић, *mercator*; Димитрије Димић, крчмар; Недељко Миловановић, крчмар и Јован Крњић, *quaestor*.²⁰⁷

У *Избрано отишество (Electa Communitas)*, могао је бити изабран само *civis*, грађанин, мада то није могао ни сваки становник града. Због превелике таксе, кандидат је морао бити имућан, јер ако није рођен у Угарској, требало је за грађанско писмо да плати *taxam concivilitatis* 36 форинти; ако је рођен у Угарској, а ван Новог Сада, 32 форинте, Новосађанин 30 форинти, док је син грађанина плаћао 15 форинти, уколико је желео и сам да буде грађанин. Ипак, ни то није било довољно, већ је требало да докаже и добро владање, да поседује некретнине или неко занимање које би му гарантовало начин живота какав приличи човеку грађанског реда. Грађанин је такође морао и становати у Новом Саду.²⁰⁸

Магистрату је од самог његовог настанка стављен на располагање велики чиновнички апарат, који осликава привилегије добијене статусом слободног краљевског града, али и привредни, културни и социјални живот његових становника. На првом месту, постојали су бележници, који су се заклињали да ће бележити све закључке Магистрата, да

²⁰⁴ В. Стајић, *Нови Сад 1748–1848*, 10.

²⁰⁵ *Quaestor* – различити трговци, нпр. храном (*quaestorfrugum*), воловима (*quaestorboum*) и други.

²⁰⁶ *Mercator* – трговци робом у дућану.

²⁰⁷ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 12.

²⁰⁸ Исто, 12–13.

ће своје белешке на крају заседања, ради аутентификације, прочитати и одобрене их унети у протокол; чуваће тајну закључака; прописно сређена акта ће чувати у архиву и неће их издавати без одобрења Сената. Први бележник био је Мађар, Барањаи Миклош, а после њега све до буне 1848. године, због склапања уговора између католика и православаца, ни један Србин није добио звање бележника. Први Србин бележник у Новом Саду био је Павел Рашковић, а после њега неколико знаменитих личности града обављало је ову функцију, попут Јакова Игњатовића, Лазе Костића, Косте Трифковића и Илије Вучетића. Приликом инстаурације било је предвиђено и место подбележника, који су углавном попуњавали Срби. Међу најугледнијим чиновницима Магистрата били су градски фискали. Први је био изабран 13. маја 1748. године, са платом од 150 форинти годишње, а споразумом је ова служба припала Србима. Место великог фискала било је поверено католицима. Угледно занимање је било и звање председника Избраног грађанства, формундера, односно *tribunus plebis*, чија је дужност била да посредује између Сената и Избраног обшества, који су своје седнице држали одвојено, због непознавања латинског језика од стране већег броја чланова другог тела. Дужности и права народног трибуна регулисао је Јосиф II својом инструкцијом од 21. августа 1781. године. Први Србин народни трибун у Новом Саду био је Мардарије Вујић, а последњи, до 24. маја 1848. године Сава Поповић, и углавном је ово место било попуњавано Србима. Магистрат је водио неколико благајни, као на пример благајну државног пореза, камералну благајну (благајну градских аутономних прихода и расхода), сирочадску и благајну грунтовничарског звања. Првом благајном руководио је касеперцептор, који је убирао државни порез, а иако је било неколико Срба касеперцептора, од 1796. године ова служба је дефинитивно прешла у руке католика. Православним житељима је била препуштена домаћа, камератична благајна, којом је управљао комораш, *camerarius*. Први на овој функцији био је Мардарије Вујић. Следећи по значају чиновник био је физик, иако је у почетку Нови Сад имао само хирурга. Првог лекара град је добио 1759. године, и то место припало је Србину Јовану Апостоловићу. Грунтовничари су увек били католици, с обзиром на то да су се грунтовнице водиле искључиво на немачком језику.²⁰⁹

Град није давао у закуп пијачарину, већ ју је сам убирао по чиновнику који се називао вашарбирив, *forijudex*. Задатак му је био да наплаћује две врсте дажбина,

²⁰⁹ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 14–20.

кантарину и пијачну таксу. Град је 29. марта 1748. године донео одлуку да се испред градске куће подигне *Waaghaus* са кантаром, на коме би кантарџија мерио продату пијачну робу. За мерење кантаром и мерицом кантарџија је узимао:

- од вреће брашна – 3 крајцаре или новца
- од вреће кукуруза – 3 крајцаре или новца
- од вреће од маслина 6 крајцара
- од камена соли – 1 крајцару
- од центе масти или маслаца – 6 новаца
- од центе сира – 4 новаца
- од центе сланине – 4 новаца
- од центе сувог меса – 3 новаца
- од центе сала – 5 новаца
- од центе ајвара – 12 новаца
- од центе суве рибе – 6 новаца
- од центе турске кафе – 12 новаца
- од центе холандске кафе – 8 новаца
- од центе сувог грожђа, смокава, датула, пиринча – 4 новаца
- од центе грашка, пасуља, сочива – 15 новаца
- од центе сувог воћа, ораха – 3 новаца
- од центе хмеља – $\frac{1}{2}$ новаца
- од центе дувана – 6 новаца
- од сто ока сировог меда – 6 новаца

- од бачвице бистрог меда – 6 новаца
- од великих кола сена, трске, купуса и друго – 9 новаца.

Осим таксе за кантар, вашарбиров је убирао и пијачарину, која је 1748. године износила:

- од телета 3 новца
- од новосадских овце, овна и јагњета 1 новац
- када их дотерају са стране 2 новца
- свиње 3 новца
- од пара кокошака 1 динар (1 динар износио је 60 крајцара)
- од пара ћурака 1 кр.
- од пара гусака 1
- од пара патака 1 динар
- од качице сира 3 новца
- кола јабука или другог воћа 3
- две котарице воћа 1
- кола рибе 3
- таљига рибе 2
- од кола сена 1½
- таљига сена 2
- кола трске 1½
- таљига трске 1
- кола купуса или дрва 3

– таљига купуса или дрва 2½.²¹⁰

Као што смо већ навели, додељивање сајамског права слободним краљевским градовима било је регулисано нормама трговачког права. Тиме је и Новом Саду додељено сајамско право (*jus nundinarum*), које је обухватало седмичне (*nundinae hebdomadales*), годишње (*nundinae annuales*) и сточне (*fora pecuaria*) сајмове. Под сајамским правом се подразумевало овлашћење одржавања јавних и свечаних скупова продаваца и купаца на одређеном месту и у одређено време. Нови Сад и Сомбор су имали четири годишња вашара, док је Суботица стекла право на три. Годишњи сајмови у Новом Саду одржавали су се 20. марта, 19. маја, 10. јула и 29. октобра.²¹¹ Сточни вашари у свим градовима одржавали су се дан пре и после годишњих вашара. Цар Карло VI је још својом краљевском наредбом од 16. јуна 1719. године одобрио да становници Петроварадинског Шанца могу сваке суботе недељни пазар (пијацу) држати, а истом својом наредбом је допустио и земаљске вашаре о Благовестима и на Св. Вартоломеја, заједно са сточним вашаром.²¹² Одржавање сајмова доносило је слободним краљевским градовима различите повластице, укључујући ту и све приходе и дохотке, са којима је град могао слободно располагати. Убирали су различите таксе од учесника сајмова: вратарине, мостарине, вагарине, пашарине и друге уобичајене приходе. Тако су сајмови осим посредних и дугорочних утицаја на развој градова, имали и непосредног финансијског ефекта на градску економију. Вашарске таксе су такође прикупљали већ поменути пијачни надзорници (*forijudex, piac bíró, Marktrichter*). Битна ставка била је та да, ако би се грађани слободних краљевских градова појавили на вашарима као трговци, били су изузети од плаћања различитих дажбина које су наметане страним трговцима.²¹³

О присуству трговаца и занатлија у Новом Саду после елибертације сведоче и тужбе које су Марији Терезији упућивали и православни и католици, жалећи се на тумачења привилегија и схватање града од стране једних и других. Занимљиво је становиште дела становништва католичке вероисповести које су изнели у тужби писаној на немачком, а у којој се каже:

²¹⁰ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 21–22.

²¹¹ S. Ваџић, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 79–80.

²¹² М. Ердунжељи, нав. дело, 112–113.

²¹³ S. Ваџић, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova*, 79–82.

„Пре елибертације Новог Сада један му је део био камералан, и скоро већи, а други граничарски; у оба пак дела су живели мешовито католици и православци. Међу граничарима су многи били занатлије, а неколицина Грка трговаца још турски поданици. Једни и други, када је требало ићи у логор, стављали су место себе војнике из коморске вароши, већином католике, Мађаре и Хрвате, тако да је заправо војевала коморска варош, и једва је било педесет граничарских кућа које су саме дале војнике за рат или за службу код куће. После жалосног пада Београда повећана је коморска варош већином католицима, Мађарима, Немцима, Хрватима (*Dalmatis*) и Јерменима трговцима, и католици су почели превазилазити православне, како у трговини, тако и у разним занатима. Пошто се већ приближавала демилитаризација и реинкорпорација Угарској, пуштени су сад и у Шанац Мађари, Немци, Хрвати, Јермени, Грци, Бугари, Срби, Румуни и Арнаути, и овим слични трговци и занатлије. Кад је варош бивала све већа, и трговина цветала, отпочели су елибертацију сложено католици и православни.“ Даље у тужби се наводи да су за привилегије које су додељене елибертацијом заслужни грађани католичке вероисповести, док су Срби оклевали при сакупљању средстава за плаћање трошкова повеље.²¹⁴

Магистрат су у време после добијања елибертације чинили судија и 12 сенатора, али је већ при инстаурацији Сенату стављен на располагање велики број чиновника. Међу њима требало би навести поједине важније функције које су обављали, попут: *градски фискал*; председник Избраног грађанства – *формундер*, односно *tribunus plebis* (народни трибун); *касеперцептор* који је био задужен за прву благајну и убирао државни порез, док је православном становништву била препуштена домаћа, камератична благајна, којом је руководио *благајник* – комораш. Као што је већ речено, пијачарину град није давао у закуп, већ је сам убирао приходе преко субалтерног чиновника, *вашарбирова*, чији је задатак био да наплаћује кантарину и пијачну таксу. Значајно место заузимају и визирције и надзорници обале, који су наплаћивали пристајање трговачких бродова. Године 1790. установљена је и служба *актуара*, који је био деловођа код сирочадског звања, а касније му је било поверено и чување списка о грађанским парницама. Многе ниже службе нису овде набројане, али је број нових звања у слободном краљевском граду непрестано растао. На основу шесте тачке повеље слободног краљевског града, судија је на функцију биран на две године, а сенатори и готово сви други чиновници града

²¹⁴ В. Стајић, *Нови Сад 1748–1848*, 30–31.

доживотно. Због могућности упражњавања места у Општини, односно Спољашњем сенату и Изборном грађанству, предвиђено је да се сваке године на Ђурђевдан одржи рестаурација, допуна и обнова градске скупштине. На основу привилегије, за чиновнике су могли бити бирани искључиво православни или католици. Између новосадских Срба и католика био је 1747. године потписан посебан уговор, по коме би био реципрочан однос и једних и других у Сенату, док би се националност судије смењивала наизменично, мада у пракси то није били увек у потпуности испоштовано.²¹⁵

Државне службе, бар у почетку свог постојања, нису давале задовољавајуће приходе онима који су их обављали, те су се становници слободног краљевског града углавном одлучивали да остану доследни својим дотадашњим занимањима у сфери трговине и занатства.

Имовина града у почетку његовог постојања била је доста скромна. На основу привилегије и уплаћених 80.000 форинти, град је добио крчму коју је подигла Комора и адаптирао је за градску кућу. Град је добио право на крчме и касапнице које је даље издавао у закуп, затим право производње пива и дестилисања ракије, право да наплаћује вашарске таксе и таксе од пијаца, које су се према привилегији одржавале уторком и суботом, таксе од Грка, Јевреја и Цигана, од воденица које су се налазиле на његовом току Дунава, право да издаје под аренду риболов на својој половини реке и на барама у оквиру граница града, као и таксу од печења цигала. Добио је право и да у извесним случајевима присвоји такозване кадуцитете – имовину грађана који умру без наследника и тестаментa. Тим приходима, као и директним оптерећењем становништва, град је попуњавао државну благајну и трошкове своје самоуправе. Познато је да је од 1. новембра 1747. до 31. октобра 1748. године град уплатио на име државног пореза 7.832 форинте, а од 1. априла 1748. до 24. априла 1749. године укупно 6.100 форинти. Како је у питању била мала сума, град се издржавао и позајмицама, а као што је већ речено, сенатори и судије нису добијали новчану надокнаду за обављање својих функција. Међутим, већ 1762. године забележен је

²¹⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1768, фасц. 3.

годишњи приход од 21.311 форинти, који се у наредним годинама увећавао сразмерно порасту градског инвентара.²¹⁶

Поред државног пореза, постојао је и општински прирез, вероватно од самог настанка града.²¹⁷ У градском прорачуну за 1751/52. годину види се да су ратари, занатлије и трговци, њихове куће и стока, двоструко опорезовани, на име државног пореза и на име приреза. Пример оваквог опорезивања за наведене године дат је у табели испод.²¹⁸

Обвезник	Порез за државну благајну	Општински прирез
Трговац I класе, власник куће	10 форинти	5 форинти
Трговац II класе	7,5 форинти	3,75 форинти
Трговац III класе	5 форинти	2,5 форинти
Трговац IV класе	2 форинте	1,25 форинти
Трговац воловима, вином, воском и др. који је економисао на туђем земљишту I класе	5 форинти	2,5 форинти
Трговац воловима, вином, воском и др. који је економисао на туђем земљишту II класе	4 форинте	2 форинте
Трговац воловима, вином, воском и др. који је економисао на туђем земљишту III класе	3 форинте	1,50 форинти
Пекари и воскари, са или без	7,5 форинти	3,75 форинти

²¹⁶ В. Стајић, *Привреда*, 66–68.

²¹⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. N, год. 1771, фасц. 2, *Захтев Намесничког већа да Магистрат поднесе извештај о мерилима и начину распореда кућа трговаца и занатлија по класама за наплату пореза.*

²¹⁸ В. Стајић, *Привреда*, 73–74.

куће		
Занатлије, крчмари и бакалини са кућом I класе	3 форинте	1,5 форинти
Занатлије, крчмари и бакалини са кућом II класе	2,25 форинти	1,12½ форинти
Крчмари и бакали III класе	1,50 форинти	0,75 нов.
Крчмари и бакали IV класе	0,75 нов.	0,37½ нов.
Занатлије без куће I класе	5 форинти	2,50 форинти
Ратари с кућом	1,25 форинти	0,62½ нов.
Ратари без куће ²¹⁹	1,50 форинти	0,75½ нов.
Порез на куће		
I класе	1 форинта	0,50 нов.
II класе	0,90 нов.	0,45 нов.
X класе	0,10 нов.	0,5 нов.
Порез на коња	0,20 нов.	0,10 нов.
Порез на вола	0,25 нов.	0,12½ нов.
Порез на краву	0,16 нов.	0,8 нов.
Порез на јуницу	0,12 нов.	0,6 нов.
Порез на свињу	0,5 нов.	0,2½ нов.
Порез на овцу	0,3 нов.	0,1½ нов.

²¹⁹ Ратари с кућом су плаћали мање због пореза на кућу као додатног пореза, који је био распоређен у десет класа.

Порез на кошницу	0,5 нов.	0,2½ нов.
Порез на воденицу	2,50 форинти	1,25 форинти
Порез на ракијски казан	1 форинта	0,50 нов.

Табела 1. Порез за државну благајну и општински прирез.

Овакав начин опорезивања остао је на снази и касније, што се види из захтева Намесничког већа из 1771. године, у коме се тражи да Магистрат поднесе извештај о мерилима и начину распореда кућа трговаца и занатлија по класама, како би се могла извршити наплата пореза.²²⁰

²²⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. N, год. 1771, фасц. 2.

Трговина слободног краљевског града Новог Сада

до краја 18. века

О трговини у Петроварадинском Шанцу се не зна много, као што не постоји велики број података о стручној организацији његових трговаца. Први помен овакве једне организације датира из 1753. године, мада постоји попис трговаца од неколико година раније, који су у Нови Сад довозили производе од метала после пада Београда (1740). То су били: Нешко Петровић, Никола Ђорђевић Јагер, Константин Јовановић, Григориј Радонић, Милић Ракић, Војин Савић, Михаил Ђурковић, Кузман Јовановић, Марко Јовановић, Мојсеј Павловић, Петар Момчиловић и Захариј Поповић. Међу овим трговцима било је и Цинцара и Херцеговаца (Сарајлија), који су трговали са Венецијом, док су са Пољском и Персијом, све до Индије, трговали Јермени. Трговина је била активна и у каснијем периоду, што показује декларација угарских трговаца о начину трговања у оквиру провинцијала и с иностранством, првенствено са Шпанијом, Португалијом, Енглеском и Француском, а са којом су се и новосадски трговци изјаснили да су сагласни.²²¹ Турски трговци који су доносили робу у Нови Сад или су само пролазили кроз њега, жалили су се да имају потешкоће око плаћања друмарине, која је различита од места до места. Истицали су и да је друмарина највиша управо у Новом Саду, мада у граду готово да и нема калдрме, па су принуђени да користе барске путеве, где им коњи често упадају у блато. У Новом Саду им је проблем био и тај што ако су носили веће количине робе, она би им често била задржана на царини.²²² На високу калдрмарину и неуједначеност цене друмарине указало је и Намесничко веће и издало *Интумат* да се убудуће мора тачно придржавати краљевске привилегије о убирању калдрмарине из 1754. године, и ако је град убирао више од прописаног, био је у обавези да разлику врати.²²³ Новосадски племићи су такође имали примедбе на плаћање калдрмарине у износу од два гроша приликом проласка кроз Петроварадинску тврђаву, на шта је одговор послао генерал Матесен (Mathesen) из Осијека, наводећи наредбу царице Марије Терезије од 24.

²²¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. S, год. 1790, фасц. 37.

²²² ИАГНС, Ф. 1, год. 1751.

²²³ АВ, Ф. 2, 434–435, 1774. марта 15, Пожун, б. с.

децембра 1765. године да Петроварадин има право да убира калдрмарину, а исто тако Нови Сад има право да по једном коњу убира три гроша калдрмарине.²²⁴ Међутим, податак из 1790. године указује на то да племићи нису плаћали мостарине и скеларине. Наиме, Намесничко веће је послало допис Магистрату у коме се каже да међу главне прерогативе племића у Краљевини Угарској спада и то да су прости од свих мостарина и скеларина. Према томе, племићи Новог Сада, као и грађани, ослобођени су плаћања мостарине преко Петроварадинског моста.²²⁵ Тридесет година касније, жупанијска комисија, по наредби Намесничког већа од 15. фебруара и жупанијској одлуци од 22. марта, извршила је увиђај и мерење свих мостова, насипа и путева у граду. Чланови комисије били су: Ладислав Липкај, жупанијски начелник, Фердо Хелблинг, судски службеник и Фридрих Фишер, жупанијски инжењер. На основу њиховог извештаја, 1781. године у Новом Саду било је 7.702 $\frac{3}{48}$ квадратних хвати каменог пута, што је заједно са каменим путем до солане од 874 $\frac{2}{3}$ хвати, износило 8.576 $\frac{35}{48}$ квадратних хвати. Дужина насипа износила је 475 хвати, а колских путева 114 хвати. Дужина насипа против поплава износила је 170 хвати, нови насип имао је 767, а насип око града 2.400 хвати. Наведено је такође да постоји и 11 дрвених мостова.²²⁶ У извештају који су 1785. године саставили жупанијски начелник Доњег среза Андрија Одри и јурасор Фердо Холблинг, наводи се да су, у присуству капетана Николића, прегледали све путеве, мостове и насипе који служе за потребе трошарине – калдрмарине и установили да су сви проходни и да се изграђују и одржавају у складу с Интиматом бр. 3981 од 15. јануара 1781. године.²²⁷ У извештају се још наводи и да је Нови Сад једино место у Доњем срезу које ужива право калдрмарине, да је такса истакнута на три језика на јавном месту, као и да камених путева има 853 $\frac{3}{6}$ хвати, а насипа 264 хвата.²²⁸ Тарифа трошарине и калдрмарине озакоњена је 22. јула 1785. године на Жупанијској партикуларној конгрегацији и стављена на јавно место у Новом Саду.²²⁹

Како су добри путеви и инфраструктура једни су од главних предуслова за привредни развој града, као слободан краљевски град, Нови Сад је имао, као што је већ речено, право да наплаћује калдрмарину. Приходи од наплате калдрмарине ишли су граду,

²²⁴ АВ, Ф. 2, 49–50, 1774, јануар 17, Пожун, Г. ц. 22. II 1774, Сомбор.

²²⁵ АВ, Ф. 2, 235/3, 1790, мај 27, Г. к. 27.5.1790, Нови Сад, бр. 3.

²²⁶ АВ, Ф. 2, 118–119, 1781. април 27, Неопланта, б. с.

²²⁷ АВ, Ф. 2, 1785/95, јануар 26, Баја, фасц. 104, бр. 78.

²²⁸ АВ, Ф. 2, 806, 1785. август 16, Бач, фасц. 119.

²²⁹ АВ, Ф. 2, 807, 1785. август 17, Нови Сад, фасц. 119.

а највећи део трошио се за даље калдрмисање улица. О калдрмисању Новог Сада најпотпунији извештај је из 1781. године у коме је жупанијски инжењер навео да су калдрмисани следећи тргови и улице:

1. Рибљи трг (Fischplatz) 603 хв²
2. Магацинска улица од Рибљег трга до градске пиваре (данас хотел Краљица Марија), дужина калдрме 131 хв, ширина 14, 10, 14, свега 1724 хв²
3. Недалеко од Јерменске цркве мост од четвртастог тесаног камена; пред њим и на њему калдрма износи 35 хв²
4. Трг од Католичке порте до угла Ференцијеве куће (Градска кућа) 499 хв²
5. Футошка улица почев од трга пред црквом до канала који пролази кроз куће 529 хв²
6. Канал сам по себи до каменог моста у Магацинској улици 100 хв²
7. Од канала до попречне улице која десно води православној цркви (Успенској) 206 хв²
8. Попречна улица до исте цркве 106 хв²
9. Футошка улица до основне школе 260 хв²
10. У Пирошкој улици нема калдрме
11. Код православне женске (Јовановске) цркве дрвени мост
12. Исто код фабрике свиле
13. Недалеко од ове у Мађарској улици исто
14. Од Рибљег трга према владичином двору 379 хв²
15. Од овог двора до попречне улице с десне стране 333 хв²
16. У тој улици 30 хв²
17. До друге попречне улице с десне стране у којој и одводни канал на свод 213 хв²
18. Од пређашње попречне улице до крста 935 хв²
19. У Петроварадинској (Дунавској) улици: од Рибљег трга до насипа који је ерар подигао и предао граду 823 хв²
20. Насип од краја Петроварадинске улице до савијутка код Соларе 746 хв²
21. Од савијутка до првог моста за дизање од Брукшанца 128 хв².

Све укупно чинило је 7.614 хв² калдрме.²³⁰ Поред наведених премера, жупанијски инжењер навео је да је опкоп око града дугачак 2400 хв, а широк један хват, као и да град има четири ђерма и четири стана за чување ђермова. Та четири ђерма на којима су чувари наплаћивали калдрмарину у корист арендатора налазила су се на Футошкој, Кисачкој, Пирошкој и Темеринској капији. Међутим, за време куге у Срему 1795. године помиње се и пета, Прњаворска капија, која се налазила између прве две.²³¹

За послове калдрмисања путева у 18. веку углавном су били задужени Цинцари. Износи који су им исплаћивани забележени су током седамдесетих година и били су:

- 1772. године – 2491 форинта
- 1773. године – 1325 форинти
- 1774. године – 179 форинти
- 1775. године – 650 форинти
- 1776. године – 955,48 форинти
- 1777. године – 380 форинти.²³²

У Новом Саду у овом периоду постојало је, на основу извештаја заменика градског судије Јохана Пољака, 1.563 куће укључујући и јеврејске, 1.660 штала, 343 воловска кола, 97 четворопрега, 34 тропрега, 38 двопрега и 183 таљиге.²³³

Године 1753. Магистрат је издао привремени статут од 11 тачака, којим је једно време био регулисан живот и рад трговаца. Међутим, трговци нису били дуго задовољни овим актом, јер су поред њих, Тиролци и становници Шлезије јавно носили по улицама или су на обали Дунава из лађа продавали своју робу, на штету грађанских трговаца, који су подносили све јавне и градске терете.²³⁴ Због тога је постало јасно да само цеховском привилегијом могу да се уредe односи на пољу трговине, и у циљу добијања привилегије били су опуномоћени новосадски грађани Јован Атанасијевић и Михајло Ђурковић да изађу са тим захтевом пред Магистрат. Намесничко веће је 4. септембра 1760. године

²³⁰ В. Стајић, *Привреда*, 26–27.

²³¹ Исто, 27.

²³² Исто, 29.

²³³ АВ, Ф. 2, 161/147, 1787, октобар 5, Нови Сад, б. с.

²³⁴ Исто, 369–375.

послало је копију артикула, које је Марија Терезија дала новосадским трговцима. Њене артикуле, међутим православни трговци нису могли прихватити, а с обзиром на то да их је било 18, а католика само четворо, од којих тројица Јермена, јер су се већ у првом артикулу, где се увек говорило о Богу и побожности, помињали само католичка црква и празници у вези са овом деноминацијом, као и казне за недолазак на мису. Због тога су православни трговци изјавили да ову привилегију могу подићи католички трговци, који је иначе нису ни тражили, иако су били позвани да то учине. Затражили су да се измене чланови привилегије у смислу помињања и православне цркве, сразмерне казне за прекршаје због неодлазака на литургију, плаћање из заједничке касе годишње четири мисе или службе обе цркве, повећање таксе при ступању у друштво трговаца и повећање чланарине, као и шест уместо три године шегртовања. Ови захтеви су прихваћени, мада је требало да прође још пет година да би они постали пуноважни, тако да је тек 1765. године Намесничко веће обавестило Магистрат да је православним трговцима одобрена посебна привилегија, а дотле да им се не чини никаква сметња у трговини.²³⁵ Следеће године су и католички трговци добили засебне привилегије.²³⁶ Намесничко веће је 1791. године затражило од Магистрата да достави спискове трговаца чланова православног и католичког цеха. Градоначелник Манојло Николић доставио је списак чланова православног цеха, међу којима се наводе: Никола Димитријевић, Махајло Петровић, Павле Миросављевић, Јован Димић, Јован Јовановић, Петар Богдановић и Никола Шилић, као и неколико њих који нису били чланови цеха, попут Максима Атанасијевића, Јосима Создановића, Павла Стајића и других.²³⁷ Податке о трговцима католицима послала је Управа католичког трговачког цеха, у коме се помињу следећи трговци: Бартоломеј Пири, Стефан Аведик, Рафаел Агамал, Петар Јовановић, Јован Стефановић, Кристофор Ковачевић и Александар Агамал.²³⁸ Веома строго је била прописана одредба о затварању радњи у време православних и католичких верских празника²³⁹, мада се она често кршила, што је

²³⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. 18. I, год. 1765, „Статут Удружења православних трговаца у Новом Саду одобреног и потврђеног од стране царице Марије Терезије.“

²³⁶ ИАГНС, Ф. 1, бр. Р, год. 1766, фасц. 4, „Цеховске привилегије које је царица Марија Терезија доделила Удружењу католичких трговаца.“

²³⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1791, фасц. 31.

²³⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. М, год. 1791, фасц. 31.

²³⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. А, год. 1759, фасц. 2, „Распис Намесничког већа који садржи одредбу о затварању трговина и обустави других радова за време католичких и православних верских празника.“

узроковало слање низа жалби Намесничком већу од стране једних или других.²⁴⁰ На основу извештаја Магистрата од 1793. године види се да је било 71 чланова православног и 15 чланова католичког трговачког цеха.²⁴¹

Јевреји су такође имали своју цеховску привилегију, што се види из примера жалбе коју је Јеврејска општина упутила Магистрату, односно Намесничком већу, а у којој се јеврејски трговци жале на то да су приликом проглашења Новог Сада за слободни краљевски град били истерани из својих кућа и пресељени у друге улице, због чега су осиромашили, јер нису могли да се баве трговином. Уз извештај који је Магистрат послао на захтев Намесничког већа достављен је и катастарски записник о продаји јеврејских кућа, у коме се истиче да су у питању куће које су биле у лошем стању и претила је опасност од пожара. Такође је наглашено да је Јеврејима дато право по цеховској привилегији и да није тачно да су били онемогућени да тргују.²⁴² Ромима у Новом Саду било је дозвољено бављење занатима, од којих су најчешће били ковачки, израда котлова, тигања, лопата и слично, али им је била стриктно забрањена трговина коњима.²⁴³ Ова забрана проистекла је вероватно из настојања власти да се искорени лутајући начин живота Рома, односно да се населе у одређени део вароши да би се спречило њихово даље скитање.²⁴⁴ Поред тога, спорадично су се појављивале вести о крађи коња, што је довело и до тога да им се потпуно забрани употреба коња, изузев појединцима који су имали стално боравиште у граду и којима су служили за рад,²⁴⁵ што је већ и била пракса неколико година уназад.²⁴⁶ Трговци османског порекла се ретко помињу у документима Магистрата, изузетак су случајеви попут захтева славонске Генералне команде у Осијеку да се турским

²⁴⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. В, год. 1748, фасц. 6, „Молба епископа Висариона Павловића Магистрату да се у дане појединих црквених празника забрани рад трговцима, који отварају радње и износе робу.“

²⁴¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 777, год. 1793, фасц. 8.

²⁴² ИАГНС, Ф. 1, бр. У, год. 1768, фасц. 3.

²⁴³ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1774, фасц. 2.

²⁴⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. X, год. 1760, фасц. 5, „Распис Намесничког већа са захтевом да се Цигани сместе на одређеном месту, како би се спречило њихово даље скитање.“

²⁴⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. 16.VII, год. 1782, „Сремска жупанија са седиштем у Вуковару налаже, поводом крађе коња коју врше Цигани, да се свим Циганима забрани употреба коња, осим оних који у граду имају стално боравиште. Украдени коњи да се продају на лицитацији и сав новац преда градској благајни.“

²⁴⁶ ИАГНС, Ф. 1, бр. I, год. 1769, фасц. 5, „Обавештење Намесничког већа свим муниципијама да се Циганима дозвољава да задрже своје коње и кола које им служе за рад.“

трговцима Ачи Ману и Омер Баши, поводом жалбе београдског паше, врати заплењена усољена риба, која им је одузета у Новом Саду.²⁴⁷

Поред постојећих тежњи православних трговаца да остваре права из сфере религијског живота и елемената која су се непосредно тицала текућих административних питања везаних за трговину, трајала је и борба против бакала, којих је било више у односу на обичне трговце. Резултат ове борбе било је постизање споразума да бакали не тргују гвозденом робом и робом која се мери рифом (бечка мера за дужину), већ само шпецерајем (животним намирницама) и поврћем. Бакали су такође имали замерке на рад трговаца, чланова удружења, што се види из жалбе коју су упутили Магистрату 1765. године, због давања привилегија Удружењу трговаца на велико, чиме су ситни трговци угрожени и чешће банкротирају. Мало бољи положај трговаца бакалина настао је одлуком Намесничког већа да православни ситни трговци (бакалини) могу основати своје удружење.²⁴⁸ Ипак, цеховске привилегије им нису одобрене, јер није била постигнута сагласност са трговачким цехом,²⁴⁹ а даљи рад им је био омогућен тиме што су морали да се удруже са осталим трговцима у заједнички цех.²⁵⁰

Поред трговаца у који су поседовали своје дућане (*mercatores*) у Новом Саду, о којима има мало података у документима архива, постојали су и они без дућана: трговци воском, стоком, житом, лађама и други производима. Као што је већ наведено у попису трговаца из 1740. године, међу њима је било и Цинцара, као и Херцеговаца, такозваних Сарајлија, од којих су се поједини обогатили извозећи восак и мед, попут Саве Вуковића, пореклом из Мостара, и Саве Јанковића, оца медицинара, штампара и књижевника Емануила Јанковића. Подробнији подаци о све већем броју трговаца у Новом Саду, као и о томе одакле су доносили своју робу, налазе се у попису од 18. априла 1771. године, који је Магистрат упутио Намесничком већу. У њему се каже да латинског обреда има шест трговаца, од којих су тројица или четворица Јермени. Тргују робом из Немачке, осим

²⁴⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр., Е, год. 1753, фасц. 5.

²⁴⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. В, год. 1781, фасц. 12, „Обавештење Магистрата упућено Намесничком већу о могућности да ситни трговци оснују своје цеховско удружење“; Ф. 1, бр. Р, год. 1782, фасц. 9, „Одлука Намесничког већа да православни ситни трговци (бакалини) могу основати своје удружење.“

²⁴⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. Р, год. 1782, фасц. 3, „Извештај Намесничког већа да се одбија молба трговаца – бакалина да им се доделе цеховске привилегије јер није постигнута сагласност с трговачким цехом.“

²⁵⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. V, год. 1782, фасц. 11, „Налог Намесничког већа да се трговци бакалисти удруже са осталим трговцима у заједнички цех.“

једног који доноси робу из Трста. Иметак им је процењен на 14.300 форинти. Православних трговаца има 42, а радњи 29, од којих три доносе робу из Немачке: радње Ђорђа Николића, Глигорија Радонића и ортачка радња удовице Зарије Поповића и Теодора Димитријевића. Из Беча доносе робу мање радње: Константина Дамјановића, Ђорђа сина Хаџи Диме, Мито Стамула, Манојла Хаџића, Алексе Михајловића, ортака Нешка Петровића, Арсенија и Андрије Поповића, затим Стефана Радонића, Атанасија Врушића, Јована Јагера и ортака Михајла Ђурковића, Мојсеја Петровића и Михајла Рајковића. Робом из Турске тргују турски поданици – ортаци: Стојан Ђорђевић, Хаџи Теокар и Коста Панајот, и радња Марка Хаџи Вулка. Ортаци Наста Чолак и Јанко Ђорђевић тргују робом из Турске и Трста. Из Венеције доносе робу Сарајлије: Сава отац Манојла Јанковића, Благоје Мијатовић, ортаци Стефан Петровић, Петар Мијатовић, затим Кузман и Дамјан, синови Лазара Милетића и Лазар Јовановић. Из Сибиња доносе робу: Марко Поповић, Никола Каркалић и Анастас Димитријевић, турски поданик. Имовина православних трговаца била је процењена на 98.700 форинти. Магистрат је у пропратном акту навео и да има још неколико грађана који воде малу радњу с поврћем и животним намирницама (бакали), али да њих не сматра трговцима и зато их нема у попису.²⁵¹ Међутим, број ових трговаца с годинама је растао, па је 1793. године Магистрат издао компанијама уверење да инкорпорисаних трговаца има: 15 католика, 71 православно, од којих 59 тргује сваковрсном робом, док њих 12 задржавају право да било кад отворе дућан. Бакала је било много више у односу на период од последњег рата, и у уверењу се наводи да их је било 44.²⁵²

Иако се највише трговало немачком робом, није занемарљив ни значај турске робе, а колико је још 1788. године била жива трговина са Османским царством, види се из чињенице да је те године државна власт покренула питање о подизању стоваришта за робу турских поданика у Новом Саду. Магистрат је поверио сенатору Јефти Атанасијевићу да о томе поднесе реферат и мишљење, које је он изнео 21. јануара 1788. године. У њему истиче да пошто је цела обала Дунава, изузев Брукшанца, који је у власти војске, царинарнице и стоваришта соли, сваке године кроз више месеци поплављена, то се без огромних трошкова града не би могао подићи један или више таквих депозиторија. А кад

²⁵¹ В. Стајић, *Привреда*, 386.

²⁵² Исто, 390.

би се ипак подигао, то би морало бити у приличној удаљености од превоза (*Überfahrt*), пошто у његовој близини, изузев Брукшанца, нема места, а према високој наредби имало би се пазити да депозиторијум буде близу превоза. Она турска роба, као памук, вуна и кожа, која захтева највише места, те захтева пространо стовариште, одвози се одмах по превозу кочијашима који су унапред погођени, док остала роба која се доноси у мањим количинама, лако може да се стовари у такозваном Турском хану, у приватним кућама и дућанима.²⁵³

Ипак, најзначајнији проценат у Новом Саду представљали су трговци стоком. Јужна Угарска је због рата 1683–1699. године била слабо насељена. Према мишљењу мађарског писца Рајсига, у Бачкој је 1720. године било једва 30 хиљада становника, док се 1787. године тај број попео на 227 хиљада. У Банату, који се тек 1715. године ослободио Турака, било је у то време 56 насељених и 135 ненасељених места, која су претворена у пустаре. У Срему је била слична ситуација. На тим пустарама, које су трговци и касапи јефтино закупљивали од Коморе, гајена је стока, која је гоњена на угарске вашаре, а одатле извожена у Беч, Баварску, Саксонију и Италију. Нови Сад, за разлику од других места у јужној Угарској, због малог терена који је имао, никада није био ратарски град. У тај терен улазило је 17.000 новосадских јутара земље, односно јутара од 2.500 хвати. И поред тога, Бачка је у првој половини 18. века имала велики број пустара на којима се могла гајити стока. Закуп тих пустара био је веома јефтин, што је допринело убрзаном развоју сточарства, у чему су активну улогу узели бројни Новосађани. Међу њима, из доступне грађе, познати су били: Мардарије Вујић (Бучуклић), који је држао под закупом пустару Крстур; Пантелија Миланковић, пустару Бирвалу; петроварадински и шаначки касапи Мартин и Васил држали су пустару Деспот Свети Иван; Новосађанин Ђука Димић пустару Параге; његови суграђанин Дмитар Туцибатина и Ђуро Моачанин пустару Пивнице; Воча Вукановић пустару Кулпин, а Стојић Богдановић пустару Тополу; Аћим Мишковић и Ференци Петер пустару Велић; Давид Рацковић Велики Хиђош; Јован Крнић део Бирвале и Брестовац; Стефан Бугарски Вепровачу; Никола Дука Међеш; Мишко Летић и Мића Шилић са Ченеја Белу Раданову; новосадски касапин Степан пустару Ступ код Куцуре. Поред наведених, познат је и пример атара Бајше, који је у време док је био у поседу Коморске администрације издаван у закуп трговцима стоком, најчешће Србима из Новог

²⁵³ В. Стајић, *Привреда*, 393.

Сада, обично на десет година. Они су на тим пустарама држали своју стоку, имали своје пастире који су становали у колибама и земуницама, а понекад су и крчили мање површине и имали своје оранице. Осим улагања око култивисања мање површине земље потребне за прехрану пастира, трговци су једино улагање имали приликом копања бунара потребних за напајање стоке. Копање бунара било је повезано са занатским трошковима, а сам бунар могао је да користи искључиво власник, док су странци и пролазници морали да плате за напајање своје стоке. Трговци стоком су, дакле, имали извесна улагања у пустаре узете у закуп, што даје образложење чињеници да су издаване на период од десет година.²⁵⁴ Међутим, те пустаре су временом колонизоване и престале су бити један од извора финансирања града, што је сметало Новосађанима, а Магистрат је чак 1774. године поднео жалбу због сиромашења свог грађанства, оптужујући колонизацију као главни разлог. Постоји још један разлог зашто Нови Сад никада није, попут Сомбора или Суботице, био ратарски град. Његов ограничени терен није био испарцелисан толико међу ратаре, колико међу сточаре. Откупом њива требало је набавити новац којим би била плаћена такса за добијање аутономије, односно за привилегију слободног краљевског града. Овај откуп се лакше могао добити од сточарских трговаца него од малих ратара, јер о великим ратарима у 18. веку још није могло бити говора. Дакле, значајан део ионако малог терена око Новог Сада није био оран и на њему се није ништа сејало, и био је намењен искључиво сточарству и коришћен је као ливада или пашњак. Новосадски месари и трговци стоком били су углавном ти који су закупљивали или куповали пустаре, које су им служиле за гајење стоке која се продавала на вашарима. Постоји попис из 1785. године са именима Новосађана, купаца пустара. То су били: Обрад Радонић 269³/₄ јутра, Петар Ференци 315¹/₈, Пантелија Миланковић и брат Мила 300, Мића и Јован Шилић 263¹/₂, Давид и Димитрије Рацковић 200, Лазар и Михајло Богдановић 200, Максим Летић и браћа 172¹/₂, Мардарије Вујић 114, Јозеф Кашић 99, Ђука Булић 72, Стефан Бугарски 50³/₄, Јован Крњић 45³/₄, Димитрије Јанковић 43, Никола Козар 33 и Стефан Станисављевић 25 великих новосадских ланаца, што укупно чини 2.304 ланца земље. Поред пустара, за узгој стоке ради њеног даљег пласирања на вашаре, постојао је и градски пашњак, али је његова величина зависила од Дунава који је повремено плавио и ограничавао зелене површине и

²⁵⁴ Gašpar Ulmer, *Posed Bajša, spahije i kmetovi 1751–1849*, Novi Sad 1986, 16.

насипа који су га окруживали.²⁵⁵ Салаша су такође заузимали значајно место, али из угла Магистрата они су представљали сметњу јер нису унапређивали јавну безбедност. Због тога су власти настојале да становнике салаша, од којих су најпознатији били Ченеј и Клиса, преселе у град, или бар преместе и концентришу поред путева, чему су се они жестоко противили. Било је неколико покушаја Магистрата да се салашари преселе, и ти покушаји сежу и до прве половине 19. века, да би на крају и сам Магистрат признао „да се салаша не могу ни концентрисати ни искоренити.“²⁵⁶

Долазак српског становништва у Петроварадински Шанац, по питању трговине, потиснуо је у други план остале народе на простору јужне Угарске, с обзиром на то да су се Хрвати, Мађари и Немци слабије бавили овом делатношћу, а умешност новодосељених становника могла је да конкурише и трговинско јаким Грцима, Јерменима, Цинцарима и Јеврејима, тако да је знатан део аустријско – турске трговине доспео у руке Срба. То се нарочито односило на трговину стоком, о чему сведоче и поједини документи, попут тестаментa извесног бакалина Петра Познина, који је при првом парцелисању новосадских њива купио $42\frac{3}{4}$ ланца земље, али због количине стоке коју је гајио, то му није било довољно, и због тога се уортачио са попом Чкором из Суботице и сенатором Гаврилом Милорадовићем из Новог Сада, а стоку је држао и по селима, плаћајући за њихову исхрану. У тестаменту он наводи:

„У Суботици код попа Чкоре имам говеда 80 што сам им дао и проценио у 700 f. (...). Имам 44 вола с гдром Милорадовичем кое волове јесам преценио на 56 f. чини сума 1292 f. (...). К овима моима 44 вола јесмо јеште купили на вересију волова, те смо начинили 202 вола у којима јесам spolu с Гдром Гавром, Имам 10 јаловица у Раде Секићскога марви и 1 јунца за коего он будет знати код кога је. Имам у Керу код Илије Андрејевича пет крава а 24 f. (...). Паки један бушак от Мојсила Веселиновића у Сентивану плаћен. Крава 1 у Влаховићеви говеди плаћено. Код Пере Шарчева у Сентомашу 2 краве с теоци, 2 јунице по трећој, 1 јунчић по трећој и двоје двогочади. Петар Шарчев дужан ми је

²⁵⁵ В. Стајић, *Привреда*, 106–108.

²⁵⁶ Исто, 111–112.

17 f., из тога ми је ранио то говеда, а погођено по 1 f. ране. Имам кућу, виноград и нешто мало бакалнице и у грунту имам 200 f.²⁵⁷

Напредак у трговини свакако је био повезан с интензивним коришћењем трговачких путева пловним рекама и развојем бродарства, које је било најважнији покретач убрзаног промета. Када је основано Привилеговано царско-краљевско дунавско-паробродско друштво, једну од првих станица подигло је у Новом Саду.²⁵⁸ Како је храна била најзаступљенија роба која се превозила на овај начин, 1762. године стигла је наредба Намесничког већа, на основу одлуке царице, да се сви транспорти хране који долазе у Аустрију преко река, ослобађају од наплате мостарине, царине, друмарине и других такси.²⁵⁹ Извоз појединих врста хране у иностранство, попут жита, био је током више година забрањиван. Од 1773. године дозвољен је извоз пшенице преко аустријског приморја, како из немачких, тако и из угарских покрајина.²⁶⁰ Преко овлашћених трговачких кућа жито се извозило у Шпанију, Француску, за папу, а у Османском царству у Цариград и Смирну.²⁶¹

²⁵⁷ В. Стајић, *Привреда*, 120.

²⁵⁸ М. Ердунхељи, нав. дело, 292.

²⁵⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. Е, год. 1762, фасц. 5.

²⁶⁰ АВ, Ф. 2, 588–589, 1773. септембар 2, 3, Пожун, б. с.

²⁶¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1238, год. 1793, фасц. 13, „Распис Намесничког већа којим се објављује да је одобрен извоз 100 хиљада мерица жита у Шпанију, исто толико у Француску, 30000 у Барселону, а да се за Цариград и Смирну Дунавом превезе 150 хиљада мерица жита.“; Ф. 1, бр. 1109 год. 1793, фасц. 12, „Распис Намесничког већа којим се објављује извоз жита у Шпанију и Сардинију, као и папу.“

Занатство слободног краљевског града Новог Сада

до краја 18. века

Професионална структура је један од важнијих показатеља развоја друштва и сигуран критеријум за процењивање друштвеног положаја појединаца. Она говори о степену развијености људског рада и професионалног образовања у датом друштву. Професионална структура друштва подразумева слику о односима између постојећих занимања и професија, као и о друштвеним односима појединаца који их обављају.

На територији данашње Војводине, у периоду од 18. до првих деценија 20. века, била је развијена професионална структура становништва, укључујући како јавне службе, тако и приватна занимања. Сви ови позиви могу се сврстати у четири типа која преовлађују у документима архива: универзитетске професије, занатске професије, трговачко занимање и учитељско занимање.²⁶² Типови се разликују по садржају послова које подразумевају, по начину стицања потребних вештина и знања и по врстама диплома којима се потврђивало да појединац има квалификације за обављање одређеног занимања или професије. Термин професија (*professio*) почиње да се користи почетком 15. века у значењу групе лица која се баве неким занимањем. Изведена из глагола *profiteor* (јавно исказивање, признање), професија је представљала јавно обављање свог занимања. Ово значење је у доба ренесансе и раног новог века строго подразумевало везаност за универзитетско образовање. Уз такво схватање је до 18. века владала тенденција да се у професије прима само племство. Међутим, ова документа сведоче и о томе да се постепеним пропадањем племства и развојем и јачањем грађанства, односно грађанских занимања и сталежа, у новом веку проширује употреба речи професија и на занате. Тако се у администрацији Хабзбуршке монархије под појмовима *professio*, *Profession* најчешће подразумевао занат, а под појмовима *professionist*, *Professionista* – занатлија. Тако су у професионалце спадали: бербери, бравари, димничари, зидари, кабаничари, гајтанције, књиговесци, ковачи, поткивачи, ћурчије, колари, иглари, кројачи, кожари, месари, млинари, обућари, опанчари, папуције, пекари, хлебари, бачвари, пивари, подрумари,

²⁶² АВ, Ф. 468. Збирка диплома професија и занимања (1754–1913), а. ј. 31, 39, 46, 49, 111, 144, 149.

лулари, тесари, токари, рибари, сапунције, седлари, сирћетари, стаклоресци, столари, тапацирери, ткачи, чешљари, ужари, фарбари, чарапари, чизмари, шеширције и други.²⁶³

Цехови (*Zech, Innung, Zunft, céh, еснаф, руфет*) су специфичан облик професионалних удружења занатлија и подразумевају институционализацију и професионализацију занатске делатности у градовима. Цехови су имали веома високо друштвено признање. Занатлије у градовима су биле заштићене цеховским привилегијама, које је давао владар. Привилегије су градским цеховским занатлијама обезбеђивале монопол на тржишту, односно право одређивања и контроле квалитета и право искључења нелојалне конкуренције.²⁶⁴ Цеховски мајстори су непрестано били у сукобу са нецеховским мајсторима на чији рад су се посебно жалили позивајући се на своја права. Привилегијама су, такође, регулисани и односи између чланова цеха. Цехом је управљао главни мајстор цеха, а поред њега су цех сачињавали остали мајстори, калфе и шегрти. Цехови су пружали извештај о осигурању својих чланова и њихових породица, које се посебно огледало у брзи око сахрањивања чланова цеха и збрињавању њихових удовица и сирочади. Често имали етнички карактер, као на пример српски, немачки, јеврејски и други цех, а бројни су примери сукоба чланова који су припадали различитим народима, као и о њиховим тежњама да се из јединствених цехова издвоје у засебне цехове према етничкој припадности.²⁶⁵

Иако нису захтевали универзитетско знање, већ у првом реду рукотворачко умеће, занати су, такође, претпостављали формално образовање, дакле, не академско, него цеховско. На тај начин су цехови бринули о поучавању млађих генерација и настављању традиције заната, али и о поштовању моралних норми код нових чланова. Цеховска организација је захтевала поштовање строгих техничких стандарда. Стручно образовање, које је представљало најважнији задатак цеха, је подразумевало три нивоа: шегрт, калфа и мајстор. Шегрти су били ученици, који су чинили прве кораке у занату. Они би живели и учили код мајстора тако што би у почетку радили све кућне послове, а најмање се бавили

²⁶³ Зоран Стевановић, *Професије и занимања на територији данашње Војводине од XVIII до почетка XX века* (у рукопису), Архив Војводине, Нови Сад, 2–3.

²⁶⁴ Цеховске привилегије важиле су само у граду, али не и у жупанији, што се види из жалбе Магистрата на застрашивања од стране жупанијског чиновништва да занатлије не могу ићи по вашарима ван града. АВ, Ф. 2, 5, 1765. децембар 23, Пожун, б. с.

²⁶⁵ В. Стајић, *Привреда*, 211–229.

занатом. На тај начин би се показало да ли је шегрт вредан, марљив, послушан и веран. После завршеног учења, које је обично трајало три године, шегрти би стекли право да полажу калфенски испит: теоријски део, где би показивали познавање материјала и алата и где би описивали како се, чиме и од чега шта прави, и практични део, где би показивали да ли су стекли очекивани ниво занатске вештине. По положеном испиту шегрти би добијали ослобађање од мајстора. Тада би, уз обавезно полагање заклетве, било озваничено њихово чланство у цеху. Они би постајали калфе, односно мајсторски помоћници, па би даље могли да стичу искуство и у занатским радионицама других мајстора где би радили за плату. Међутим, правило ослобађања шегрта није одмах било јединствено успостављено. Судећи према документима који се налазе у фонду Архива Војводине Збирка диплома професија и занимања, у 18. и првим деценијама 19. века, мајстори у појединим градовима су заклинали шегрте чак и после неколико недеља.²⁶⁶ Шегрти би на тај начин добијали статус заклетог шегрта или калфе без калфенског испита, што је било довољно да по жељи напусте мајстора и оду у другу мајсторску радионицу.

После ослобађања од мајстора, калфе су ишле на вандровање где су даље изучавале занат. Вандровање, које је најчешће трајало три године, је у ствари представљало стручно усавршавања у земљи и иностранству. За то време су калфе боравиле код различитих мајстора у многим градовима, мада се због злоупотреба одустало од ове праксе.²⁶⁷ Вандровање се обављало према важећим прописима. Калфе су биле обавезне да приликом вандровања поседују вандровке. У питању су биле књижице које су представљале лична и путна документа калфи у које су се уписивали подаци о стручном усавршавању. По завршеном вандровању у другим градовима, могли су да затраже пријем у грађанство, који би им најчешће био одобрен. Када би у потпуности савладао „тајне” заната, калфа би конкурисао за звање мајстора. Он би морао да положи мајсторски испит, што је подразумевало проверу теоријског знања из заната, који би будући мајстор требало да обавља, али и израду мајсторског дела, односно једног предмета из врсте коју ће убудуће производити. Мајсторско дело је морало да буде позитивно оцењено од стране осталих мајстора цеха. Тако би калфа постајао мајстор и стекао право да отвори сопствену занатску

²⁶⁶ З. Стевановић, нав. дело, 4.

²⁶⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. D, год. 1789, фасц. 47, „Бачка жупанија доставља Магистрату наредбу Намесничког већа Будим, којом се наређује еснафима да подигну дом за калфе, како би се укинула навика да калфе на вандровању траже преноћиште и храну од мајстора, а од осталих калфи пиће, не изјашњавајући се о послу.“

радионицу и држи своје шегрте и калфе. Да би био примљен у ово звање, мајстор је такође морао да издвоји одређена средства. У извештају који је Магистрат послао Жупанији, иако није у целости сачуван, може се видети податак о овим издацима, као и колике издатке имају шегрти када их неко унајми, односно када треба да добију ослобађање. Поводом овог питања, занатски комесар је спровео истрагу и направио посебан извештај, у коме се каже да поменути издаци нису нарочито велики од када су смањени Наредбом Угарског намесничког већа од 13. октобра 1766. године, али да до сада није опажено да се почело са применом ове наредбе. С обзиром на то да Магистрат није био меродаван да одлучује о висини ових износа, а таксе за које је био надлежан, грађанску таксу, смањено је претходне године са 36 на четири гулдена (форинте).²⁶⁸

Молбе калфи упућене Магистрату за пријем у чланство цеха нису одобраване уколико нису поседовали диплому о којом су могли доказати да су тај занат изучили.²⁶⁹ Примера таквих случајева је било више, попут молбе тесарског калфе Стефана Димитријевића из 1792. године за пријем у чланство тесарског и зидарског цеха, која је одбијена управо из разлога што није имао доказ да је обучен за наведени занат. На његову жалбу Двору и Намесничком већу, Магистрат је дао образложење у коме се наводи да је он приучен, да није изучио занат, већ да ради по свом науку.²⁷⁰ Цехови су најпре организовани тако да су у себе укључивали само представнике једног заната. Међутим, развојем производних снага у цехове су почеле да се удружују занатлије различитих заната, али сродних с обзиром на процес производње и захтеве тржишта, попут цеха столара, бравара, стаклара и бачвара, или воскара и посластичара и других.²⁷¹

Еснафи, као занатске организације настале из посебног положаја занатлија у друштву, имале су понекад црквено – религиозни карактер, мада у време њиховог настанка, о чему је раније било речи, попут других организација, прокламовале су своју делатност да је у служби унапређења славе Божије. Занатски цехови у Угарској били су од свог настанка организовани по немачким или италијанским узорима, али су

²⁶⁸ АВ, Ф. 2, а. ј. 1787/125, Нови Сад, 6. јун 1787. године.

²⁶⁹ Горан Јовичић, *Од шегрта до техничара*, Нови Сад 2003, 23–24.

²⁷⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. 11.05, год. 1792, фасц. Z, 837. тач. – „[...] Закључак да се не може удовољити молби тесарског калфе Стефана Димитријевића за пријем у чланство тесарског и зидарског цеха, с обзиром на то да не испуњава одређене услове, односно не поседује документ којим може доказати да је занат изучио [...]“

²⁷¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. N, год. 1767, фасц. 3, „Захтев Намесничког већа од Магистрата да се достави извештај о молби двојице колачара и воскара за доделу цеховских привилегија.“

прилагођавањем локалним и националним односима добијали национално обележје. Срби су после Велике сеобе одмах почели улазити у немачке или мађарске цехове, или су оснивали засебне. Српски занати носили су турска имена: абација, бакал, ћурчија, терзија, табак, симиција, дунђер, касап, туфегџија, капамација, екмеџија, фурунџија и друга, и имали су писана еснафска правила са турском занатском терминологијом. Међутим, убрзо су занатлије ради унапређења и заштите својих интереса почеле да излазе из заједничких цехова и да оснивају своје с новим статутима прилагођеним социјално-економским приликама потврђиваним од стране цара Леополда I, а затим по старом обичају из Турске и од патријарха Арсенија, у којима је турска еснафска терминологија већ била измењена стручним изразима аустроугарске државне администрације и цеховских статута.²⁷² За време османске управе у јужној Угарској извршен је знатан утицај не само у погледу самог устројства еснафа, већ и увођењем нових врста заната, јер су у Османском царству у то време увелико постојали различити еснафи по свим већим местима, нарочито у Цариграду, Солуну и другим местима.²⁷³

Новосадски цехови доста касно су се појавили, с обзиром на то да су, и после оснивања Петроварадинског Шанца и касније коморске вароши, занати већином били доста слаби да би поднели трошкове солицитације (таксе за привилегију и њену експедицију). Због тога су занатлије Петроварадинског Шанца и касније Новог Сада најчешће прихватале правила која је издавао сам Магистрат, без краљеве привилегије. Једино су чланови развијеног ћурчијског заната 1761. године затражили привилегију.²⁷⁴ Хрвати – гомбари и чизмари имали су такозване филијалне артикуле цеха у Будиму, док су сарачи (ременари) имали исте такве артикуле, али цеха у Вараждину. Такође, многе занатлије Новог Сада биле су појединачно инкорпорисане у цехове у Пешти, Будиму, Осијеку и Петроварадину, иако су се занатом бавиле у Новом Саду. Тек 1761. године, наредбом Намесничког већа од 16. марта, започета је енергична акција за регулисање заната, односно како би се спречиле даље злоупотребе које би спречавале развој занатске

²⁷² М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, 32.

²⁷³ Рајко Л. Веселиновић, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа у Војводини од XVI века до укидања 1872. године*, Нови Сад 1955, 4–5.

²⁷⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. У, год. 1761, фасц. 1, „Захтев Намесничког већа, Пожун, упућен Магистрату, у коме се тражи извештај по молби групе ћурчија из Београда, где се каже да су они у граду од 1739. године и да им се доделе цеховске привилегије.“

делатности. Тек после ове наредбе започето је право организовање цехова у Новом Саду.²⁷⁵

Иако је наредба донета с циљем регулисања заната и њиховог унапређења, 18. век је ипак било доба када су црквене и религиозне везе биле јаче од националних или економских, тако да се ни занатлије нису удруживале сходно делатности коју обављају, већ према томе којој цркви припадају. Ова појава у занатству била је присутна и раније, а посебно је имала велики значај у Османском царству, као последица широког процеса стварања националних привредних кругова. Наиме, удружени у издвојене целине, занатлије су могле лакше да остварују своја права која су им нудили турски закони. Као засебне целине били су најчешће прихватани и у земљама западне Европе. Муслимани су, с друге стране, имали посебно место и бројне повластице, не само у османском правном систему, већ су их од осталих поданика Османског царства издвајали и Венеција, Анкона, Фиренца, а нарочито Дубровник. Ексклузивност у односу на остале огледала се у добијању олакшица по питању пласмана робе, утврђивању посебних царинских стопа, обезбеђивању смештаја, помоћи при решавању пословних и приватних сукоба, гарантовању личне и имовинске сигурности и слично, штитећи на тај начин и њихове дипломатске односе с Портом. На убрзање процеса стварања националних, односно конфесионалних кругова у занатству, утицало је и то што су се неке гране производње повећале у толикој мери да их је то морало увући у конкурентску борбу за тржиште. Тако су муслимани покушали да присвоје искључиво право на бављење табачким (кожарским), берберским и чизмарским занатима, у којима су имали већину и добили подршку локалних власти у многим градовима. Томе су се успротивиле хришћанске занатлије издвајањем у посебне еснафе, па су тако Срби успели током 17. века да заузму чврст положај у многим важним занатима попут ћурчијског (крзнари, кожухари), терзијског, абацијског, ковачког, златарског, ткачког, вунарског, воскарског, као и у занатима који су се бавили прерадом дрва. Своја колективна права Срби су у неким градовима почели да остварују удружени у црквене општине. Унутрашња организација тих општина добила је у овом раздобљу обележје правног тела, имала је колективне обавезе и права, сталешко устројство, посебне цркве и

²⁷⁵ В. Стајић, *Привреда*, 214–217.

школе и живела у издвојеним махалама, и у тим оквирима развијало се српско занатство у Османском царству.²⁷⁶

Једно од првих обележја националног јавља се у привилегији православних опанчара, где се каже: „сваке године с највећом побожношћу присуствују богослужењу на дан свог заштитника, Св. Саве архиепископа српског.“²⁷⁷ По издавању наредбе из 1761. године, Намесничко веће је тражило и да цехови морају извадити привилегију у року од годину дана, у супротном, мајсторима би се одузимало од плате. Међутим, дошло је до потешкоћа због тога што су једни били православни, а други католици, и због тога нису хтели да приме привилегију уколико се у њој стриктно не наводи да свако иде у своју цркву и на своје црквене делатности. На примеру капамација (јорганција) види се начин на који је регулисано ово питање. Наиме, у цеховским правилима одобреним 1764. године, каже:

„Да је дужност сваког еснафа да се ревносно труди о богопоштовању као почетку и темељу свих људских радњи, затим побожности, добрим обичајима и једнодушности, тако ће и овај еснаф јорганција, званих капамација, својим прописима с више успеха одговорити ако, пре свега, набави заставу (ако је већ није набавио) која ће се чувати у католичкој парохијалној цркви, и под њом ће о Тјелову и његовој октави, ако се она слави, сви (изузев православне) дужни бити да се појаве, еснафски мајстори и калфе, без разлике, а којој вери припадали. Ако изостанак не би довољно оправдали, мајстори ће платити глобу од две, а калфе од једне фунте белог воска који ће предати католичкој парохијалној цркви. Затим ће овај цех приредити мису свака три месеца и на дан свог патрона, ког еснаф изабере; тој миси ће са прописаном побожношћу присуствовати сви мајстори и калфе без разлике, ма које вере били (изузев споменуте већ несједињене грчке цркве), приступити оферториуму и помолити се Богу за срећну и дуготрајну владавину Њ. Величанства и за напредак ове Краљевине Угарске. Православнима пак који се нађу у овом еснафу (а само православни су били и могу бити у њему) опрашта се горе наведена обавеза до накнанде краљевске наредбе, и допушта им се да по свом закону врше оно што се тиче

²⁷⁶ Т. Поповић, нав. дело, 626–627.

²⁷⁷ В. Стајић, *Привреда*, 216.

богопоштовања.²⁷⁸ Православне занатлије жалиле су се на цеховске чланке који су издавани, а нису подразумевали искључивање католика из братства, као и да се католичким калфама не плаћа више него што би имали код католика.²⁷⁹

Сваки цех је морао да на дан свог патрона одржи такозвани Цеховски дан, када се бирао виши и нижи цехмајстор. На тој годишњој скупштини би најпре дотадашњи цехмајстор положио рачуне, а затим би се објавила кандидатура за новог цехмајстора (обично би се кандидовао дотадашњи и још два мајстора). Пошто се изаберу виши и нижи цехмајстор, сваки од њих добијао је кључ од благајне, у коју су мајстори и калфе уплаћивали извесну своту, предвиђену за лечење мајстора или калфи у случају болести или друге потребе. Скоро сваки новосадски цех је плаћао различиту годишњу чланарину. С друге стране, када су примљени у цех, мајстори су уживали потпуну заштиту. То је био један од главних задатака, које су цехови са великим успехом обављали. У прилог томе говори чињеница да се имовина занатлија у наредним годинама увећавала, а они сами живели су прилично угодним грађанским животом.

Увид у њихово материјално стање дају нам тестаменти и пописи имовине остале иза појединих новосадских трговаца и занатлија.²⁸⁰ У њима је, поред оног што наслеђује породица састављача тестамена, готово увек један део имовине завештаван црквама, болницама, као и „убогим и сиротим“ житељима града. У тестаменту трговца и закупца градске пиваре Исака Аврамовића набројане су цркве и износи који им се остављају. Саборној цркви оставио је 12 форинти, Николајевској 25, Успенској 12, Алмашкој 100, Болници 12, свештенству 50 и манастиру Хопово 75 форинти.²⁸¹ Постоје и примери да су занатлије или трговци православне вероисповести остављали извесну своту новца католичким црквама и свештенству. Такав случај затичемо у тестаменту једног од имућнијих новосађана, Саве Вуковића, о чему ће бити речи даље у раду, а колико су поједине породице биле богате сведоче пописи имовине неких од њих.

²⁷⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. Т, год. 1764, фасц. 7, „Цеховска правила (Статут) кројача, јорганџија и капамација из додељене привилегије.“

²⁷⁹ АВ, Ф. 2, 172а, 1774. јуни 16, Пожун, Г.ц. 22. VIII 1774, фасц. 76, Сомбор.

²⁸⁰ В. Стајић, *Привреда*, 228–229.

²⁸¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 22.V, год. 1796, „Тестамент Исака Аврамовића.“

Поред цркава и манастира у граду и околини којима су остављали новчане прилоге, у појединим тестаментима новосадских трговаца и занатлија могу се наћи и подаци о донацијама које су биле намењене манастирима у удаљеним крајевима, попут манастира у Јерусалиму, на Арарату, у Филипољу и другим местима. Пример таквог тестаента је тестамент Грегора (Јакоба) Јакоба, састављен 26. новембра 1766. године у Новом Саду, а објављен пред новосадским Магистратом 9. децембра исте године. Извршиоци тестаента били су јерменски монах Карло, Сергије Ченази (Czenazy) и Симеон Петровић, грађани новосадски. Грегор Јакоб наводи да, као веран син Католичке и Јерменске цркве, оставља следеће:

- за своју сахрану, гроб и помене 150 форинти
- за манастире 30 форинти
- за мису 3 форинте
- за службу 3 форинте
- јерменском свештенику Карлу, извршиоцу тестаента 50 форинти
- жени која га је пазила 50 форинти
- јерменском манастиру Св. Лазара у Венецији 100 форинти
- Католичкој болници у Новом Саду 20 форинти
- новосадској сиротињи 20 форинти
- јерменском свештенику за обављање службе 60 форинти
- за поправку олтара у Јерменској цркви 650 форинти
- цркви у Филипољу 100 форинти
- манастиру на Арарату 150 форинти
- манастиру у Јерусалиму 50 форинти

- манастиру Св. Георгије у Сиригу 100 форинти
- братовом унуку 100 форинти
- Католичкој цркви у Новом Саду 20 форинти
- Католичкој цркви у Новом Саду за одржавање служби 10 форинти
- свештенику у Филипољу 100 форинти
- личне ствари и књиге оставља свештенику Емануелу у Филипољу.

Легат Грегора Јакоба исплаћен је из фонда који су чиниле облигације везане за Јована Ченазија и Јосипа Хација (Нашу) у износу од 1.000, 500 и 500 форинти.²⁸²

Крајем 1780. године пописана је имовина у задрузи Стојића и Василија Богдановића. У овом попису наведено је између осталог и следеће: од слика, икона Богородице у црном оквиру под стаклом, икона Св. Георгија, шест мањих слика светаца, четири слике древне старине, два портрета породице Марије Терезије, два мања портрета владара, портрет покојног Максима Богдановића, затим два огледала с позлаћеним оквиром, два ормана и два стола од ораховине, велики сто за осам особа са пресвученим плишаним столицама, шест старинских столица пресвучених црно и шест жутом кожом. У осталим мањим собама пописано је по двадесетак икона, три портрета митрополита Јована Ђорђевића, слика краља Уроша у стаклу, ормани са стакленим вратима, старински ковчези. У кухињи свећњаци, кадионице, аван, посуђе од калаја, бакра, гвожђа, лима, стакла, порцелана и сребра. Пописани су и вино, 99 акова старог и 280 акова новог, четири акова старе и десет акова нове ракије, алат, оруђе, двоје путничких кола. У попису се наводе још и стока и храна (пшеница, јечам, зоб, кукуруз и друго).²⁸³

²⁸² ИАГНС, Ф. 1, бр. L, 1770, фасц. 7.

²⁸³ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 57–80.

Тестамент новосадског трговца Георгија Савића садржао је и комплетан инвентар његове имовине, која је обухватила следеће:

Од сребра, односно драгоцености, пописано је да је поседовао:

- један цепни сат
- 15 пари сребрних дугмета
- два златна прстена, један с плавим и један с белим каменом
- једна копча (остатак текста нечитак).

У свили:

- осам парчади непредене свиле (нечитко)
- једна свилена марама
- једна свилена марама на платну везена златом
- једна кеса (нечитко) за новце.

У (нечитко):

- један ибрик и један леђен²⁸⁴ са заклопцем
- једна тепсија и један саплак²⁸⁵ и један фењер нови
- (нечитко) и заклопац.

У гвожђу:

- један тигањ гвоздени
- два (нечитко), један велики и један мали
- треница

²⁸⁴ *Леђен*, леген (м.) тур. метални или емајлирани суд за умивање, лавор.

²⁸⁵ *Саплак*, метална чаша.

- два кантара, један мали и један велики.

У оружју:

- једна пушка венецијанска, лепе оправе (израде)
- један пар пиштоља и (нечитко)
- једна босанска сабља
- једно седло с оправом (опремом) и уздима.

Од месинга и калаја:

- један чирак од месинга и једно кандило
- један чирак од калаја
- две кашике калајне
- две бритве за бријање
- једна натеза од плеха
- два фењерчића од плеха
- једне теразије.

Књиге:

- Псалтир
- Часослов
- Књига службе и Типик св. Николе
- Изображеније провинцијах српских.

У стаклу:

- једно огледало

- једна (нечитко) од стакла
- (исто) велика сандучна (?)

Од земљаних ствари:

- две беле чиније и једна шоља
- осам тањира земљаних и четири чиније
- два лонца велика и четири мала
- сланик дрвени.

У платну:

- седам пешкира малих и великих
- два чаршава постељна
- четири кошуље и једне гаће
- четири навлаке на јастуке
- два парчета чоје нове
- (нечитко) зелени резан
- два (исто) зелена и један бели половни
- једна долама²⁸⁶ и чакшире нове
- једна долама и два пара чакшира (нечитко)
- два појаса црвена без дугмади
- једне шалваре и једна антерија
- један шешир футрован црвени

²⁸⁶ Долама (ж.) тур. мушка или женска горња одећа, обично с рукавима, дуга до испод колена.

- једна капа зимска црна
- једна ћурдија²⁸⁷ турска
- једна јапунца²⁸⁸
- један пар чизама
- један комад платна (нечитко)
- једне бисаге
- два ћебета и два покривача, пет јастука, једна перина и један јорган
- један астал, две столице и једна дрвена клупа.

Инвентар је састављен у Новом Саду 2. априла 1770. године.²⁸⁹

Овај и други пописи имовине илуструју у каквој је материјалној средини живело грађанство од половине 18. века, указујући на веома добар положај у ком су се трговци и занатлије тада налазили, и могућностима које су им на тај начин биле пружене у циљу рада на даљем развоју и напретку града.

Српски трговачко-занатски сталеж у Јужној Угарској и у Војној граници највише се развијао и економски напредовао у Новом Саду, Великом Бечкереку, Панчеву, Земуну и Осијеку. Међутим, снажан привредни развој грађанског сталежа види се првенствено из примера Новог Сада, где су трговина и занатство почели нагло да напредују. Према попису из 1698. године у подграђу Петроварадинске тврђаве било је свега 20 становника који нису били у војној служби, а који су се бавили занатством и трговином. Поред трговаца, забележено је да су у питању били кројачи, пекари, месари, бравари и хирурзи. На основу

²⁸⁷ *Ћурдија* (ж.) тур. кратак кожух, крзнени капут, с рукавима или без рукава (обично од овчијег крзна), у другом значењу дуга женска хаљина с крзном.

²⁸⁸ *Јапунце*, -ета с тур. врста кабанице, огртач.

²⁸⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. У, 1770, фасц. 3.

пописа из 1720. године видимо да се тај број увећао, и из њега произлази да је на територији подграђа постојао један берберин, пет чизмара, четири ковача, шест месара, осам ременара, четири крчмара, три пивара, два ћурчије, два сапунције, по један бравар, млинар, пекар, рибар и кириција, као и десет лађара. Ипак, с обзиром на то да се каснији врло заступљени занати, попут абација или кабаничара, не помињу, ови пописи не могу се узети као потпуни, али ипак дају одређену слику о структури становништва у подножју Тврђаве. Такође, мора се узети у обзир и то да су многе занатлије уместо презимена уз своје име наводили занимање које обављају, а које им је касније остало као саставни део породичног идентитета. Иако су готово сви пописи новосадских трговаца и занатлија из тог периода непотпуни, јаснију слику могу дати пописи становништва који су рађени крајем 18. века, мада ни они не пружају толико прецизне податке. Према једном од њих, Нови Сад је 1772. године имао 8.392 становника, од којих је православних било 5.938, а католика 2.454. У попису се наводи 57 заната, од чега је православних занатлија било 228 (175 калфи и 186 шегрта), а католичких 137 (185 калфи и 70 шегрта). Трговаца је било 59 православних (33 калфе и 132 шегрта) и католика 23 (13 калфи и 11 шегрта). Школу је похађало православних 177 дечака и 26 девојчица, а католика 40 дечака и 15 девојчица.²⁹⁰ Занатлије су биле имућан слој, који је уживо велики углед ондашњег друштва, за шта је пример и то да је 1728. године судија Петроварадинског Шанца био Петар Чизмација, а 1742. судија коморске варошице Петроварадина сапунција Живојин Будимировић.²⁹¹ Међу граничарима Шанца који су 1736. године имали винограде на терену Петроварадина, налазили су се три сапунције, три месара, четири ћурчије, пет чизмара, девет абација, капамација и два бербера. У исто време, у коморском делу било је два воденичара, шест ћурчија, шест чизмара, један мумција (сапунција) и један *шупер* који се бавио израдом и оправком лађа. Ови подаци долазе од тога да су презимена занатлија указивала на њихову делатност, што опет не представља реално стање у вези са правим бројем занатлија. Међутим, већ 1743. године становници Шанца у већем броју случајева имају права презимена, а ређе се појављује занимање као презиме. Ипак, међу 56 граничара који су се

²⁹⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. Е, год. 1773, фасц. 10, „Попис становника Новог Сада из 1772. године који је Магистрат доставио Намесничком већу, а у ком су наведени подаци о броју католика и православаца, припадника женског и мушког пола, одраслих и деце, занимањима у граду и друго.“

²⁹¹ АВ, Ф. 2, 114, 1728, б. с, „На основу Општег државног пописа становништва из 1728. године види се да је у Петроварадинском шанцу живело најмање 600 лица способних за опорезивање. Скоро сви су трговци стоком, дућаније и занатлије. Такође има и грчких трговаца, не зна се тачан број, али су сви годишње опорезовани, а жене им живе у Турској и Грчкој. Напомиње се да у месту постоји и пивара.“

бавили занатством и трговином у то време, налазе се и даље поједини без правог презимена, попут: Гаврило Касапин, Ненад Чизмеџија, Иван Мумџија, Теован Хабација, Адам Касапин, Никола Чизмеџија и други. Из 1746. године постоји готово потпуни списак граничара Петроварадинског Шанца који су морали да се изјасне о томе да ли желе да остану граничари и преселе се, или да остану у камералној вароши, чиме би потпали под жупанијску власт. Већина се изјаснила за селидбу, њих 254, док се мањи број, око 149, изјаснио за останак. Од броја оних који су изразили жељу за останком у Шанцу, 36 су биле занатлије, углавном кројачи, абације, чизмари и други.²⁹²

Тек. бр.	Насеље	Трговци старешине домова				
		Трговаца говеда	Трговаца	Средњих	Бакала	Свега
1.	Бачка жупанија:					
	Баја	9	1	-	3	13
	Од 27 само у 1 месту свега	9	1	-	3	13
	Друге народности	-	-	-	-	-
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7.	Потиска војна граница:					
	Сегедин	1	8	1	-	10
	Суботица	-	4	-	-	4
	Сомбор	-	1	-	-	1
	Сентамаш	1	-	-	-	1
	Жабалъ	-	2	-	-	2
	Чуруг	-	-	1	-	1
	Сента	-	-	-	1	1
	Од 14 у 7 места свега	2	15	2	1	20
Друге народности	-	3	-	-	3	
Срби	2	12	2	1	17	

²⁹² В. Стајић, *Привреда*, 182–185.

	Бодрошка жупанија:					
1.	Петроварадин	-	-	-	2	2
2.	Футок ²⁹³	-	-	-	7	7
	Од 27 места у 2 места свега	-	-	-	9	9
	Друге народности	-	-	-	1	1
	Срби	-	-	-	8	8
	Подунавска војна граница:					
1.	Тител	3	-	-	-	3
2.	Петроварадин	13	6	-	18	37
3.	Паланка	-	-	-	-	- /1/ ²⁹⁴
	Од 5 у 3 места свега	16	6	-	18	40
	Друге народности	1	2	-	-	3
	Срби	15	4	-	18	37

Табела 2. Исказ о трговцима у Бачкој и Бодрошкој жупанији према попису из 1720. године.²⁹⁵

²⁹³ Називи места и занимања у табели су дати како је наведено у књизи.

²⁹⁴ Има десет трговаца и занатлија странаца, али број трговаца није посебно исказан. И. Јакшић, нав. дело, 72.

²⁹⁵ В. Стајић, *Привреда*, 72–78.

Тек бр.	Назив насеља	Старешине домова ²⁹⁶																		Свега	
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
1.	Бодрошка жупанија																				
1.	Петроварадин	8	1	-	1	2	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	17	
2.	Мошорин	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
3.	Темерин	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	
4.	Куцура	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
5.	Футок	12	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	16	
6.	Шове	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
7.	Деспот Сент Иван	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
8.	Пивнице	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
9.	Сент Михаљ	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
10.	Букин	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
11.	Силбаш	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
	Од 27 у 11 места свега	30	2	2	1	3	1	-	-	-	1	-	2	1	-	1	-	2	-	46	
	Друге народности	1	-	-	1	1	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	7	
	Срби	29	2	2	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	39	
1.	Подунавска војна граница																				
1.	Тител	21	-	-	-	8	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	32	
2.	Вилово	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
3.	Ковиљ	28	3	1	-	3	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37	
4.	Петроварадин	67	33	2	-	1	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115	
5.	Паланка	41	2	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49	

²⁹⁶ Занати у колонама од 3 до 20 су: 3. надничари, 4. кочијаши, 5. крчмари, 6. гостионичари, 7. рибари, 8. млинали, 9. црквењаци, 10. лађари, 11. слуге утврђења, 12. баштовани, 13. бозације, 14. говедари, 15. хирурзи, 16. трубачи/свирачи, 17. пчелари, 18. тамбураши, 19. свирачи, 20. писари утврђења. И. Јакшић, нав. дело, 72–78.

У 5 места свега	16 0	38	7	-	14	-	1	14	-	-	-	2	-	-	-	-	-	236
Друге народности	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Срби	15 9	37	7	-	14	-	1	14	-	-	-	2	-	-	-	-	-	234

Табела 3. Исказ о другим занимањима у Бачкој и Бодрошкој жупанији према попису из 1720. године.²⁹⁷

У Петроварадинском Шанцу већ 1698. године међу 32 пописане домовне старешине налазило се 5 трговаца, 4 терзије, 3 пекара и по један сапунџија, ћурчија, бравар, касап и хирург. Године 1715. било је већ 238 трговца и 48 занатлија са 65 помоћника. Из године 1723. познат је први српски гомбарски и чизмарски цех.²⁹⁸ Кад је Београд 1739. године предат Турцима, многи Срби, Грци, Јермени и Јевреји преселили су се у Шанац и оживели трговину. Године 1762. Нови Сад је од укупно 2.763 становника имао 2.040 православних, 55 Јевреја и само 30 брачних парова Мађара. Од укупно 171 занатлије, њих 31 обављао је различит занат, а највише је било кројача (31), ћурчија (29), чизмара (23), гомбара (9) и опанчара (7).²⁹⁹ Њихов број је, изузев појединих заната, непрестано растао, што се најбоље види из пописа који су сачињени 1770. и 1774. године. У њима су забележени цехови са бројем мајстора, калфи и шегрта који су им припадали. Међу занатима који нису напредовали током времена издваја се цех ранара, чијих чланова је у првом попису било девет мајстора са 11 калфи, док је у другом забележен само један лекар са једним помоћником. Сарачи и ћурчије су чинили један цех, са укупно четири сарача, четири римокатолика и 55 Срба ћурчија, са два сарачка, три римокатоличка и 16 српских ћурчијских калфи, док је 1774. године забележено да у цеху има од сарача три мајстора, један калфа и четири шегрта, од ћурчија 64 мајстора, 27 калфи и 47 шегрта.³⁰⁰ Из овога се може закључити да је ћурчијски занат био веома развијен у Новом Саду, највише из разлога што су њихове производе, углавном кожухе, носили српски сељаци из оближњих

²⁹⁷ И. Јакшић, нав. дело, 72–78.

²⁹⁸ М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба*, 34–35.

²⁹⁹ Исто, 35–36.

³⁰⁰ М. Ердунџељи, нав. дело, 296–297.

села, посебно шајкашки батаљон у Бачкој и поједина места у Срему. Цех зидара и дунђера 1770. године чинило је три зидарска мајстора и 27 калфи, два мајстора дунђера и 28 калфи, док је у другом попису тај број три мајстора зидара, 30 калфи, пет шегрта, и 16 дунђера, 15 калфи и три шегрта. Обућарски цехови делили су се на више грана, а као и ћурчије, својим производима снабдевали су готово сва околна места. Опанчари и папуције су формирали засебне цехове, а већином су се овим занатом бавили Срби, док су се чизмарским занатом бавили и остали народи. Према попису из 1770. године у Новом Саду било је 33 мајстора чизмара и 25 калфи, 21 мајстор ципелар и осам калфи, пет мајстора папуција и шест калфи, а из 1774. било је 25 мајстора чизмара, 16 калфи и 13 шегрта; 11 мајстора ципелара, 22 калфе и десет шегрта; седам мајстора папуција, шест калфи и девет шегрта. Слично обућарском, кројачки занат био је подељен по етничкој структури и то на три гране: мађарски кројачи, који су правили мађарску одећу са гајтанима, немачки који су шили само за Немце и српски, који су правили кабанице. Према првом попису види се да је било 63 кројача, од којих су 30 мајстора и 12 калфи били Срби, док су 12 мајстора и 9 калфи били римокатолици (Немци и Мађари). Према попису из 1774. године било је 27 мајстора кројача, четири калфе и 19 шегрта; шест мађарских мајстора кројача, пет калфи и три шегрта; осам немачких мајстора кројача, 15 калфи и пет шегрта. Заједно са кројачким, ишао је и гомбарски занат, с обзиром на то да су мађарске и српске ношње захтевале украшавања гајтаном и дугмадима, а на основу првог пописа било је 12 гомбара мајстора, седам калфи и три шегрта. За гомбаре нема података у попису из 1774. године. Тапетарски занат је на неки начин био сродан кројачком и гомбарском, а био је и у великој мери заступљен у Новом Саду. Разлог томе је тај што је било веома популарно ткање ћилима, који су се уједно и добро продавали, а мајстори тапетари су били углавном Срби. Попис из 1770. године наводи да их је било 24 мајстора и 16 калфи, а 1774. године 25 мајстора, 18 калфи и 25 шегрта.³⁰¹

Занимљива делатност био је занат кујунција и златара, а златарска роба нарочито је била тражена у околини Новог Сада, у редовима имућнијих сељака Срба. Међутим, и поред велике потражње, мајстори занатлије који су у бавили овим послом су у највећем броју били Грци из Македоније и Албаније. Томе у прилог говори и чињеница да им је на печату стајао и грчки натпис. По попису из 1770. године било је четири римокатолика

³⁰¹ М. Ердунђељи, нав. дело, 298.

мајстора златара и двојица калфи, три Србина мајстора са једним калфом, док је Грка било 15 мајстора са десет калфи. Према попису из 1774. године био је један римокатолик мајстор, један калфа и два шегрта, док је источно-православних (Срба и Грка) мајстора било 31, калфи 28 и 19 шегрта, све укупно 82 члана цеха. Да је злато било на цени, говори податак о кријумчарењу овог метала, на шта између осталог указују потернице Намесничког већа издате против шверцера злата.³⁰² Цену злата одређивао је Двор и зависила је од тога из које реке је вађено, најчешће из Дунава, Муре, Драве и других.³⁰³ До 1788. године у Новом Саду није постојао уред за контролу чистоће и вредновања злата, а оно је на процену слато у темишварски Уред. Краљевски комесар Јохан де Бахо је послао захтев Магистрату у коме тражи да се поднесе извештај о ситуацији и условима за бављење златарством у Новом Саду, с обзиром на то да је царском одлуком одобрен промет златом и сребром. Магистрат је послао тражени извештај у коме се наводи да је Новом Саду потребан такав Уред, јер слање златних предмета у Темишвар изискује пуно времена и новца. За контролора је предложен Јозеф Клотер, један од три златара у граду у то време.³⁰⁴ Три године касније у документима се помињу четворица златара, те су поред поменутог Клотера, златарски занат у Новом Саду обављали и Никола Гецвам, Павле Петровић и Јанко Костић.³⁰⁵ Године 1801. број златара у Новом Саду износио је: 41 златарски мајстор, 12 калфи и 9 шегрта.³⁰⁶

Поред златарског, издваја се још један занат чије су производе куповали углавном Срби, те су се њим само они и бавили, а то је казанцијски занат. Разлог томе био је тај што је српско становништво највише користило бакарно посуђе за кување, кровови и звоници на црквама су се покривали бакром, а у обредима су се користиле различите бакарне посуде. Према попису из 1774. године у Новом Саду било је пет мајстора казанција, десет калфи и три шегрта. Тај број је опао током наредних година, што се види из молбе

³⁰² ИАГНС, Ф. 1, бр. М, год. 1753, фасц. 1, „Потерница Намесничког већа за шверцером злата самозваним грофом Бранцетијем, кога још зову гроф Сали.“

³⁰³ ИАГНС, Ф. 1, бр. Q, год. 1777, фасц. 4, „Распис Намесничког већа којим се обавештавају градови о повећању цена злата, класификованом према квалитету, у зависности из које је реке.“; Ф. 1, бр. Y, год. 1784, фасц. 4, „Наредба Намесничког већа којом се објављује цена злата које се вади из Дунава, Муре, Драве и других река.“

³⁰⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. U, год. 1788, фасц. 31.

³⁰⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. I/J, год. 1791, фасц. 22, „Сенатор Петар Алага обавештава да су златари: Никола Гецвам, Јозеф Клотер, Павле Петровић и Јанко Костић поднели захтев да им се изда мајсторско писмо.“

³⁰⁶ ИАГНС, Ф. 1, бр. 2089, год. 1801, фасц. 12, „Допис Магистрата упућен Намесничком већу о броју златара (мајстора, калфи и шегрта) у граду.“

извесног Франца Фегера, казанције из Петроварадина, из 1794. године, да му се одобри отварање радње у Новом Саду. Иако је Магистрат одговорио негативно, из разлога што за то нема потребе јер посао већ угрожавају мајстори из Беча и Пеште, као и то да многе калфе чекају да отворе радионицу, Намесничко веће је послало допис Магистрату, по молби Фегера, да му се одобрава пресељење казанцијске радње, с обзиром на то да у граду само један казанција има радњу, тако да би Фегер био други.³⁰⁷ Искључиво српски занати били су још и ћебацијски и производња ракије. У Новом Саду их је 1774. године било четири мајстора ћебације, један калфа и један шегрт, а произвођача ракије који су имали казане било је шест мајстора и седам калфи.³⁰⁸

Како је особеност била да су се појединим занатима бавили само Срби, важно је напоменути и неке који су били у рукама искључиво других етничких заједница. Занат којим су се бавили углавном Хрвати био је гомбарски. Немци су се најчешће бавили пиварским, рукавичарским, кожарским, седларским, лончарским, пекарским и шеширцијским занатима. Према горе наведеним пописима, рукавичара је било 1770. године три мајстора и један калфа, 1774. године три мајстора, један калфа и један шегрт; седлара је било према оба пописа по један мајстор и један калфа; шеширција један мајстор, док у другом попису има и две калфе.³⁰⁹

Градску пивару Град је давао у закуп, а у документима као први купац појављује се сенатор Игнац Хајл, који је дао одређену своту новца за поправку пиваре покојног Јохана Рајзера.³¹⁰ После његове смрти, 1756. године пивара је поново дата у закуп, овог пута тројици купаца: Михаелу Браунрашу, Францу Хартингеру и Францу Штромајеру.³¹¹ Међутим, касније у документима од купаца се помиње само бивши коморни инспектор Јохан Михаел Браунраш, који је закуп на три године платио 18.500 форинти.³¹² Пиваре су углавном несметано радиле и поред спорадичних забрана Намесничког већа на откуп јечма, јер су снабдевале војску и болнице.³¹³ Да је често долазило до тога да трговци

³⁰⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1559, год. 1794, фасц. 16. и бр. 1772, год. 1794, фасц. 18.

³⁰⁸ М. Ердунжељи, нав. дело, 299–300.

³⁰⁹ В. Стајић, *Привреда*, 209.

³¹⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. 22.Х., год. 1751.

³¹¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1.1, год. 1756.

³¹² ИАГНС, Ф. 1, бр. D, год. 1756, фасц. 2. и Ф. 1, бр. E, год. 1756, фасц. 2.

³¹³ ИАГНС, Ф. 1, бр. I, год. 1788, фасц. 75, „Магистрат моли администратора Жупаније у Сомбору да издејствује скидање забране Намесничког већа – Будим да купац новосадске пиваре Франц Вурм купује

проширују своју делатност кроз бављење појединим занатима, показује и то да се као закупац градске пиваре 1792. године појавио Исак Аврамовић,³¹⁴ кога помиње и Васа Стајић, истичући да је био један од првих новосадских трговаца житом. Исакови наследници могу да се прате до тридесетих година 19. века, као свршени ученици гимназије и почасни писари новосадског Магистрата.³¹⁵ Случај Исака Аврамовића илуструје и чињеницу да је није било стриктно одређено нечије занимање само на основу националне припадности, мада је током 18. века то ипак у извесној мери често био случај.

Од старијих заната којима су се углавном бавили Немци, најзаступљенији је био ковачки, мада се и међу коларским и ужарским најчешће налазе немачка имена. Године 1770. радило је два мајстора ковача са три калфе, а 1774. било је два мајстора, четири калфе и два шегрта. Колара је било у оба пописа по два мајстора, с тим што је у првом било два калфе, док се у другом помиње 21 калфа и два шегрта. Ужара је било седам са шест калфи, а касније се број повећао на десет мајстора, четири калфе и пет шегрта.³¹⁶ За обављање водећег заната међу Немцима било је неопходно похађање ветеринарске школе у Бечу.³¹⁷ Ковачки занат био је добро развијен, а како би конкуренција била што мања, дешавало се да новосадски ковачи захтевају да се појединцима забрани долазак и бављење овим послом у граду. То је био случај и са ковачким калфом Михаелом Шулцом из Чешке, за кога су ковачи Игнац Штрасер, Михаел Шрајер и Петер Клем тражили да му се не дозволи пријем у цех, па чак ни пресељење у град, јер је по њиховом образложењу *фушер, лош занатлија и нерадник*.³¹⁸ Њихов захтев није наишао на подршку Магистрата, што се види из дописа којим Магистрат потврђује пријем 100 форинти за ковачког калфу Михаела Шульца из Седлица у Чешкој, послатих из сирочадске благајне властелинства реда витешког крста Св. Венцеслава поред Брна,³¹⁹ а за њега постоји податак да је три године

јечам и производи пиво, јер би то изазвало штету од 2.000 форинти због отказивања закупа, као и даље руинирање објеката и проблеме око снабдевања болнице и милиције пивом.“

³¹⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1020, год. 1792, фасц. 10, „Уговор о закупу варошке пиваре на девет година сачињен између власника града Новог Сада и закупца трговца Исака Аврамовића.“

³¹⁵ Васа Стајић, *Новосадске биографије из архива Новосадског магистрата*, свеска прва А–Ј, Нови Сад 1936, 1–3.

³¹⁶ М. Ердунжељи, нав. дело, 300.

³¹⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. О, год. 1782, фасц. 3, „Наредба Намесничког већа – Пожун да се ковачки шегрти морају послати у ветеринарску школу у Беч.“

³¹⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. М, год. 1788, фасц. 5.

³¹⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. Р, год. 1789, фасц. 37. и бр. Е2, год. 1790, фасц. 7, „Магистрат обавештава управу посуда Ордена витешког крста – Брно да је примљен и последњи део наследства за овдашњег ковача Михаела Шульца.“

касније усвојио једну осмогодишњу девојчицу, ћерку настрадалог војника Бартоломеа Мајера из Белегиша, којој се обавезао да ће исплатити наследство од 17 форинти по њеном пунолетству.³²⁰

Апотекарски занат такође је привлачио у највећем броју случајева становнике немачког порекла. За обављање ове делатности био је прописан низ правила којих су се морали придржавати. Између осталог, апотекари су се морали образовати на универзитету, апотеку је могао да купи само онај ко је имао положен апотекарски испит, док је најмања превара водила до затварања апотеке. Контролу апотека вршили су лекари који су познавали ботанику, а лекови су се правили искључиво у присуству лекара или ученика. Ученици који би положили апотекарски испит и правилно издавали лекове, имали су право да отворе своју апотеку. Лицу које пријави апотекарску грешку следила је награда, док су лекари који су примали поклоне од апотекара били кажњавани, као и дотични апотекари.³²¹ Строга правила важила су и за градске лекаре (физике), хирурге (ранаре) и бабице. У извештају који је Магистрат 1784. године послао Намесничком већу у Будиму стоји да сви који обављају ову делатност у граду имају положен испит (хирурги Франц Маг, Киш Иштван, Клачањи Пал, Франц Флајшер и Андраш Бесермењи, а бабица Ана Марија Ресекин поседује диплому на основу које обавља тај посао већ 20 година), док градски физик, доктор Игнац Амбро, поседује и диплому Универзитета у Бечу.³²² Хирурги су уједно имали право да отворе бербернице и баве се и тим занатом, поред хируршког. Током епидемије куге у Тамишком Банату, постоји податак да у целој жупанији није постојала апотека изузев у Новом Саду.³²³

Берберски занат био је подједнако заступљен и међу православним и католичким становништвом. Иако је доста тешко поделити занате према националном елементу, занати који се најчешће јављају и код једних и других били су воскарски, месарски, дрводељски, зидарски, рибарски, ткачки и берберски.³²⁴

³²⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр.Е, год. 1791, фасц. 45.

³²¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. G, год. 1786, фасц. 7, „Распис Намесничког већа Будим о обавезама апотека.“

³²² ИАГНС, Ф. 1, бр. S, год. 1784, фасц. 18.

³²³ АВ, Ф.2, 226, 1762. децембар 9, Пожун.

³²⁴ В. Стајић, *Привреда*, 210.

Производња воска ишла је заједно са производњом меда и колача, па су често занатлије обављале наведене делатности, или су се удруживале у заједнички цех.³²⁵ Међу занатлијама месари су имали можда и најповлашћенији положај. Право клања и продаје меса било је регално право, које је град откупио елибертацијом, и издавао га месарима под закуп. С овом праксом започето је 1755. године, а обавеза месара била је годишња уплата у износу од 800 форинти у градску благајну. Зидари и тесари су углавном били у заједничком цеху, док су рибари настојали да право продаје уловљене рибе имају само рибари из Новог Сада.³²⁶

На основу два поменута пописа Васа Стајић је дао исцрпан извештај о новосадским занатлијама, по којем су у Новом Саду постојали следећи цехови:

1. ЦЕХ ХИРУРГА – Цех мајстор: Франц Флајшер; мајстори: Јован Ђерфи, Јозеф Милер, Франц Маг, Лазар Матић, Марко Гречански, Милош Миливојевић, Павле Петровић и Јаков Николић; калфе: Јозеф Фраунтепт, Јозеф Бихали, Стефан Такач, Игнац Алкен, Јозеф Милер, Тимотије Павловић, Мојсило Симић, Јован Стојановић, Теодор Нешко, Сава Гаврилов, Јован Давидовић и Тимотије Ишпановић.
2. ЦЕХ САРАЧА И ЋУРЧИЈА РИМОКАТОЛИКА – Цех мајстор: Ловра Кушаковић; мајстори: сарачи Андрија Нилспахер, Јура Андрашевић, ћурчије Јован Јамборовић, Георгије Колб, Андрија Новосељанин и Јозеф Нађ; калфе: сарачи Мартин Левак и Стефан Хадон, ћурчије Јозеф Дарош и Франц Поп.
3. ЦЕХ ЗИДАРА И АРХИТЕКАТА – Цех мајстор: Волфганг Уц, зидар; мајстори: зидари Мартин Ајтерер и Мартин Ховачовски, архитекте Јохан Ланг и Симеон Бахер; калфе и једних и других мајстора има по око 27 и скоро сви су са немачким презименима.
4. ЦЕХ ЧИЗМАРА – Цех мајстор: Коста Јефтић; мајстори: Јован Шарац, Мишко Јовановић, Стефан Фолерић, Петар Обадић, Трифун Јовановић,

³²⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. N, год. 1767, фасц. 3, „Захтев Намесничког већа од Магистрата да се достави извештај о молби двојице колачара и воскара за доделу цеховских привилегија.“

³²⁶ В. Стајић, *Привреда*, 192–194.

Александар Тромбиташ, Гаврило Максимовић, Михаел Штвртецки, Мија Костић, Фрања Вучак, Живан Хидер, Нешко Кузмановић, Матија Ђорђевић, Петар Михајловић, Антун Иштоковић, Сима Ђорђевић, Тома Шантек, Марко Стојадиновић, Јован Камберовић, Јосип Милошевић, Стефан Поповић, Јосиф Искрица, Нестор Исаковић, Митар Алексић, Лазар Арађанин, Гаврил Таборовић, Ђорђе Петровић, Манојло Стефановић и Тома Маринковић; калфе: Петар Стојадиновић, Максим Михајловић, Павел Поповић, Иван Ђурковић, Иван Марков, Јаков Лакатушевић, Матија Пургер, Цветко Коћина, Јанош Мартон, Фрања Иванчевић, Матија Хаберовић, Јаков Питомачић, Васа Лацковић, Петар Ковачевић, Петар Теодоров, Стефан Марков, Иван Недељков, Вид Михалић, Георгије Печења, Теодор Радинов, Михајло Петровић, Теодор Поповић и Дмитар Поповић; калфи је било двадесетак и углавном су били Хрвати и Немци.

5. ЦЕХ ЋУРЧИЈА – Цех мајстор: Марко Тодоровић; мајстори: Алекса Вујић, Јован Крстић, Јовица Милић, Ђука Радовановић, Павле Милошевић, Сима Путниковић, Михаило Гудурић, Михаило Гавриловић, Лазар Марковић, Стефан Јеремић, Крста Ђорђевић, Филип Петровић, Тома Станојевић, Аћим Вијановић, Павле Стојановић, Сима Јовановић, Трифун Петровић, Антоније Фрушић, Димитрије Вељковић, Михајло Живановић, Василије Николић, Мијсило Живановић, Петар Лазаревић, Давид Михајловић, Манојло Стојчевић, Констандин Стаму, Јанко Бозда, Дојчин Смедеревац, Јаков Цвејановић, Григорије Лубурић Недељковић, Наум Димитријевић, Сима Крчединац, Софроније Савић, Димитрије Панајотовић, Манојло Спасојевић, Јаков Трифуновић, Данило Стојановић, Јован Апостоловић, Димитрије Атанасијевић, Ђорђе Стојановић, Јефта Живановић, Симеон Илић, Јован Васиљевић, Алексије Минић, Константин Стефановић, Сава Теофановић, Никола Ташић, Теофил Апостоловић, Аћим Вијановић, Лука Живановић, Јефта Поповић, Ђорђе Јовановић, Теша Јовановић, Јован Станковић, Јаков Лукић; ћурчијске калфе: Атанасије Ћирић, Јован Савић, Јосим Ћирић, Максим Теофанов, Јаков Лазаров, Павао Димитријев, Сава Јосимовић, Јован Стојков, Димитрије Лазарев, Теодор Петровић, Павао Јовановић, Никола

Михајлов, Андрија Михајлов, Михајло Плавшин, Недељко Павков, Никола Петровић, Исак Пупић, Максим Лепојевић, Тома Петковић, Васа Јовановић, Теодор Стојковић, Јован Недељковић, Ђорђе Атанасијевић, Ћирил Петровић, Димитрије Христић, Теодор Зеремовић, Павал Христић, Пантелија Веселиновић, Никола Живковић, Јован Цветковић, Алекса Стојковић, Кузман Јовановић, Трифун Јовановић, Јефта Поповић, Јања Христић, Зарија Максимовић, Марко Стојанов, Петар Стојановић, Тимотија Стојшић, Стефан Јовановић, Алекса Поповић, Илија Кодеоци, Давид Крнић, Ђорђе Петковић, Стефан Добренов и Михајло Ђорђевић; кројачке калфе: Јеврем Јеремић, Јован Јеремић, Пантелија Стојковић, Тимотија Николић, Михајло Иносављевић, Јован Срећков, Симеон Несторов, Јован Сурдучки, Јован Ранков, Марко Јеремић, Теодор Гаврилов и Лазар Новаковић; кројачке калфе: Никола Недељков, Гаврило Недељков, Теодор Георгијев, Никола Георгијев, Лука Јовановић; касапске калфе: Матиас Раух, Јован Лањи, Јован Тароди, Матиас Пергер, Сима Миливојевић, Тодор Влаховић, Петар Милованов и Јован Димитријев;

Мајстори сапунције: Гаврило Живанов, Сава Димитријев, Тодор Милованов, Павао Остојић, Петар Димитријев, Сава Милованов; сапунцијске калфе: Сима Петков.

Столари: Фердинанд Филцмајер, Јозеф Кел и Франц Фанзенбергер; калфе: Марко Гавриловић.

Изненађујући је податак да се у Новом Саду, иако у непосредној близини Фрушке горе, међу бачварима налазило само два Немца мајстора и четири калфе, док се не помиње ни један Србин. Неколико година касније у документима се помиње извесни Јосиф Јанковић, против кога су се побунили чланови цеха бачвара да се не прими у удружење јер не поседује потребне квалификације, односно сматрају да је фушер.³²⁷ Било је два стаклара и један калфа, сви Немци.

Кујунција римокатолика је било четири: Јосиф Мезроп, Стефан Бесермињи, Стефан Нимет, Никола Томашевић; калфе: Матија Томашевић и Ђорђе Тадијановић. Кујунције

³²⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. 22.VII, год. 1795, фасц. 1.

православни: Маринко Цвејић, Петар Цвејић и Мата Живановић; калфа: Јован Николић. Кујунције Албанци (Цинцари): Георгије Николић, Димитрије Славужа, Лазар Јовановић, Владислав Костић, Наста Тодоровић, Марко Јовановић Стамул, Петар Лацковић, Марко Стефановић, Михајло Атанасијевић, Марко Атанасијевић, Тома Стефановић, Димитрије Јовановић; калфе: Георгије Марковић, Димитрије Николић, Никола Димитријевић, Јован Пановић, Анастас Дојчиновић, Никола Димитријевић, Анастас Димитријевић, Димитрије Стануловић, Ђорђе Чука, Јован Михајловић, Димитрије Кулунција.

6. ЦЕХ ГОМБАРА – Цех мајстор: Јозеф Микошовски; мајстори: Ђорђе Жаварић, Јован Фаркаш, Симеон Лаковић, Фрања Марковић, Јозеф Цветковић, Игнац Рајчањи, Иван Кнезовић, Игњаци Пауловић, Иван Моноговић, Матија Асали, Ана удовица Јозефа Болерића; калфе: Лука Сточи, Тома Кос, Јозеф Килнар. Кројача римокатолика је било 12 на основу пописа из 1770. године, међу њима три или четири Хрвата и један Мађар. Од девет калфи био је један Србин, Андрија Рацковић. Рукавичара је било три, са једним калфом и сви су били Немци.
7. ЦЕХ КАПАМАЦИЈА – Стефан Бичић, Трифун Игњатовић, Гаврил Петровић, Михајло Срдановић, Теодор Петровић, Лазар Станојевић, Јован Пашић, Максим Ристић, Стефан Угљеша, Јован Радиновић, Петар Нешков, Панта Илић, Дмитар Таборовић, Григорије Ђурић, Симеон Владисављевић, Марко Станисављевић, Панта Јовановић, Кузман Драгићев, Васа Стефановић, Јован Бичић, Григорије Стојковић; калфе: Гаврило Веселиновић, Григорије Памуковић, Павле Петровић, Јован Петровић, Димитрије Башичин, Сима Поповић, Крста Гавриловић, Аксентије Теодоровић, Никола Петровић, Максим Васиљевић, Јаков Гарчевић, Сава Таборовић, Сава Недељков, Илија Васиљевић.

Било је три Немца пекара и шест калфи исте националности. Немци су такође били седлари, један мајстор и један калфа.

Казанције: Ђорђе Капдепорт, Станко Стојановић, Пана Бошковић и Гаврил Драгић; калфе: Коста Томић, Теодор Митрица, Васа Грујин, Јован Станишић, Васа Кропа, Дамјан

Иванов, Васа Петровић, Гаврило Бошковић, Јанко Годоровић, Лука Јовановић, Дима Ристић, Михајло Узун, Гаврило Порчин.

Православни дунђери: Цветко Петровић, Мата Петровић, Тома Крстић, Григорије Тирић, Старац Бугарин, Андрија Осичанин, Марко Рајић, Иван Петровић, Стајан Дамјановић; вероватно калфе: Марко Стојанов, Петар Чилаш, Прока Андрин, Лазар Станковић, Стојша Предојевић, Јован Марков, Павао Шијак, Никола Шијак, Петар Стевановић, Сима Јовановић, Максим Филиповић, Стојан Стефанов, Јован Матин, Јован Кујић.

Албанци (Цинцари) дунђери: Коста Баскић, Старац Костић, Ананија Мишковић, Тодор Цинцар.

Кожара је било три: један Француз, Philippe Heurteux, и два Немца, и четири калфе.

Ковача римокатолика било је два и три калфе.

Православни ковачи су били: Петар Стојаковић, Ивко Рајковић, Петар Недељковић, Милић Живанов, Иван Реља, Јован Живановић, Стојан Јовановић, Манојло Јовановић, Мија Јековић, Јован Васин, Гаврило Васин, Стефан Мојић, Јован Новаковић, Мата Јовановић.

Мајстори ужари: Филип Виденман, Стефан Стојанов, Стојан Каћанин, Марта удовица Бугарин, Марија удовица Бошњаковић, Игњат Шешић, Јозеф Ковач; калфе: Неша Николић, Михајло Јованов син, Панта Николић, Анђелко Живанов, Анта Величко, Андрија Темкан.

Ткачи: Јохан Хаувилер, Антон Марковић, Никола Тикач, Стефан Ђорђевић.

Опанчари: Теша Јовановић, Јаков Лукић и Јован Станко (мада по концепту из 1770. године се они наводе као ћурчије). Опанчари су такође могли бити и: Лукић, Васа Љубобратић и Јаков Стајић; калфе: Танасије Шарчевић, Јова Недељковић, Павао Бркић, Сима Рабација, Михајло Стефановић и Сима Живковић.

Непотпуни спискови могу се допунити подацима из других аката, као на пример документ са именима мајстора кабаничара и абација, који су 1764. године тражили

заједничку привилегију за ова два заната. Кабаничари који се појављују у овом документу били су: Васа Јовановић, Јован Мишковић, Михајло Ђорђевић, Цветко Косовац, Теодор Стојковић, Јован Недељковић, Димитрије Христић, Ђорђе Атанасијевић, Петар Коњевић, Павал Христић, Исак Рупић, Никола Живковић, Панта Веселиновић, Јован Цветковић, Кузман Јовановић и Алекса Стојковић; абације: Василије Рацковић, Прока Богдановић, Ћира Петровић и Макса Лепојеовић.³²⁸

Када је организован Магистрат Новог Сада, краљевски комесар барон Медњански предао му је на надлежно решавање шест молби занатлија: хирурга, чизмара, гомбара, ременара, које на жалост нису сачуване, мада се на основу каснијих жалби које су упућиване Магистрату, може донекле утврдити разлог њиховог негодовања пред овом инстанцом. Већ 30. марта 1748. године пред Магистратом су били десет месара, а истог дана, на притужбу ћурчија, забрањено је, у смислу 18. тачке привилегије, Грцима и турским поданицима да продају своју робу. Следећег дана пријављено је било десет Новосађана који су намеравали да пусте на воду своје воденице. Магистрат им је обезбедио место, полазећи од града до каменичке скеле. Неколико месеци касније помињу се сапунџије, који су тужили месаре због повећања цене лоја.³²⁹ Лимитирање цена и жалбе због кршења ове одредбе јављале су се доста често.³³⁰ Право на лимитирање цена на пијаци имали су сви слободни краљевски градови. Магистрат је одређивао цену робе месара, пекара, пиљара и других услужних делатника, а свако ко би одступио од прописаних цена морао је да плаћа казну, односно глобу. Често је долазило до тога да се народ бунио против занатлија и Магистрат је у том случају обарао превисоке цене. Дешавало се и да сам Магистрат подигне цене због испражњености сопствене благајне, али су углавном та поскупљења цена ради попуне благајне била умерена јер се неговао добар однос са занатским и трговачким сталежом, а и велик број припадника овог друштвеног слоја био је члан Магистрата.³³¹ Град је био у обавези да Намесничком већу

³²⁸ В. Стајић, *Привреда*, 198–208.

³²⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. М, год. 1760, фасц. 8, „Обавештење Магистрата управи Бачке жупаније о жалби градских сапунџија на повећање цене лоја, због чега су принуђени да раде с губитком.“

³³⁰ В. Стајић, *Привреда*, 184–185; ИАГНС, Ф. 1, бр. У, год. 1789, фасц. 16, „Магистрат моли Бачку жупанију да изврши пробно клање стоке и предложи нове цене меса, јер месари Себастиан Еделман и Никола Мићин траже да се раскине уговор, јер без губитака не могу да снабдевају становништво месом.“ Примера жалби на губитке због лимитирања цена могу се наћи код готово свих профила занатлија.

³³¹ М. Ердунжељи, нав. дело, 194–195.

шаље сваких 14 дана промене цена на пијаци.³³² С друге стране, било је појава и да се грађани и занатлије буне због ниских цена појединих производа, попут случаја када се тражило повећање цене меса. Месари су се жалили на то да је жива стока скупа, а и да морају далеко путовати како би је набавили, чак до Баната. Како је продајна цена меса мала, нешто мало већа у слободним краљевским градовима него на селима, траже да се повећа. У истом допису побунили су се и против Цинцара из Срема, који су им скупо продавали овце, јагањце, овнове и јарад и затражили од надлежних да реагују и против ове праксе.³³³ Лимитације занатских услуга вршила је жупанијска Комисија на основу одлуке Жупанијске генералне конгрегације, која се састајала у Новом Саду и усклађивала цене за Бачку жупанију по узору на суседне, Пештанску, Барањску и Чонградску жупанију.³³⁴

Слично лимитирању тржишних цена, тежило се и усклађивању мера и мерних инструмената. Најраспрострањенија и најубичајенија мера био је пожунски меров – пом (*rom*), прописан још 63. законским чланом из 1715. године, а затим 14. законским чланом из 1729. године, као јединствена мера којом се треба служити. Пожунски меров користио се и као површинска мера, али код разних култура у разним износима.³³⁵ У Новом Саду је дуго времена био у употреби *петроварадински меров*, који је по цени био већи од *пожунског* за три до четири гроша. Због честих злоупотреба и превара које су из тога проистицале, дошло је до тога да су новосадске власти, које су биле у сталној вези са трговцима, упутиле молбу Намесничком већу за укидање петроварадинског мерова или његово усклађивање са пожунским.³³⁶ Овај меров употребљавао се још неко време, а да је спроведена мера забране види се из примера представке од 18. октобра 1774. године, а на основу тужбе Новог Сада да становници Петроварадина долазе на новосадске вашаре и употребљавају мере веће од пожунских, да се петроварадински меров убудуће најстроже забрањује, а оне који га и даље буду употребљавали предати посади Петроварадинске тврђаве.³³⁷ И поред ових мера јављају се и у наредном периоду тужбе против слободног краљевског града Новог Сада због коришћења других мера приликом мерења робе од оне која је прописана. Пример тога је тужба жупанијског вицефишкала Јосипа Бошњака, у

³³² АВ, Ф. 2, 160/37, 1787, октобар 31, Будим, бр. 3262/1787.

³³³ АВ, Ф. 2, 203, 1775. март 7, б. с.

³³⁴ АВ, Ф. 2, 73, 1766, новембар 20, Неопланта и 81, 1766. новембар 20, Неопланта.

³³⁵ G. Ulmer, нав. дело, 271.

³³⁶ АВ, Ф. 2, 577–578, 1773. октобар 20, Неопланта, фасц. 68.

³³⁷ АВ, Ф. 2, 134–135, 1774. април 28, Пожун.

којој наводи да је страшно увређен оним што је видео у граду и да не може поднети, а да не пријави, да је поред толиких мера о усклађивању свих мера са пожунским и даље у употреби турска мера *ока*. Због тога захтева од Жупаније да се ово мерење забрани и поступи у духу претходних наредби. На његову жалбу послата је одлука Жупаније да се Нови Сад упозори и да се поступи према наредбама.³³⁸

Мере које су биле у употреби на подручју Хабзбуршке монархије од краја 17, као и током већег дела 18. века биле су следеће:

холба – *media* = 0,84 л

шестинка – *sextarius* = 0,42 л

четвртина холбе – *quadrans* = 0,21 л

пожунски меров (*rom*) – *metreta posoniesnsis* = 62,5 л

1/2 *rom* = 31,25 л

1/8 *rom* = 7,81 л

хват – *orgia* = 1,8964 м

риф – *ulna* = 0,7 м

будимски, пештански меров = 93,75 л

фунта – *libra* = 0,56 кг

lot = 1,77 гр

мерица = 31,25 л или 1/2 пом.

метричка цента – *centenarius* = 56 кг или 100 фунти

ока = 1,26 кг или 2,1/4 фунте

стопа – *pes* = 0,316 м или 12 цоли или 16 прстију

³³⁸ АВ, Ф. 2, 161, 1774. јун 6, Стари Бечеј, б. с.

ведро – akov – urna = 54,30 л или 65 хобли

шака – pugnus = 10 цм

корак – gradus = 75 цм

1 центер сена = 5 порција сена³³⁹

У Срему су у овом периоду коришћене следеће мере:

велики земаљски меров = 50 ока

два велика мерова = три доњоаустријска мерова

кила = 100 ока

баварски меров = 50 ока³⁴⁰

У акту новосадског Магистрата од 28. новембра 1749. године први пут се помиње цеховска привилегија. Њу су тражиле сапунције, које у својој молби наводе да због малог броја њихових чланова у скорије време неће бити у могућности да је добију, те моле да им се издају писана правила, по угледу на друге занате, која би регулисала живот њихових породица, калфи и шегрта и поучавала их страху Божјем и љубави према ближњима. Магистрат је сматрао оправданим овај њихов захтев и прописао следећа правила:

Прво: Сваки мајстор са својом породицом, калфама и шегртима мора сваке недеље и празника, а особито о празницима Христа Спаситеља и Богородице, отићи у цркву, остати на служби до краја у пуној побожности, старати се да му породица, калфе и шегрти буду упућени у ту побожност.

Друго: Потребно је да овакав цех има свог поглавара. Међутим, пошто немају привилегије, он се не може звати цех мајстор, него само првак. Због тога ће сапунције на сам дан нове године по старом календару изабрати једног међу њима за првака, што ће чинити у свакој новој години – или ће затеченог потврдити, или изабрати новог.

³³⁹ G. Ulmer, нав. дело, 271.

³⁴⁰ Исто, 271.

Треће: Једном годишње, на дан пророка Данила, приредиће о заједничком трошку парастос мајсторима и члановима њихових породица, калфама и шегртима, који су умрли у протеклој години. Тим парастосима ће присуствовати мајстори с породицама, калфама и шегртима, као што присуствују и погребу ако мајстор или неко од његових умре. Позван на уобичајен начин, ако не присуствује без оправданог разлога, мајстор плаћа у благајну једну форинту, а калфа 50 динара.

Четврто: Мајстор не може бити ко није у списку грађана града. Зато се уређује да странца, који би дошао и хтео примити занат, не примају без претходне пријаве Магистрату. Кога Магистрат сматра да је достојан да ради са њима, тај странац је дужан да уплати 24 форинте у њихову благајну. Уколико је син мајстора, или се ожени удовицом или ћерком мајстора, плаћа половину од ове суме. Удовица мајстора може да настави мужевљев занат све док се поново не уда.

Пето: Само у скупштини ће мајстор примити калфу или шегрта, и шегрта произвести у калфу. У скупштини се само може уговорати плата за калфе, колико времена ће шегрт остати код мајстора и кад шегрт одслужи те године, мајстор га неће отпуштати са својим уверењем, већ ће пред скупштином посведочити колико је шегрт код њега радио, да је занат вредно изучио, па ће му се уверење издати у име свих мајстора, без икаквог трошка, и на основу тог уверења моћи ће од цеха добити инструкцију – *Lehrbrief*. Ослобођени шегрт се не сме приморавати да прву половину калфенске године ради код свог мајстора. Ако калфа нешто скриви, може се казнити са четири, осам или највише 12 гроша. Ако је кривица већа, надлежан је Магистрат који ће донети одлуку о осуди. Ако шегрт не остане све уговорено време код мајстора, без озбиљних разлога, не може га примити други мајстор, за кога је у том случају казна шест форинти.

Шесто: Ако се ко од мајстора уортачи или прекине ортаклук, то би требало да учини у присуству осталих мајстора, како би се избегле расправе.

Седмо: Уколико неко од мајстора жели да се због његове потребе сазове ванредна скупштина, уплатиће у благајну једну форинту, а присуство је обавезно.

Осмо: Ако неко од мајстора ортака калфу или шегрта позива код себе на рад, или га упућује трећем лицу, за прва два пута плаћа казну, а за трећи ће бити пријављен Магистрату.

Девето: Да би мајстори ова правила добро запамтили, првак ће свака три месеца по најмлађем мајстору позвати све остале, где ће се ова правила прочитати од пункта до пункта. Овом приликом сваки мајстор је дужан да уплати у благајну 25 динара. Ко не дође, први пут плаћа 50 динара, други пут једну форинту, а трећи пут се тужи Магистрату.

Десето: Да би се што пре израдила привилегија, мајстори су дужни своје приходе добро чувати, а првак је за нову годину, пре него што му се буде продужио мандат или буде изабран нови, дужан да положи све рачуне.

Једанаесто: Сваки мајстор мора се према свом позиву односити побожно, честито, скромно, понизно, попустљиво и трезвено владати. Мора се чувати свађе, пијанства, псовке, празног разговора, посећивања непристојних места у граду и другим местима и на вашарима, дужан је чувати узајамну љубав, један другоме одавати дужну част, не наносити штету другом, превару не чинити и све друге сматрати као себи равним, а не као ниже од себе.³⁴¹

Слична правила прилагођена њиховој делатности прихватиле су и поједине друге занатлије, попут воденичара, лађара и других.³⁴² Примере захтева занатлија да им се према цеховским правилима доделе цеховске привилегије има велик број. Године 1761. чизмари су упутили Магистрату, а ова инстанца Намесничком већу, молбу на коју је одговор стигао две године касније, када су им и одобрене привилегије, заједно са дугметарима.³⁴³

Да су цеховске привилегије биле прилично униформне и разликовале се углавном само по обраћању оном коме су биле издаване, потврђују и цеховске привилегије издате 1766. године новосадским столарима, браварима, стакларима, бачварима и посебно обућарима. Тачке привилегије издате обућарима идентичне су тачкама привилегија осталих наведених цехова и она гласе овако:

³⁴¹ В. Стајић, *Привреда*, 186–188.

³⁴² Исто, 186–188.

³⁴³ ИАГНС, Ф. 1, бр. Т, год. 1761, фасц. 9. и бр. Т, год. 1763, фасц. 3.

Прво. Нарочито и пре свих ствари, треба да се унапређује поштовање бога. Сви мајстори, калфе и шегрти сваке године треба да организују процесију и да присуствују мисама.

Друго. На годишњицу цеха сви мајстори би требало да се појаве код цехмајстора и да у благајну положи редовна давања. Такође, треба да се појаве у цеху када год цехмајстор позове. Ако неко без већег разлога пропусти збор треба да буде новчано кажњен.

Треће. На годишњицу цеха одржава се избор цехмајстора. Дотадашњи цехмајстор полаже рачун о приходима и расходима, а новоизабраном се предају у руке кључеви од благајне и он се обавезује да ће саветовати све мајсторе без изузетка.

Четврто. Онај ко хоће да изучи овај занат треба да у благајну положи новац, не више од два гулдена (форинти). Потом, након протекле три године опет два гулдена за ослобађање од мајстора, где је урачуната и такса за калфенско писмо.

Пето. Када калфа жели да постане мајстор, он поред уплате новца за пријаву треба да покаже и своје калфенско писмо. Потом, треба да се пријави код градског Магистрата ради стицања права грађанина, а након што то учини може да започне са радом у мајсторској години. На крају, калфи треба да се дозволи да изради мајсторско дело. Када мајсторским делом задовољи, сршени калфа се проглашава мајстором у цеху, и то се предочава градском Магистрату да би мајстор добио право грађанина. За мајсторско право (право грађанина), нови мајстор полаже у благајну таксу која не треба да прекорачи тридесет гулдена.

Шесто. Када мајсторов син или ћерка желе да постану мајстори, обавезни су да испуне све наведене услове.

Седмо. Цех је слободан да прими поједине друге земаљске мајсторе из суседних области, с тим да они не могу имати било какав изговор по питању мајсторских обавеза.

Осмо–девето. Ниједном страном мајстору, још мање неком ко није прикључен цеху, не дозвољава се да у Граду обавља посао за који је надлежан овај цех.

Десето. Сви чланови цеха треба да стреме хришћанским вредностима: старији својим поступцима да дају пример млађима, а ови да старијим мајсторима указују сво поштовање.

Једанаесто. Цехови нису овлашћени да се међусобно кажњавају, већ код повезаних цехова оштећени треба да се обрати тамо где преступник припада, а слободан је такође да ради даљег увида предмет пренесе на власт.

Дванаесто–четрнаесто. Ниједан мајстор не сме да омаловажава рад другог мајстора, нити да одвраћа купце и оне који наручују посао.

Петнаесто. Према земаљском закону, лимитација продаје ствари и занатске робе припада искључиво жупанијама. Стога, овај цех у потпуности има да се подреди поменутој жупанијској лимитацији.

Шеснаесто. Уколико се неки лошије стојећи мајстор изненада разболео треба њему у складу са хришћанском љубави да се прискочи у помоћ и да му се помогне са одређеном свотом из шкриње.

Седамнаесто. Након смрти мужа, удовица мајстора ће имати да ужива све слободе као и мајстор све док је у статусу удовице, и моћи ће и даље да обавља занат.

Осамнаесто–деветнаесто. Када обућарски калфа пронађе посао, не може да га напусти пре четрнаест дана. Након овог пробног периода допуштени су даљи преговори уколико би се мајстор или обућарски калфа двоумио.

Двадесето. У случају да обућарски калфа живи у свађи са овим или оним мајстором или калфом допуштено му је да своју ствар представи цеху или власти, али ни на који начин не сме да се подухвати тога да радионицу свог или неког другог мајстора подрива, тако што ће друге калфе подстицати да се буне. Такво нешто, у цеху не би могло да се изглади, а власт би за то неизоставно изрекла оштру казну.

Двадесет прво–двадесет четврто. Уколико би био примљен обућарски калфа који је болестан и без средстава, или би се овде разболео, њега би остале обућарске калфе

имовински збринуле, као што је то уобичајено и у другим местима. Ако тај калфа умре, он би био сахрањен на хришћански начин и на рачун цеховске благајне.

Двадесет пето. Да би се издавала мајсторска и калфенска писма, потврде за вандрујуће калфе и друге папире, цеху се одобрава да користи уобичајени печат.

Двадесет шесто–двадесет седмо. У овом цеху није уобичајено да се обућарским калфама дају стан и храна и седмична плата, већ се плаћа свршени посао према комаду. Дакле, обућарски калфа је слободан да се смести по нахођењу. У случају да калфа жели стан и храну да плаћа у мајсторовој кући, обавезан је мајстор да се сагласи са калфом који се за то изјаснио, и уз то да му наплати удео у трошковима за стан и храну.

Двадесет осмо–тридесето. Када неко из цеха умре, сви чланови цеха су обавезни да његово беживотно тело уз молитву испрате до гроба. Насупрот, ко изостане без довољног разлога треба да се казни, мајстор са двадесет пет, а калфа дванаест денара.

Тридесет прво. На крају: Да би се све што је у претходним члановима обухваћено утолико чвршће одржало, да би се унапредила божја служба, спроводили добри обичаји, бринуло о општој бити и властитом добру овог обућарског цеха, а злоупотребе спречиле поштовањем поретка, треба поменути цех од тамошњег Магистрата да захтева комесара, који ће се обавезати да ће присуствовати свим скуповима цеха и да ће се држати исправних намера, како би се о свему мирно, без интереса и без сумње извештавало и расправљало.

Беч, 22. јун 1765. Марија Терзија

Потврђено на Партикуларној конгрегацији Бачке жупаније, Бач, 11. јануар 1766.³⁴⁴

Примери прекорачења делатности између занатлија и трговаца јављају се од самог почетка постојања слободног краљевског града. Већ 9. јула 1748. године жалио се табак Јозеф Кемицер на чизмаре, као и на трговце који увозе и продају штављену кожу. Магистрат је чизмарима дозволио увоз коже за потребе њиховог заната, али им је продају

³⁴⁴ АВ, Ф. 2, а. ј. 1766/5а, 11. јануар, Бач, б. с.

коже забранио по начелу да свако ради посао који је изучио. Један од примера оваквих одлука појављује се и у каснијим годинама, када је одбијена молба чизмара Косте Одановића да му се дозволи продаја коже, уз образложење да је то привилегија трговаца.³⁴⁵

Од трговаца је само Теодору Николићу била дозвољена трговина кожом, али под условом да мора откупљивати половину сирових кожа по текућој цени. Пре овог случаја, постоји пример где су се кабаничари и кројачи, који су чинили један цех, пожалили да трговци у својим дућанима држе и продају кабанице и друга ратарска одећа која би они требало да шију. Пошто Магистрат жели да сваки грађанин има прилику да заради, забранио је трговцима продају ових производа, под претњом конфискације. На основу овог решења Магистрата, 5. октобра 1758. године покренута је акција против абација, због мешања у кројачки занат. Овај захтев потписало је девет кројача и кабаничара. На основу навода из тужби, покренута је истрага и саслушани сведоци.³⁴⁶ Они су потврдили да су једини кабаничари у Шанцу били Павал Београдац и Јован Златан, али како је Павал умро, а Златан се одселио у Каменицу, у Новом Саду остао је само Рацко Јовановић, кабаничар, са сином Василијем, као и његов ортак Субота Недељковић. Међутим, по добијању елибертације тај број се увећао, а утврђено је да се један број окривљених заиста касније почео бавити кабаничарским занатом, поред абацијског као примарног, тако да им је Магистрат забранио или наредио да се определе за вршење једног од ова два заната.³⁴⁷ Такође, постоји и неколико забележених случајева, када су одбијене молбе абација да им се поново дозволи бављење овим занатом. Такав пример је из 20. децембра 1758. године, где је четворици кројача – абација одбијена оваква молба, уз образложење да су четири године илегално обављали овај посао.³⁴⁸ Три године касније, Магистрат је послао Намесничком већу на одобрење правила цеха кројача абација у Новом Саду, али нема одговора да ли су правила потврђена у таквом или нешто измењеном облику.³⁴⁹

Поред ових, познат је и случај појаве жалби на илегално обућарско удружење у Новом Саду. Магистрат је упутио допис Бачкој жупанији у коме извештава да је на основу

³⁴⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. 25. 06, год. 1792, фасц. 3

³⁴⁶ ИАГНС, Ф. 1, бр. 5. XII, год. 1758.

³⁴⁷ В. Стајић, *Привреда*, 189–190.

³⁴⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. 20. XII, год. 1758.

³⁴⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1761, фасц. 4.

одлуке Угарског намесничког већа од 12. септембра 1788. године спроведена истрага поводом нелегалног деловања и противљења обућарских калфи на територији целе земље, а који су се удружили и ометају обављање заната јер су незадовољни изменама у погледу надокнада за рад и смештај. Резултат истраге на основу жалбе био је да на територији града није уочено нелегално деловање, нити су се испитани мајстори на било шта жалили. Такође, пошто је новосадском Магистрату стигла наредба Угарског намесничког већа да се укину злоупотребе које су овладале међу обућарским калфама, након спроведене истраге се даје саопштење да овде нема трагова злоупотреба.³⁵⁰

На абације су притужбе имали и Јевреји торбари, који су Намесничком већу послали притужбу у којој наводе да им абације бране да продају неку робу, јер им наводно бесправно конкуришу.³⁵¹ Из одговора Немесничког већа види се да је домаћим Јеврејима било дозвољено да тргују робом произведеној у Угарској, али је било забрањено торбарење Јеврејима из Немачке и Галиције.³⁵²

Посебно је до отпора долазило код занатлија које су примиле хабзбуршко држављанство према онима који су задржале турско. То најбоље илуструје тужба новосадских дунђера и кречара, који су се 1772/73. године обратили Магистрату, тврдећи да су пре осам година прешли из Османског царства, превели породице и настанили се у том граду и прихватили посла око набавке камена за изградњу путева. Пошто су добри грађани, имају куће и потенцијал за стицање грађанског права, сматрају да би им требало осигурати предност у њиховој професији пред другим страним поданицима, првенствено онима који прећутно прелазе из Османског царства у Бачку и Срем као „дунђери и Цинцари“, који, иако још нису положили заклетву верности, слободно пеку и продају креч, а новац шаљу у Турску. Ови турски поданици им представљају такву конкуренцију да једва могу живети, па стога траже да се сви они протерају не само из Новог Сада, већ и да им се у Срему забрани печење креча и друга слична делатност.³⁵³

³⁵⁰ АВ, Ф. 2, а. ј. 183/20, 1788, новембар 25, Нови Сад, бр. 3066/1788.

³⁵¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. N, год. 1765, фасц. 4, „Захтев Намесничког већа да Магистрат достави извештај о истинитости оптужби новосадских Јевреја да им занатска удружења хришћана праве сметње у обављању послова. У свом одговору Магистрат истиче да је у питању обострани инат. Тако на пример хришћански мајстори не примају у службу јеврејске калфе и обрнуто.“

³⁵² ИАГНС, Ф. 1, бр. 1956, год. 1792, фасц. 18.

³⁵³ С. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције*, 46–47.

Током 18. века, али и касније, постојало је неколико професија којима се српско становништво у Новом Саду веома ретко или никада није бавило, као што су рукавичари, бачвари, апотекари и други. Међу занимањима која су била мање популарна али су постојала од успостављања Новог Сада за слободан краљевски град, а за која не постоји податак да су га икад обављали Срби, била су занимања целата и занат „vasenmeister-a“, односно оног који је односио смеће из града.³⁵⁴

Последњих деценија 18. века у Новом Саду није било значајнијих зачетака индустријализације, што потврђује и допис Магистрата упућен Бачкој жупанији, да на територији под надлежношћу Града нема ни фабрика ни мануфактура.³⁵⁵

Занатлије из Новог Сада често су одлазиле у околна места и тамо обављале различите послове, углавном због бољих услова и већих новчаних примања која су добијале за своје услуге. Такве случајеве илуструју примери жалби које су власти Новог Сада упућивале Бачкој жупанији, а затим палатину и Намесничком већу, а у којима наводе да петроварадински граничари плаћају зидарима, дрводељама и другим занатлијама преко нормиране наднице, што доводи до тога да они одлазе из Новог Сада у Петроварадин и тамо раде, а град остаје без занатлија.³⁵⁶ Због таквих појава и сталних жалби Новог Сада на петроварадинске граничаре, царица Марија Терезија издала је наређење Врховној команди да се наднице у летњим данима плаћају 27, а зими 24 крајцаре.³⁵⁷

Како би се донекле стекао увид у то колика је била стварна вредност ових надница, у следећем прегледу биће приказане дневнице, наднице, примања и зараде које су обрађене на примеру места Бајша, а које су биле приближне надокнадама које су исплаћиване и у Новом Саду од половине осамнаестог до првих година деветнаестог века, односно обухваћене су године за које постоје потпуни подаци.

³⁵⁴ Васа Стајић, *Новосадске биографије из архива новосадског Магистрата*, св. пета С–Ш, Нови Сад 1940, 366.

³⁵⁵ АВ, Ф. 2, Ф. 2, а. ј. 1787/129, Нови Сад, 21. мај 1787.

³⁵⁶ АВ, Ф. 2, 144, 1774. јун 6, Стари Бечеј, б.с.

³⁵⁷ АВ, Ф. 2, 257–258, 1774. август 25, Пожун.

1756.

надница косача са храном – 17 kr.

надница косача без хране – 21 kr.

надница слагача жита са храном – 17 kr.

надница скупљача сена, мушкарца, са храном – 9 kr.

надница скупљача сена, мушкарца, без хране – 12 kr.

надница скупљача сена, жена, са храном – 7 kr.

надница скупљача сена, жене, без хране – 9 kr.

надница копача са храном – 12 kr.

надница копача без хране – 17 kr.

надница везача винове лозе са храном – 9 kr.

1773.

надница за обављање превоза колима, један дан – 20 kr.

1786.

копање једног бунара – 45 f.

надница млинара, тесара – 24 kr.

сахрана са беседом код евангелистичког проповедника – 1 f.

венчање са певањем код евангелистичког проповедника – 30 kr.

1787.

сахрана старијег лица код католичког свештеника – 15 kr.

сахрана младе особе код католичког свештеника – 7 kr.

венчање код католичког свештеника – 15 kr.

1792.

надница млинара и тесара – 12 kr.

надница приликом покривања куће трском – 24 kr.

1800.

зидање бунара – 8 f.

надница зидарског мајстора – 45 kr. бв.³⁵⁸

надница зидарског калфе – 39 kr. бв.

надница зидарског мануелног радника – 24 kr. бв.

надница жене мануелне раднице – 18 kr. бв.

надница помоћног радника у млину – 20 kr. бв.

надница код превоза земље и цигала – 10 kr. бв.

превоз цигала колима за један дан – 30 kr.³⁵⁹

Однос између папирног и металног новца може се видети на основу табеле коју је саставио Игнац Франк (Ignác Frank),³⁶⁰ када је због великих издатака насталих у француским ратовима, аустријска влада била је приморана да јануара 1799. године пусти у промет папирни новац преко банке у Бечу, због чега је то платежно средство називано банковним цедуљама. Због прекомерног умножавања тог новца његова вредност је стално опадала.

³⁵⁸ Ознака бв. означава да је исплата извршена папирним новцем, односно у бечкој валути, а не конвенционалним новчаницама. Једна форинта (f) састојала се од 60 крајцара (кр) или 100 денара (ден). – G. Ulmer, нав. дело, 273.

³⁵⁹ Исто, 285–287.

³⁶⁰ Ignác Frank (1788–1850) – мађарски правник и један од највећих познавалаца цивилног права овог периода.

Месец	Године												
	1799.	1800.	1801.	1802.	1803.	1804.	1805.	1806.	1807.	1808.	1809.	1810.	1811.
Јануар	103	113	116	119	130	134	133	147	190	204	221	469	500
Фебру ар	103	113	115	119	129	135	132	148	203	209	234	398	500
Март	105	114	114	118	127	134	129	149	206	210	248	331	500
Април	108	114	115	118	129	135	129	152	208	212	252	347	/
Мај	107	116	115	118	130	135	129	160	206	216	276	375	/
Јун	107	115	115	119	131	134	130	163	203	238	333	395	/
Јул	106	115	116	120	132	135	132	184	197	242	315	405	/
Август	108	115	116	122	133	135	135	160	194	236	299	448	/
Септем бар	110	115	116	125	132	134	136	170	201	233	310	490	/
Окто бар	111	115	117	126	131	132	144	176	203	231	314	500	/
Новем бар	113	115	117	128	132	131	145	175	202	220	234	500	/
Децем бар	113	118	117	128	133	132	149	184	203	222	405	500	/

Табела 4: Однос између металног и папирног новца³⁶¹

³⁶¹ G. Ulmer, нав. дело, 269.

Цене такође могу пружити потпунији увид о периоду који је обрађен у дисертацији, иако су представљене углавном само цене животних намирница, житарица и стоке. Дат је преглед за оне године за које је сачувана архивска грађа.

1755.

коњ просечне вредности – 18 f.

1759.

коњ драгоцен – 100 f.

1761.

кобила – 30 f.

коњ – 50 f.

коњ бољи – 80 f.

крава – 20 f.

1765.

јагње – 45 кг.

сено, један пласт – 24 кг.

1773.

јаја, 10 ком. – 3 кг.

купус, 50 главица – 1 f.

пиле – 4 кг.

грашак, један пом. – 6 f.

путер, један аков – 22 f. и 30 кг.

1775.

дрво за огрев, један хват – 3 f.

јагње, 58 ком. – 58 f.

јаје, 3.000 ком. – 20 f.

јечам, један пештански меров – 1 f. и 25 kr.

купус, 250 главица – 5 f.

пиле, 185 ком. – 12 f. и 25 kr.

проја, један пештански меров – 1 f. и 30 kr.

пшеница, један пештански меров – 2 f. и 30 kr.

путер, једна холба – 35 den.

ракија, један аков – 10 f.

сланина, 10 фунти – 2 f.

со, 10 фунти – f. 40 den.

вино, једна холба – 4 kr.

вино, један аков – 4 f.

вино, једна холба – 6,1/2 den.

вино, 10 холби – 66,1/2 den.

вино, један аков – 3 f.

зоб, један пештански меров – 1 f. и 25 kr.

1776.

грашак, један пожунски меров – 2 f.

јагње – 75 den.

јаје, 10 ком. – 5 den.

јечам, једна крстина – 50 den.

конопље, један центер – 10 f.

купус, 100 главица – 1 f.

пиле, један пар – 10 den.

проја, једна крстина – 50 den.

путер, један аков – 19 f. 20 den.

сено, један пласт – 3 f. 75 den.

вино, један аков – 1 f. 50 den.

зоб, једна крстина – 50 den.

1780.

јуница – 17 f.

јагње – 75 den.

јуница – 10 f.

коњ, запрежни – 20 f.

коњ, разне врсте, просечна вредност – 15 f.

овца – 1 f. 50 den.

стока, разне врсте, просечна вредност – 10 den.

во – 39 den.

1783.

ракија, један аков – 11 f. 15 kr.

вино, један аков – 2 f. 48 kr.

вино, један аков – 3 f.

вино, један аков – 2 f. 16 kr.

1786.

дрво за огрев, један хват – 2 f.

лој, једна фунта – 10 den.

месо, говедина, једна фунта – 5 den.

месо, говедина, једна фунта – 3 kr.

млински камен, један комад – 31 f. 30 kr.

пшенице, један пом. – 75 den.

путер, једна холба – 18 kr.

путер, једна холба – 30 den.

слама, три хвата – 4 f. 50 den.

со, једна фунта – 4 den.

со, једна фунта – 3 kr.

вино, један аков – 2 f.

1787.

лој, једна фунта – 6 kr.

месо, говедина, једна фунта – 3 kr.

пшеница, један пом. – 30 kr.

путер, једна фунта – 1,1/2 kr.

сено, једна кола – 38 kr.

слама, једна воловска кола – 45 kr.

со, једна фунта – 4 kr.

зоб, један пом. – 40 kr.

1788.

лој, једна фунта – 6 kr.

месо, говедина, једна фунта – 3 kr.

путер, једна фунта – 18 kr.

слама, један хват – 1 f. 30 kr.

1789.

бик – 30 f.

јуница – 20 f.

кобила – 25 f.

кола – 20 f.

коњ – 30 f.

крава са телетом – 25 f.

крава без телета – 20 f.

кућа – 180 f.

овца са јагњетом – 2 f. 30 kr.

овца без јагњета – 2 f.

свиња – 2 f.

во – 45 f.

1790.

зоб, један пом. – 1 f.

1792.

грашак, један пом. – 2 f.

јагње – 36 kr.

јаја, 10 ком. – 3 kr.

јечам, један пом – 28 kr.

конопља, један центер – 6 f.

креч, један аков – 1 f.

кукуруз, један пом. – 28 kr.

купус, 100 главица – 1 f.

пасуљ, један пом. – 2 f.

пилићи, један пар – 4 kr.

проја, један пом – 24 kr.

пшеница, мешана, један пом. – 48 kr.

пшеница, чиста, један пом. – 54 kr.

путер, један аков – 18 f.

путер, једна холба – 18 kr.

ракија, комовица, један аков – 5 f.

ракија, шљивовица, један аков – 7 f.

сено, једна камара (шест хвати широка, пет хвати висока) – 2 f.

слама, један хват – 1 f. 30 kr.

трска, један сноп – 4 den.

вино, један аков – 1 f.

зоб, један пом. – 24 kr.

1794.

јечам, један пештански меров – 48 kr.

проја, један пештански меров – 1 f. 6 kr.

пшеница, један пештански меров – 1 f. 49,1/2 kr.

1796.

коњ, способан за војне потребе – 72 f.

1797.

јечам, један пештански меров – 48 kr.

проја, један пештански меров – 1 f. 6 kr.

пшеница, један пештански меров – 1 f. 49 kr.

1798.

бик, млади – од 25 f. до 35 f.

кобила – 25 f.

коњ – 30 f.

крава са телетом – 25 f.

крава без телета – 20 f.

кућа – 180 f.

овца – 2 f.

ракија, једна холба – 2 f. 30 kr.

овца са јагњетом – 16 kr.

сено, један центер – 24 kr.

сено, једна порција (1 центер = око 4,5 пор.) – 5,1/2 kr.

свиња – 2 f.

теле – 10 f.

вино, једна холба – 4 kr.

во, млади – 20 f.

во за јарам – 45 f.

ждребе – 10 f.

1800.

брава, собна – 2 f. 36 kr.

ексер за лестве, 1.100 ком. – 5 f. 30 kr.

ексер за шинделе, 1.100 ком. – 4 f.

хлеб, једна порција у војсци – 2 kr.

коњ – од 45 f. до 55 f.

коњ, способан за војне потребе – 70 f. 30 kr.

лестве, 100 ком. – 9 f.17 kr.

лопата зидарска – 17 kr.

месо, говедина, једна фунта – 4 kr.

трска, сто снопова – 3 f. 30 kr.

вино, једна холба – 6 kr.

земља, једно јутро – 11 f.

1801.

брашно, један центер – 1 f. 30 kr.

јечам, један пом. – 32 kr.

коњ, лутајући на лицитацији – 9 f.

сено, једна порција – 2 kr.

1804.

пшеница, мешана, један пештански меров – 5 f. (бв.)

пшеница, чиста, један пештански меров – 6 f. 45 kr. (бв.)

1808.

бик – 100 f.

бравац – 6 f.

јуница – 40 f.

кобила – 150 f.

коњ – 50 f.

крава – 60 f.

магарац – 10 f.

овца – 10 f.

сат viseћи са утезима – 60 f.

во за јарам – 80 f.

1809.

ракија, једна холба – 48 кг. (бв.)

вино, један аков – 16 f. (бв.)

вино, један аков – 9 f. (бв.)

виноград, 13 мотика – 2800 f. (бв.)

во – 105 f. (бв.)

1811.

ексер за патосирање, 150 ком. – 7 f. 30 кг. (бв.)

креч, један аков, септембар – 4 f.

земља, једно јутро – 8 f.

1815.

барут, једна фунта – 3 f. (бв.)

грожђе суво, једна фунта у марту – 1 f. 12 kr. (бв.)

јаје, 150 ком. у марту – 1 f. 48 kr. (бв.)

кабао за бунар, дрвени – 2 f. 15 kr. (бв.)

кафа, једна фунта – 3 f. (бв.)

кљешта, обична у марту – 4 f. (бв.)

креч, један аков – 1 f. 30 kr. (бв.)

лимун, четири ком, марта – 1 f. 36 kr. (бв.)

лопата, марта – 2 f. 8 kr. (бв.)

маст, једна холба, марта – 1 f. 30 kr. (бв.)

месо, говедина, једна фунта, марта – 5 f. 41 kr. (бв.)

пиринач, једна фунта – 1 f. 12 kr. (бв.)

патка, дивља, три ком, марта – 1 f. 12 kr. (бв.)

пила, ручна, марта – 4 f. (бв.)

пиво, један аков, марта – 10 f. (бв.)

шећер, једна фунта – 4 f. 30 kr. (бв.)

теле – 10 f. (бв.)³⁶²

³⁶² G. Ulmer, нав. дело, 273–281.

Породице трговаца и занатлија Новог Сада и њихов допринос развоју града

Иако је извесна доза нетрпељивости према турским поданицима била присутна и обухватала различите слојеве становништва, Хабзбуршка монархија је спроводила углавном мирољубиву политику према досељеницима. То се види и из случаја када је, после избијања рата са Османским царством (1787), издата царска наредба да сваки турски поданик има право да остане у Монархији. Уколико се одлучи да оде, захтевано је да се обезбеди неопходна помоћ за ту намену. У извештају који је сенатор Јефтимије Атанасијевић доставио Бачкој жупанији наводи се да су се турски трговци по избијању рата изјаснили да остају у граду. Такође наводи и да се не зна какав третман имају аустријски поданици који живе у Османском царству.³⁶³ Положај досељених турских поданика и становника других етничких група које су се населиле у Новом Саду може се сагледати и из низа уступака које су временом добијали од стране власти, као и њиховом напредовању у државној служби. Све нације у слојевима новосадског становништва доприносиле су и уносиле нешто од својих особина у процес стварања типа новосадског грађанина.³⁶⁴ Нарочито је значајна њихова улога у привредном уздизању и развоју Новог Сада, али и културном и политичком животу становника који су у њему живели, што ће се посебно одразити у наредном веку.

Српско становништво је у Новом Саду материјално доста добро стајало, према неким проценама одмах после Јевреја, с обзиром на то да су Срби у својим рукама држали у највећој мери трговину, занатство и пољопривреду. Оно што је карактеристично за српске породице, за разлику од на пример грчких и јерменских, јесте то што није потребно никакво посебно етимолошко тумачење њихових презимена, јер су најчешће настајала од имена једног претка или по месту одакле се породица доселила. Припадници других етничких заједница, понекад су мењали и прилагођавали своја презимена, што је била последица промене вере, бољег пословања под другим именом или неки други разлог.

³⁶³ ИАГНС, Ф. 1, бр. В, год. 1788, фасц. 9.

³⁶⁴ Т. Милитар, нав. дело, 373.

Постоји велик број српских породица које су се доселиле у Нови Сад и допринеле развоју града у привредном, културном и политичком смислу. Међутим, у раду смо одлучили да истакнемо само неке од њих, које су оставиле значајнији траг у новосадској прошлости.³⁶⁵

Породица Адамовић помиње се у Новом Саду 1754. године, као трговци кожом, виноградарима и политички делатници. Породица је посебно током 19. и почетком 20. века била једна од најзаслужнијих и најутицајнијих привредника Новог Сада и околине. По њима је и један део града добио назив Адамовићево насеље.³⁶⁶

Породица Богдановић је, поред породица Миланковић, Рацковић и Вујић, била најјача српска породица у Новом Саду током 18. века. Међу њима, најзначајнију улогу за историју Новог Сада има Стојић Богдановић, угледан трговац у Петроварадинском Шанцу. Трговао је стоком³⁶⁷, а имао је и дућан мешовите робе, у којем су се, поред осталих производа, могли наћи и предмети од гвожђа, доношени лађама из Штајерске. Стојић је био у делегацији која је ишла у Беч на преговоре у вези са добијањем статуса слободног краљевског града, а његов прилог у новцу за израду елибертације био по висини одмах иза пивара и судије Хајла, и износио је 1.000 форинти. Недуго пошто је Нови Сад добио ово звање, Стојић је постављен за сенатора, мада је више времена проводио у Бечу, где је тражио и налазио зајмове за потребе новог града. Од његових наследника, најпознатији је син Јаков, који је неколико деценија био врло способан чиновник Магистрата, а затим и сенатор. Међутим, његови наследници нису били толико успешни, а велике њиве које су имали припале су Јаковљевој унуци Јулијани, која је била удата за адвоката, сенатора, капетана и градског начелника Јована Камбера. Јулијана је 1871. године завештала Матици српској 6.000 форинти, а пре Буне 1848. године и једна улица у Новом Саду носила је назив по овој породици.³⁶⁸

Породица Вујић дала је знаменитог члана, Мардарија, који је, као трговац, својим прилогом дао велики допринос томе да Нови Сад издејствује добијање елибертационе повеље. Због тога је већ 15. марта 1748. године био изабран у спољни сенат града и за

³⁶⁵ Т. Милитар, нав. дело, 281–291.

³⁶⁶ Васа Стајић, *Новосадске биографије, из архива новосадског Магистрата*, св. шеста додаток, Нови Сад 1956, 10–15.

³⁶⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1751, фасц. 7, „Потврда издата од стране консенатора Стојића Богдановића у вези с купопродајом волова са трговцем Деметријем из Прага.“

³⁶⁸ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 57–76.

првог „комораша“ Новог Сада. После смрти Стојића Богдановића био је изабран за сенатора и на тој функцији је остао све до своје смрти 1774. године, истовремено се бавећи и трговином. У свом тестаменту Мардарије је новосадским православним црквама и свештенству оставио 374 форинте, школи 200, болници 50, а сиромашнима 800 форинти. Мардаријев син Максим је такође био изабран за сенатора, али је 1783. године због губитка куће у парници са породицом Маслак ментално оболео и послат у Беч на лечење. Три године касније је умро и сахрањен је у порти Саборне цркве.³⁶⁹

У Новом Саду је било више породица Вуковић, али је најзначајнија она из које је потекао Сава Вуковић и његов син Манојло, књижевник, штампар и књижар. Сава се бавио трговином³⁷⁰ и то као турски поданик³⁷¹, а грађанство је добио 1773. године.³⁷² Робу којом је трговао, попут воска и дувана, превозио је бродом³⁷³ и продавао у трговини, за коју је тврдио да је једина таква у Новом Саду. На основу делатности којом се бавио, куће и земље коју је поседовао, као и српског племства које је имао, затражио је 1791. године угарско племство и два коморска места у Бачкој, у Букину и Товаришеву, како би у њима подигао мануфактуре за дуван и восак. Исте године признато је племство њему и његовој породици, као и остали захтеви које је тражио, што је потврдио и цар Леополд II.³⁷⁴ Поред великог износа који је платио за добијање племићке титуле, Сава Вуковић је са 20.000 форинти помогао оснивање српске гимназије у Новом Саду. Тестаментом је имање и један део новца оставио потомцима, док је други део распоредио на цркве, школе, болнице, родбину и послугу. Саборној цркви оставио је 500 форинти, осталим црквама по 50, цркви у Беркасову 100, епископу Гедону (Петровићу) за посмртни говор 150, католичком свештенству у Новом Саду 150, свештенству Успенске и Алмашке цркве по 24, српским школама у Новом Саду 1.000, српској Болници у Новом Саду 1.000 и исто толико за изградњу бунара код Саборне цркве. Браћи Теодору и Алексију оставио је по 500, млађим сестрама Анастасији и Стојни по 1.000, деци сестрића Христифора Петровића 1.000,

³⁶⁹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 123–129.

³⁷⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. В, год. 1791, фасц. 1, „Потврда да Сава Вуковић има статус трговца.“

³⁷¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. К, год. 1770, фасц. 9, „Захтев Магистрата за обавештењем у вези са случајем када је Стеван Петровић од двојице трговаца, турских поданика, одузео увезену робу због неплаћене царине, и поставља питање да ли би требало од Јована Живковића и Саве Вуковића наплатити царину од 30%.“

³⁷² В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 142.

³⁷³ ИАГНС, Ф. 1, бр. Л, год. 1783, фасц. 5, „Намесничко веће Пожун одговара Магистрату, по његовој жалби цару, да је одобрено трговцу Сави Вуковићу да организује бродарску (лађарску) службу за потребе трговине.“

³⁷⁴ АВ, Ф. 2, 1791, октобар 1, Нови Сад, Г. к. 26.9.1791, Нови Сад, бр. 139.

послужи која се затекне у кући 200 форинти и новосадској Католичкој болници 200 форинти. Укупна сума духовних, световних и породичних завештања износила је 52.223 форинте.³⁷⁵ С обзиром на то да су традиционално наследници имања била искључиво мушка деца, а женска се исплаћивала у готовини, Сава Вуковић је сво своје покретно и непокретно имање у Новом Саду и Беркасову оставио свом сину Вуколају, с тим да исплати завештања. У тестаменту се даље наводи да уколико би се десило да потомци имају само женску децу, она наслеђују само пола имања, док се друга половина претвара у новац који се орочава. Пола од интереса делиће се новосадској сиротињи за Божић и Ускрс, а друга половина сиромашним надареним и добрим ученицима православне вероисповести. Кћерки Марти, удатој за адвоката Јефту Јовановића, оставио је 15.000 форинти, крчму код (Вуковићевог) острва са баштом и виноградом (приход од 16.000 форинти) и два винограда у (Сремској) Каменици, које је купио за њу и децу (2.300 форинти). Сину умрле кћерке Катарине и Христифора Милиновића, унуку Теодору, или његовим евентуалним потомцима, завештава 12.000 форинти, с тим док је малолетан (односно док не напуни 24 године) прима само интерес. Жени Ани, рођеној Николић, оставља 10.000 форинти, стан у њиховој кући и приход од 6.000 форинти, које ће они годишње примати од Беркасова.³⁷⁶

Посмртни инвентар Вуковићевог имања сачињен је 29. јуна 1810. године у Новом Саду. Поред куће на спрат у граду, имао је и вилу на вашаришту на Темеринском друму, помоћне објекте, „Адицу“ издату под закуп мађарским баштованима са оближњом крчмом и виноградом. Приликом пописа затечено је племенитих метала, икона, портрета знаменитих личности, оружје (сребром оковани мостарски пиштољи) и знатна библиотека, као и обвезница, готовог новца, капитала уложеног у трговину, као и лађа у Сиску. Осим властелинства у Банату, актива је износила 121.376 форинти. Када се одбију наведена завештања из тестаментa, исплате члановима породице, новац за подизање Гимназије у Новом Саду (20.000 форинти), неисплаћени приходи од Беркасова и друга мања дуговања, Савином сину Вуколају је остало 35.354 форинте.³⁷⁷

³⁷⁵ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 142–151.

³⁷⁶ Дејан Јакшић, *Тестамент новосадског трговца племенитог Саве Вуковића од Бергсцова*, у: *Годишњак Историјског архива Града Новог Сада*, бр. 8/2014, Петроварадин 2014, 85–86.

³⁷⁷ Исто, 87.

Поред Богдановића, породица Миланковић била је средином 18. века једна од најимућнијих и најутицајнијих породица у Новом Саду. За њих је занимљива чињеница то што се појављују изненада и одмах као богата породица, односно, не помињу се ни у једном списку, ни 1748. године као граничари Шанца који су тражили да се провинцијализују, нема их у акту Ратног већа у Бечу, у ком су две године раније пописани они који су се изјаснили за коморске поданике, као ни они који су се одлучили за милитарни стаж. Такође их нема ни у списку граничара који су имали виноград на подручју Петроварадина, нити у списку коморских поданика. Први пут се помињу када су дали прилог за трошкове елибертације у износу од 420 форинти, а као први сенатор Новог Сада од првог дана инстаурације, 15. марта 1748. године појављује се Пантелија Миланковић, а две године касније постао је први Србин судија града.³⁷⁸ Поред ових активности, Пантелија, као и његов син Ђорђе, били су успешни трговци воловима.³⁷⁹ Пантелијин брат Миле је такође учествовао у донацији за елибертацију, а за историју града значајни су његови наследници, син Јован и унуци Лука и Марија. Јован је похађао латинску школу коју је основао Висарион Павловић, знао је латински и немачки, Активно је пружао помоћ аустријској војсци у рату са Османским царством (1787–1789), дајући официрима бесплатан стан у кући коју је имао на пијаци, у штали на салашу је омогућио смештај коња и снабдео је војску сеном у већој количини него било ко други у граду. Држао је и ергелу племенитих раса коња и залагао се за унапређење коњарства, а према уверењу које му је издао Магистрат, имао је највеће имање у Новом Саду.³⁸⁰ Његова деца нису имала потомака, тако да су своју имовину завештали оснивањем стипендијског фонда, док су део капитала распоредили црквама и болници у Новом Саду. Неки од каснијих стипендиста ове задужбине били су и Јован Хацић, Стеван Брановачки, Светозар Милетић и други.³⁸¹

Породица Рацковић, значајна новосадска породица, своје богатство стекла је бавећи се кабаничарским занатом, а затим трговином. Њихова кућа била је станица књижевника,

³⁷⁸ Васа Стајић, *Новосадске биографије, из архива новосадског Магистрата*, св. трећа Л–О, Нови Сад 1938, 87–88.

³⁷⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. а, год. 1754, фасц. 3, „Магистрат Шопрона, на захтев Новосађанина Пантелије Милаковића, тражи од Магистрата Новог Сада да од трговца Атанаса Јовановића затражи измирење дуга за купљене волове.“

³⁸⁰ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. трећа Л–О, 93–94.

³⁸¹ Исто, 99–104

попут Јована Рајића, Аврама Мразовића и Јована Мушкатиновића.³⁸² Најпознатији припадник ове породице био је Давид Рацковић, који се школовао у Дебрецину и Сегедину, знао је латински, што му је омогућило, поред трговине воловима, да постане чиновник Магистрата, прво као сенатор, а затим и као судија, за шта је биран неколико пута у периоду од 1766. до 1778. године.³⁸³

Становници грчког и цинцарског порекла су махом били трговци, а њихова активност била је видљива већ 1748. године, када је новосадски епископ Висарион Павловић послао је молбу Магистрату да се црквама и школама грчке вероисповести додели земља ради подизања интерната за будуће свештенике.³⁸⁴ На молбу за подизањем школе за грађане Новог Сада који говоре грчким језиком из 1782. године Намесничко веће је одговорио негативно. Ипак, по достављању извештаја од стране Магистрата да у граду има око 80 деце која говоре грчким језиком и да с тим у вези постоји потреба за оснивањем овакве школе, Намесничко веће је годину дана касније доставило одлуку Двора, којом се одобрава изградња школе. У допису које је Намесничко веће послало, истиче се да су обезбеђена средства за изградњу, као и да Грци неће више морати да шаљу децу на школовање у Турску, а образоваће се и деца досељеника из Босне и Србије.³⁸⁵ Многе грчке и цинцарске породице су се временом асимиловале у српско становништво. Разлог је најчешће био тај што су трговци долазили нежењени, а како је често било тешко и компликовано довести брачног партнера из Османског царства, женили су се претежно припадницама српског народа, првенствено због исте вероисповести којој су припадали, и на тај начин временом губили свој национални идентитет. Многи су и презиме прилагодили новим околностима, а међу познатим породицама, чији су преци током 18. века дошли у Нови Сад, биле су: Атанасијевић, Георгијевић, Деметровић, Димитријевић, Димић, Јанковић, Јовановић, Калић, Константиновић, Костић, Манојловић, Пасковић,

³⁸² Васа Стајић, *Новосадске биографије из архива новосадског Магистрата*, св. четврта П–Р, Нови Сад 1939, 287.

³⁸³ ИАГНС, Ф. 1, бр. L, год. 1778, фасц. 11, „Магистрат доставља Намесничком већу и Дворској канцеларији документа о извршеној рестаурацији градске управе, у којој се налазе спискови чланова Унутрашњег сената – главног судије Давида Рацковића, капетана и сенатора, иначе трговца, Николе Кодеоција и других службеника, затим чланова Спољашњег сената, изабраног општества, новопримљених грађана од последње рестаурације, преглед плата наведених службеника и спецификација градских дугова према наведеним повериоцима.“

³⁸⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. С, год. 1748, фасц. 6.

³⁸⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. G, год. 1782, фасц. 2; Ф. 1, бр. Z, год. 1782, фасц. 9; Ф. 1, бр. В, год. 1783, фасц. 9; Ф. 1, бр. Q, год. 1783, фасц. 12.

Поповић, Хацић и други. Поједини су ипак задржали своја презимена у изворном облику, попут: Дада, Дера, Дука, Камбер, Капдеморти, Кода, Полит, Саранда, Сервијски, Чакра и други.³⁸⁶

Неке од ових породица дале су по неког истакнутог члана, који је својом делатношћу допринео развоју града. Једна од значајнијих је породица Атанасијевић, која се из Београда доселила у Шанац 1740. године и отворила трговачку радњу. Јефтимије Атанасијевић, који је 1764. године постао грађанин Новог Сада, неколико година касније је већ био изабран у сенат, нешто касније за шефа градске благајне (комораш), а затим 1782. године и за сенатора. Поред ових послова и даље се бавио трговином и био веома имућан. Магистрат му је издао уверење да му покретности вреде 1.500 форинти и да има две куће, једну на пијаци, на два спрата, у којој станује и која му доноси и до 100 форинти годишње кирије, а у другој је крчма. Такође, у потврди је наведено да има 80 јутара ливаде и оранице, а у Петроварадину виноград. У вези с обновом српске гимназије, његова је и улога била важна, с обзиром на то да је стао уз епископа Јована Јовановића, залажући се да она буде национална, а не краљевска гимназија.³⁸⁷

Постојало је неколико породица Јанковић у Новом Саду, али је за нас најзначајнија она која се доводи у везу с породицом Јовановић, из које је проистекао Јован Јовановић Змај. Оснивач породице Јанковић, Димитрије, био је већ 1760. године грађанин Новог Сада, и с ортаком Костом, иначе Змајевим прадедом, бавио се трговином. Његов син био је на положају сирочадског оца, а затим је добио и место сенатора, док су његови наследници били угледни грађани, попут унуче Наталије Петровић, која је средином 19. века држала приватну женску школу у Новом Саду.³⁸⁸ За историју Новог Сада једна од најзначајнијих породица била је породица Јовановић, која је дала Јована Јовановића Змаја. Први песников предак у архивској грађи помиње се 1760. године као бакалски трговац, родом из Македоније, који је примљен за грађанина 15. јануара 1767. године. Пореклом је био Грк или вероватније Цинцар, с обзиром на то да се више служио грчким језиком него српским, али био је ожењен Српкињом.³⁸⁹ Коста Јовановић и његов ортак трговали су, поред жита и

³⁸⁶ Т. Милитар, нав. дело, 351–353.

³⁸⁷ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. прва А–Ј, 10–11.

³⁸⁸ Исто, 317–323.

³⁸⁹ Васа Стајић, *Новосадске биографије, из архива новосадског Магистрата*, св. друга Ј–Л, Нови Сад 1936, 1–3.

воловима, али су у ортаклуку били и с другим трговцима, попут Томе Ускоковића, трговца кукурузом.³⁹⁰ Жито и свиње су углавном извозили у Хрватску, брашно у Београд, а мед који су продавали воскарима односили су у Сегедин и Темишвар.³⁹¹ Костин син Јован, иначе Змајев деда, школовао се изван Новог Сада, а по повратку радио је као писар у Магистрату, али је после четири године дао отказ, како би се посветио раду у трговини. Међутим, у томе није имао великог успеха и изгубио је доста тога што је његов отац стекао годинама се бавећи трговином. Његов син, Павле Јовановић школовао се у Пешти и постао цењен и успешан адвокат у Новом Саду. Био је изабран и на место сенатора на ком је остао тринаест година. Од четири сина, најпознатији и најзначајнији био је Јован Јовановић Змај, лекар и песник. Његова ангажованост била је изражена на више поља, па је тако био и чиновник у Магистрату, а неколико година и у Текелијануму и Матици српској, записничар у Српској Читаоници, уредник неколико листова, а неколико година провео је у Београду, Бечу, и последње године живота у Сремској Каменици, где је и сахрањен.³⁹²

Капдеморти породица је била родом из Москопоља, а први пут се помињу 1760. године, када је казанција Георгије примљен за грађанина Новог Сада. Један од његових синова, Теодор, приложио је значајна средства за оснивање српске гимназије, а поред казанцијског заната, бавио се и трговином сировим и прерађеним бакром. Његов син, Јован, био је половином 19. века угледан глумац и стајао је на челу летећег позоришног друштва, које је приређивало представе у Новом Саду, Земуну и Панчеву, а касније и у Загребу, Карловцу и Сиску, а поједине комаде које су играли текст је писао Иван Мажуранић.³⁹³

Још једна грчка породица, Константиновић, занимљива је из разлога што се у документима први пут помиње као занатлијска, а затим трговачка. Оснивач породице, Константин Јефтић, био је чизмар, док су његови синови већ били трговци, што се види из уговора који су склопили о деоби куће.³⁹⁴ Један од синова, Јован, поред успешног бављења трговином, био је изабран и за председника „трговачке православне компаније”, а 1801.

³⁹⁰ ИАГНС, Ф. 1, бр. 21.ХП, год. 1776, фасц. s, „Уговор о уортачењу трговца житом Косте Јовановића са трговцем кукуруза Томом Ускоковићем.“

³⁹¹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. друга Ј–Л, 9.

³⁹² Исто, 60–88.

³⁹³ Исто, 188–191

³⁹⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. С, год. 1785, фасц.17.

године приликом рестаурације Магистрата и за „председника избраног обштетства“, победивши са двадесет гласова разлике Јована Јовановића, Змајевог деду. Његов син, Георгије, био је адвокат, градски начелник, а затим је преузео дужност градског судије, где је остао све до своје смрти, чиме је нестала лоза Константиновића у Новом Саду.³⁹⁵

Породица Полит дала је познатог политичара, новинара и књижевника, Михаила Полит-Десанчића. Једини податак за њихов долазак у Нови Сад јесте постојање трговине на пијаци, за коју је ова породица тврдила да ју је отворио Михаило Полит 1775. године. Његови наследници бавили су се трговином, али су током 19. века били и чиновници Магистрата.³⁹⁶

Једна од значајнијих новосадских породица, која је већ по доласку у Шанац учествовала у политичком животу града била је породица Саранда. О њима је познато то да су око 1730. године из Кожана у Београд дошли Мишко и Димитрије, синови Јована Саранде. Када је Београд био предат Османлијама, Димитрије је прешао у Сегедин, а Мишко у Шанац, где је наставио да се бави трговином. Када је Нови Сад добио статус слободног краљевског града Мишко је постао први народни трибун. Његов син Стефан наследио је трговину од оца, за коју је Магистрат издао уверење 1801. године да се убраја међу прве трговине у Новом Саду. Такође, из овог уверења види се да је имао и солидну кућу саграђену од чврстог материјала, 102 јутра земље и виноград у Раковцу. И остали наследници Мишка Саранде бавили су се углавном трговином и били једна од најимућнијих породица у граду.³⁹⁷

Цинцарска породица Сервијски била је оснивач једног од најранијих стипендијских фондова за школовање ученика и студената. Бавили су се трговином сукном и имали су трговину у Новом Саду са ортаком Теодором Дуком.³⁹⁸ Племићку титулу добио је Марко Сервијски 1784. године, а у исто време купио је и спахилук Турску Кањижу. Тестаментом

³⁹⁵ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. друга Ј–Л, 248–251.

³⁹⁶ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. четврта П–Ј, 98–127.

³⁹⁷ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. пета С–Ш, 12–16.

³⁹⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. О, год. 1782, фасц. 1, „Уговор о заједничкој трговини Марка Сервијског и Теодора Дуке.“

је основао фонд од 30.000 форинти за стипендирање ученика, а део новца дао је српској и грчкој школи у Новом Саду.³⁹⁹

Јевреји су у другој половини 18. века постали значајан елемент у градском животу. У Бачкој жупанији постојале су две јеврејске општине, у Баји и од 1773. године у Новом Саду. Општина је регулисала и управљала верским питањима, док је за решавање међусобних приватно-правних спорова био задужен посебан суд, сачињен од судија и правника Јевреја. У Новом Саду поред трговине као примарне делатности којом су се бавили, било им је дозвољено да обављају кројачку, стакларску, кожарску, ћурчијску и ципеларску делатност преко целе године, али само међу Јеврејима. У друга два слободна краљевска града Сомбору и Суботици, као и у Потиском дистрикту, било им је забрањено обављање било ког заната.⁴⁰⁰ У Сомбору су наредне године укинуте неке од постојећих забрана, тако да су могли да се баве трговином и појединим занатима, узимају земљу у аренду под условом да је сами обрађују, док је забрана уласка у руднике и даље била на снази.⁴⁰¹ Поред таксе за толеранцију,⁴⁰² постојала је и вишегодишња такса коју су плаћали ради несметаног вршења својих верских обреда.⁴⁰³ Јевреји су се повремено жалили на непоштовање њихових права и поред уредног плаћања предвиђених такси. Такав случај забележен је 1792. године, када је Јеврејска општина послала допис Намесничком већу жалбу, позивајући се на одредбе Намесничког већа из 1790. године, број 13961 и 27757, по којима имају право да се баве свим делатностима, што је потврђено 1791. године, чланом 38 донетом на Земаљској скупштини. У жалби се каже да им се ускраћују права која су добили још пре доделе привилегија граду, иако дају све доприносе држави подједнако као и хришћани, попут регрутовања за ратове с Османским царством, плаћањем кулука при опсади Београда и слично, па моле да им се одобри бављење свим пословима, а не само трговином старим гвожђем, крпама и торбарее. Магистрат је доставио одговор Намесничком већу да Јевреји, као и остали становници, уживају привилегије, да имају право да се баве трговином, што како се наводи и чине, као и земљорадњом, те се њихова жалба, као неоснована, одбија. У допису се као подносиоци жалбе помињу трговци Симон

³⁹⁹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. шеста додатак, 26–34.

⁴⁰⁰ АВ, Ф. 2, 3, 1782. јануар 21, Бач, б. с.

⁴⁰¹ АВ, Ф. 2, 120–122, 1783. март 31, Пожун, Г. к. 19. V 1783, фасц. 76, „ДД“ Сомбор.

⁴⁰² ИАГНС, Ф. 1, бр. У, год. 1750, фасц. 1.

⁴⁰³ ИАГНС, Ф. 1, бр. В, год. 1753, фасц. 1.

Хиршл и Перл Лебл.⁴⁰⁴ Јеврејима није била дозвољена градња кућа, већ само куповина и продаја.⁴⁰⁵

У документима Магистрата јавља се доста јеврејских породица, попут породица Абрахам, Бем, Волф, Дајч, Епштајн, Клајн, Кон, Краус, Лебл, Мандл, Опенхајмер, Полак, Рајцер, Хиршл, Хоровиц, Фрајштадл, Шендвер, Шосбергер друге. Међу њима, породица Хиршл је у првих сто година новосадске историје била најзнаменитија јеврејска породица. Претпоставља се да је та породица живела на овим просторима још под османском влашћу, с обзиром на то да су Аустријанци 1717. године затекли два Хиршла у Београду. Један од њих, Арон, био је угледан трговац, а када је град 1740. године поново пао под османску власт, породица се преселила у Петроварадин, где се бавила трговином, а касније у Нови Сад. Породица се помиње у документима Магистрата до друге половине 19. века и готово све ово време њени чланови смењивали су се на местима судија Јеврејске општине.⁴⁰⁶ Један од чланова током своје каријере судије, обновио је зграду синагоге око 1780. године, а осам година касније успео је и да отвори трговину у граду, јер до тада није то могао због отпора хришћанских трговаца⁴⁰⁷, који су се позивали на декрет из 1787. године по коме су Јевреји били проглашени неквалификованим за право грађанства и куповину кућа у граду.⁴⁰⁸ Ипак, протести католичких и грчких трговаца против отварања радње у Новом Саду били су одбачени.⁴⁰⁹ Породици Хиршл највећа опозиција у обављању дужности судија у Јеврејској општини били су чланови породица Шосбергер и Белградер. Последња два Хиршла помињу се 1848. године као пропали богаташи, док се у попису управе Општине годину дана раније ово презиме више не помиње.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ ИАГНС, Ф. 1, бр. 1522, год. 1792, фасц. 15.

⁴⁰⁵ АВ, Ф. 2, 564а, 1773. октобра 18, Неопланта – „Сигисмунд Липкај, поджупан Бачке жупаније, подноси извештај о спроведеном попису Јевреја.“

⁴⁰⁶ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. шеста додатак, 240–241.

⁴⁰⁷ ИАГНС, Ф. 1, бр. Н, год. 1770, фасц. 1, „Молба трговца Исака Хиршла из Петроварадина упућена Намесничком већу да му се одобри трговина на новосадској пијаци, пошто му то оспоравају новосадски трговци.“

⁴⁰⁸ ИАГНС, Ф. 1, бр. V, год. 1787, фасц. 6, „Краљевски комесар Јохан де Бахо, Темишвар, обавештава Магистрат да је Намесничко веће одобрило молбу Саломона Хиршла, трговца из Петроварадина, и наредило да се његовом сину одобри отварање трговачке радње у Новом Саду, јер су Јевреји пред законом изједначени с осталима, осим што нису имали право грађанства и право куповине кућа у градовима.“

⁴⁰⁹ АВ, Ф. 2, 1787. јул 3, Будим, бр. 1858/1787.

⁴¹⁰ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. шеста додатак, 243.

Међу новосадским Јерменима истицале су се две породице, Агамали и Ченази. У документима Магистрата први се помиње Рафаел Александер, који је имао синове Александра и Аугустина. Аугустин је 1791. године са места градског економа прешао на место тумача за турски при контумацу у Земуну.⁴¹¹ Александар се као трговац помиње у случају парнице која је покренута по питању наследства Агамала у Индији.⁴¹² Аугустин је добио пуномоћ од брата да преузме наследство у Лондону и Истанбулу, међутим постоје индиције да оно никада није ни стигло у Нови Сад јер је Аугустин више трошио у Лондону него што се бавио парницом, што је резултирало тиме да га је отац искључио из наследства.⁴¹³ По смрти оца Рафаела, Александар је добио наследство које је било прилично велико, с обзиром на то да је брату исплатио 6.000 форинти и половину сребра које је наследио од оца. После 1854. године се ова породица више не помиње у Новом Саду.⁴¹⁴

У другој половини 18. века, док је у Новом Саду постојала Јерменска општина, у њој је најзначајнију улогу имала породица Ченази. Године 1739. се у Петроварадински Шанац доселио трговац Сергеј или Саркиз Ченази са сином Јованом. Породицу је у јавном животу заступао син Јован, за кога се зна да је највише приложио за подизање цркве 1746. године, а пет година касније изабран је у спољни сенат града. Његов син Сергеј такође је био изабран за члана сената, док су његова деца били адвокати (Бартоломеј)⁴¹⁵, управник поште у Темерину (Симеон)⁴¹⁶, врховни ревизор царине у Земуну (Јован), док је њихова сестра приступила реду Цистерцита у близини Брна.⁴¹⁷ Симеон је оставио тестамент 1795. године, у коме је својој жени оставио 10.000 форинти, од којих је половину наследио од својих родитеља. Тражио је такође да му се кућа у Новом Саду очисти од терета и да буде

⁴¹¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. G, год. 1791, фасц. 46; Ф. 1, бр. 1.02.1799, фасц. Z, тач. 234. – „Потврда која је издата браћи Александру и Аугустину да су синови покојног Рафаела Агамала. Александар је овдашњи трговац, а Аугустин тумач за турски језик у Земуну.“

⁴¹² ИАГНС, Ф. 1, бр. 12.10.1796, фасц. Z, „Потврда да је трговац Александер Агамал, који је дао пуномоћ брату Аугустину Агамалу, преводиоцу из Земуна, такође дао и трговцу Јохану Давиду Ахренсу из Цариграда, ради заступања у парници за наследство, покренутој у Турској и Енглеској.“

⁴¹³ ИАГНС, Ф. 1, бр. 12.10, год. 1796, фасц. Z, 1944. тач. – „Потврда да је трговац Александар Агамал у парници за наследство, покренутој делом у Османском царству, делом у Енглеској, одредио свог брата Аугустина Агамала, преводиоца из Земуна, за свог опуномоћеника.“

⁴¹⁴ Васа Стајић, *Новосадске биографије, из архива новосадског Магистрата*, св. 6 додатак, Нови Сад 1956, 9–10.

⁴¹⁵ ИАГНС, Ф. 1, бр. Q, год. 1788, фасц. 62.

⁴¹⁶ ИАГНС, Ф. 1, бр. 2222, год. 1793, фасц. 23.

⁴¹⁷ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. шеста додатак, 244.

неотуђива, како би у њој уживали чланови породице, а ако би се десило да се лоза Ченази угаси, кућа је требало да припадне јерменској цркви. Део новца расподелио је синовима свог брата Јована, а ако нешто остане после њих, да се да цркви и подели сиромашним Јерменима у граду. Свештенику цркве завештао је 200 форинти, двома болницама по 100 форинти, а нешто је дао и својим сарадницима и онима који су код њега служили.⁴¹⁸

Иако занимања нису била стриктно подељена према етничкој структури становништва, већина Немаца у Новом Саду били су апотекари или пекари. Најпознатије породице пекара у граду биле су Хуберт и Флат.

Андреас Флат, који се први помиње у документима Магистрата, бавио се пекарским занатом и поседовао је један од два млина у граду.⁴¹⁹ Неколико његових наследника, почевши од унука истог имена, вршили су дужност великог жупана у другој половини 19. века, и заједно с Сигисмундом Хубером били су најугледнији немачки грађани у Новом Саду.⁴²⁰

Породица Хубер доселила се вероватно из Баварске и брзо постала доста имућна, на шта указује и тужба из 1794. године у којој је Кристијан Хубер тражио да му син Освалд буде ослобођен војске, у коју је насилно регрутован у Линцу. Магистрат је такође радио на његовом ослобођењу, наглашавајући да је он наследник великог иметка.⁴²¹ Освалд је био пуштен и по повратку у Нови Сад наставио је да се бави пекарским занатом. Његов син Сигисмунд био је велики бележник Магистрата и адвокат. Иако се сматра да је имао неколико конфликта са Србима у Новом Саду, као када је одбио да прихвати надзор над обновом града 1850. године, забележено је и да је имао заслуга двадесет година касније на сабору у Сремским Карловцима, залажући се за српску страну у односу на угарску. Сигисмунд се повукао из политике, незадовољан радом премијера Тисе Калмана.⁴²²

⁴¹⁸ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. шеста додаток, 244–245.

⁴¹⁹ ИАГНС, Ф. 1, бр. Н, год. 1788, фасц. 22, „Захтев жупанијског инжењера Хајнриха Фридриха Фишера – Апатин да се достави податак о броју млинова у Новом Саду и околини, ради израде топографско – статистичке карте Бачке жупаније. Магистрат обавештава да у граду постоје две млина, један се налази у варошкој пивари и у власништву је града, а други припада пекару Андреасу Флату.“

⁴²⁰ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. пета С – Ш, 181–229.

⁴²¹ ИАГНС, Ф. 1, бр. 854, год. 1794, фасц. 8, „Потврда да је пекарски калфа на вандровању син пекара Кристијана Хубера и да заслужује сваку помоћ у местима где борави, па се моле власти да га не регрутују.“

⁴²² В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. пета С–Ш, 230–231.

Међу породицама трговаца и занатлија које су се населиле у Нови Сад током 18. века, постојала је тенденција да су поједини њени чланови одлазили на даље школовање на неки од европских универзитета, што је била једина могућност стицања високог образовања. Велику улогу у формирању националне интелигенције у политичком и привредном животу имали су инострани факултети, на којима су по бројности доминантно место заузимала деца чији су се родитељи бавили првенствено трговином, али и занатством. На основу статистичких података уписаних студената на поједине факултете, могуће је пратити њихова интересовања по националној структури, као и по друштвеном положају њихових родитеља или старатеља. Подаци се односе на територију Војводине, мада је Нови Сад заузимао водеће место по броју студената који су се школовали на високообразовним установама.⁴²³

Број	Место	Студенти	%
1.	Нови Сад	460	12,73
2.	Панчево	309	8,55
3.	Зрењанин	274	7,58
4.	Вршац	249	6,89
5.	Суботица	197	5,45
6.	Сомбор	189	5,23
7.	Бела Црква	141	3,90
8.	Кикинда	131	3,62
9.	Бечеј	71	1,96
10.	Сента	60	1,66
11.	Нови Врбас	57	1,57
12.	Србобран	56	1,54
13.	Тител	50	1,38
14.	Апатин	49	1,35
15.	Кула	39	1,07

⁴²³ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338–1919*, Нови Сад 2010, 31–36.

16.	Ковин	30	0,83
17.	Ада	29	0,80
18.	Црвенка	24	0,66
19.	Мокрин	24	0,66
20.	Бездан	23	0,63
21.	Јаша Томић	21	0,58
22.	Бач	20	0,55
	Укупан број уписаних	3.613	100

Табела 3: Списак насељених места по броју студената у случају ако је више од 20 уписаних ђака било на страним универзитетима у новом веку⁴²⁴

Као што је приказано у табели 3, на првом месту по слању ђака у иностранство на школобање, у Војводини је био Нови Сад без Петроварадина, који је сам слао више од 13% од укупног броја студената. Први новосадски ђак уписао се већ 1764. године на Универзитет у Бечу, и од тада су на страним факултетима стално били уписани ђаци из Новог Сада. Од њих, 53% било је српске националности, а одмах иза њих по бројности били су Немци. Међу најпопуларнијим наукама које су студирали биле су право, медицина, инжењерске науке, фармација, ветеринарске науке, војне науке и слично.⁴²⁵ Чињеницу да су студије у иностранству могли да похађају и плате виши слојеви становништва, показује и следећа табела, у којој су наведена занимања родитеља или старатеља деце која су уписивала стране универзитете.

⁴²⁴ Л. Сеги, нав. дело, 36–37.

⁴²⁵ Исто, 40–41.

Занимање	Број	Проце нат
Трговац	510	18,93
Професор, адвокат, интелектуалац друштвеног усмерења	321	11,91
Чиновник	295	10,95
Занатлија	287	10,65
Официр	274	10,17
Племић, поседник, аристократа	208	7,72
Индустријалац, грађанска класа, приватник, банкар	164	6,08
Лекар, хирург, фармацеут	156	5,79
Закупац, привредник	152	5,64
Свештена лица	149	5,53
Земљорадник	67	2,48
Инжењер, градитељ, машински инжењер	48	1,78
Властелински службеници	20	0,74
Виши државни чиновник, посланик	19	0,70
Уметник, музичар, писац	12	0,44
Остало	11	0,40
Укупан број оних који имају податке	2.693	100
Нема података	920	25,46
Укупно	3.613	100

Табела 5: Студенти са данашње територије Војводине према занимању родитеља или старатеља⁴²⁶

Међу овим студентима највећу групу чинили су ђаци из трговачких породица, највише српских, јеврејских, немачких и мађарских. Другу и трећу групу чинила су деца

⁴²⁶ Л. Сеги, нав. дело, 45.

интелектуалаца и државних службеника, док су на четвртом месту према заступљености похађања високообразовних установа на територији Хабзбуршке монархије била деца чији су се родитељи бавили неким занатом.⁴²⁷ Управо њихова делатност по завршетку студија и повратка у Нови Сад у великој мери довела је до снажног културно-просветног, друштвеног, политичког и привредног успона града, позиционирајући га међу водеће центре окупљања интелектуалне грађанске елите 19. века и касније.

⁴²⁷ Л. Сеги, нав. дело, 42–44.

Закључак

Из наглог процеса раслојавања друштва и брзог социјално-економског формирања и напредовања грађанског трговачког и занатлијског сталежа, нарочито у 18. веку, резултирале су нове напредне тенденције у културном, политичком и привредном развоју Европе. Нагло материјално-економско напредовање у српском грађанском сталежу у 18. веку, како код појединих трговаца, занатлија и интелектуалаца, тако и у напреднијим народно-црквеним општинама, на саборима, занатлијским цеховима и трговачким компанијама, довео је до развоја сталешке самосвести и духовне и материјалне борбености за опстанак међу конкуренцијом страних занатлија и трговаца, што је водило и борби за грађанска верско-политичка и народно-црквена привилегијална права. Те прогресивне тенденције у развоју грађанског сталежа највише се испољавају код економски јаким, материјално независних трговаца и занатлија, а мање код народне интелигенције која је већином била сиромашна и материјално зависна, углавном упућена на народно-црквену организацију.⁴²⁸

Друштвена улога и значај трговаца и занатлија у Хабзбуршкој монархији у сразмери је са њиховим привредним и финансијским јачањем све до друге половине 19. века. У слободном краљевском граду Новом Саду често су се налазили на високим местима, као сенатори или судије, а били су и покретачи за решавање знатног броја питања из области националног, културног и верског живота. Неки од њих су били оснивачи великих задужбина, а поједини су се истицали и знатним новчаним средствима у извесним тренуцима који су им деловали важни за национално-политички живот и напредак.⁴²⁹

Након што се граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства по одредбама Београдског мира из 1739. усталила на рекама Сави и Дунаву, почела је и интензивнија привредна размена између две државе, а права и привилегије урбаних средишта на просторима Угарске одређена су на сасвим другачијим основама. Поред права која су одређеним актима била дата мањим центрима, посебан значај поново су добили слободни краљевски градови.

⁴²⁸ М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба*, 66.

⁴²⁹ Рајко Ј. Веселиновић, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа у Војводини*, 14.

Институција слободних краљевских градова потиче још из средњовековног периода, како у Европи, тако и у Угарском краљевству. Географски положај слободних краљевских градова у великој мери је одређивао и привредну активност у њима, као и мере којима је уређивана градска управа. Слободан краљевски град Нови Сад је у том погледу имао одређене специфичности. Настао је у подножју значајног гарнизонског средишта, Петроварадина, на левој обали реке Дунав, на основама насеља под именом Петроварадински Шанац. Узајамна повезаност једног војничког насеља (комунитет) и слободног краљевског града једна је од његових специфичних карактеристика, која је утицала и на структуру привредне делатности, прилагођену потрошачима добара из шире околине. Сем тога, град Нови Сад налазио се на важном пловном путу, реци Дунав, привредној артерији која је повезивала готово све земље под Хабзбуршком круном, што је допринело бржој трансмисији добара, људи и новца.

За разлику од слободних краљевских градова у унутрашњости земаља угарске круне, Нови Сад се налазио близу државне границе са Османским царством, као и његовим најзначајнијим административним и привредним средиштем у том делу Европе, Београдом, са којим га је везивао управо пловни пут Дунавом. Захваљујући томе, трговина је добила велики замах, а учесници у њој били су поданици обе државе, који су постепено формирали разнолику етничку слику Новог Сада. Међу њима је било Мађара, Немаца, Јевреја, Срба поданика обе државе, Јермена, Грка, и у малом броју муслимана. И поред узајамних разлика, сви они имали су заједнички интерес, вођени идејом напретка заната, трговине и саобраћаја на том простору. Усклађујући се са законским оквирима, понекад вешто избегавајући ограничења које су меркантилистички настројени државни чиновници покушали да наметну, они су показали изузетну мобилност, од које су у периоду полувековног мира обе државе имале користи.

Како је расла економска моћ појединаца, то се одразило и на економску снагу града у целини. Захваљујући добро организованим цеховским организацијама, јасној хијерархији међу њима, занати су напредовали, самим тим и трговина, а неспоразуми и спорови решавани су од стране Магистрата, као најзначајније судске инстанце у граду. Развијена привредна активност довела је до тога да Нови Сад као слободан краљевски град брзо надрасе војнички центар, Петроварадин, који постепено пада у његову сенку.

Акумулација капитала подстакла је припаднике различитих етничких заједница и конфесија на развој културне и просветне активности, која је укључивала изградњу цркава свих вероисповести, али и отварање школа. Под утицајем просветитељских идеја које до Новог Сада брзо стижу, те активности добијају на значају, да би пуну афирмацију доживеле у наредном, 19. столећу. Поред осталих, Нови Сад имао је посебну улогу у развоју српског грађанског слоја, заснованог на стеченом богатству од бављења трговином, и нешто мање занатима. За разлику од војног племства и официрског кора, српски грађански слој био је економски моћнији, са развијеном свешћу о неопходности отварања школа, помагања изградње или обнове цркава и манастира.

Током 19. века по трговачким центрима Угарске трговци и занатлије представљали су значајан фактор као привредници. Иако би почињали своју делатност као ситни привредници, у кућама под закупом, убрзо су стицали знатан капитал, осамостаљивали би се и постајали богати и угледни у младој грађанској класи. Као у 18. тако је и у 19. веку Нови Сад имао водеће место у привредном, друштвеном, политичком и културном животу Бачке, али и шире. Током тог периода град је био насељен немачком и другим народностима, мањином, и српском већином. Српски трговци и занатлије давали су тон животу Новог Сада, из кога су се отискивали бродови са житарицама, а у њега сливали пољопривредни производи из бачког залеђа и мануфактурно-индустријски из великих центара Монархије. Значајан земљишни посед овог слободног краљевског града омогућавао је и салашарску привреду, а заједно са трговином и јаким занатством стварао је подлогу за егзистенцију градског становништва, претежно српске народности. Грађански сталеж, посебно његов трговачки слој, успевао је током 19. века да задржи своје значајне позиције у привреди на јужноугарском, хрватском и славонском подручју, али је тај сталеж остајао на трговачком капиталу као ситна и средња буржоазија и бивао је све мање способан да се одупре конкуренцији Јевреја, Грка и других традиционално трговачких народа, као и притиску индустријског капитала из главних економским центара Монархије.⁴³⁰

⁴³⁰ Славко Гавриловић, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*, у: *Настава историје, часопис Савеза историчара Југославије*, бр. 16, год. VIII, Нови Сад 2002, 53–54.

Нови Сад је врхунац развоја у статусу слободног краљевског града доживео током 19. века, на темељима који су установљени 1748. године, елибертационом повељом, и активном привредном, просветном и културном делатношћу његовог становништва.

Прилози

Тестамент

Ваша жена и Сина и Свјаго Аска Аврамид.

Сел заставител соплитам и дкиотам и
 зисон Свасе и дкиотам соплитам
 да шран Мои заставител и дкиотам
 Мога да се да вел Како Аврамид и шив да в
 такашис

1. Моу Сврату Сос исаамид итосе Мене
 гандав и наме и дкиотам био и Своту иа пове
 дави и шран да ботт Мога
2. Мана шран Сина иа шив ие та шив и шран
 да шив и Своту иа шив иа шив иа шив да
 даво на да шив Мога Катилана и шив
 шив иа шив Како и шив и шив
3. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
4. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
5. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив

6. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
7. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
8. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
9. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
10. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
11. Мога шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 да шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив
 шив иа шив иа шив иа шив иа шив

Своту иа шив	12
Своту иа шив	25
Своту иа шив	12
Своту иа шив	12
Своту иа шив	100
Своту иа шив	12
Своту иа шив	50
Своту иа шив	12
Своту иа шив	1298

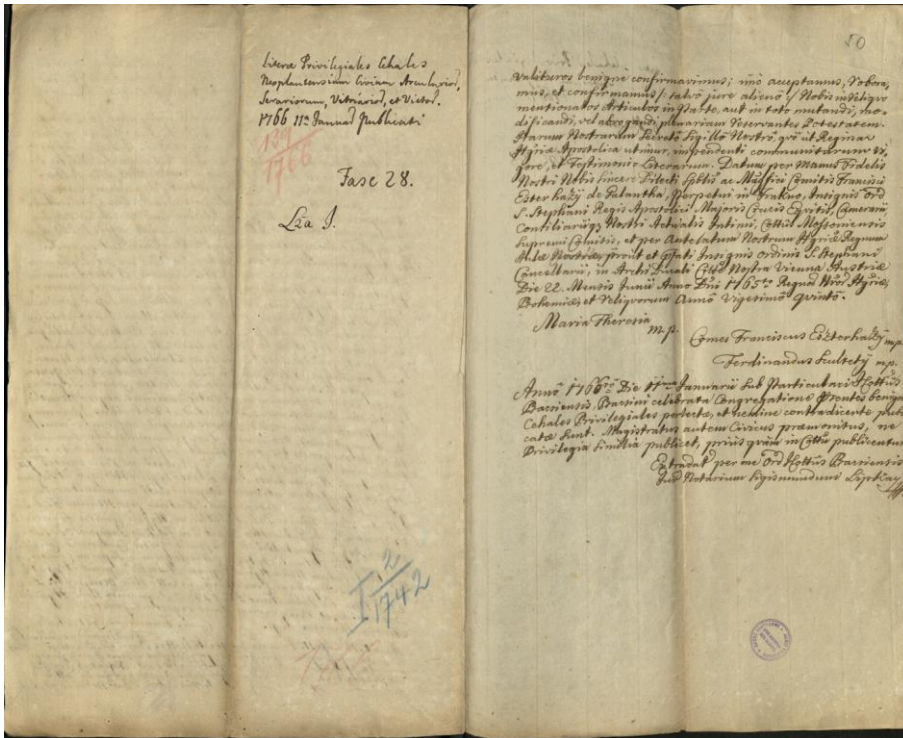
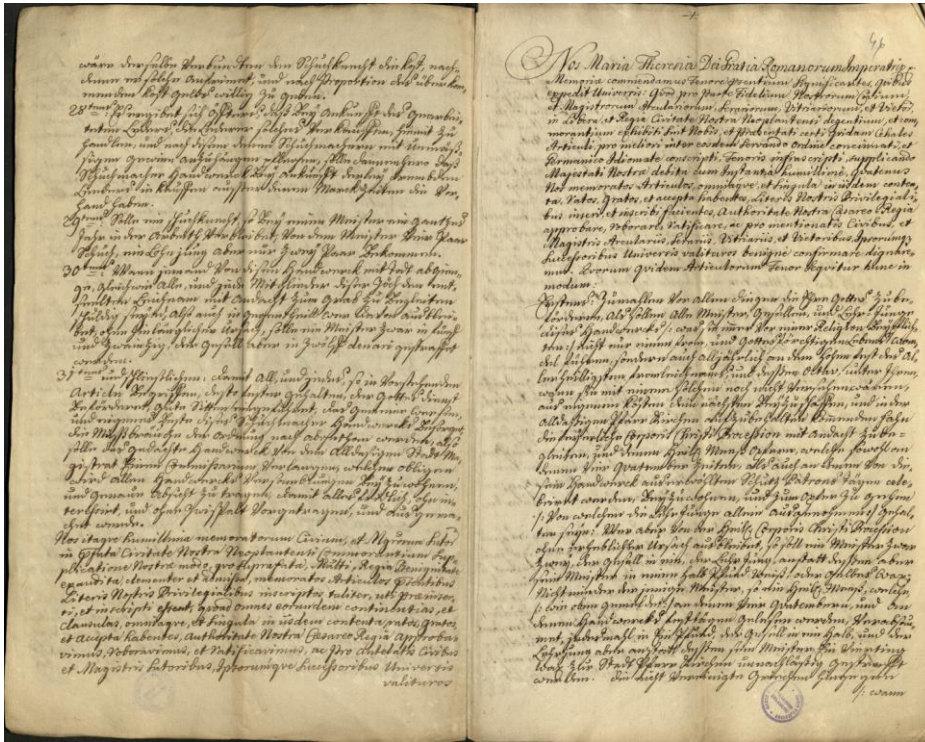
Прилог 1: ИАГНС, Ф. 1, 22. V 1796, Тестамент трговца Исака Аврамовића.

27
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...

42
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...

27
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...
Herrn Allen Minister An den handverordneten
und an dem Herrn von...

42
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...
Gnädigste Artickel...

Прилог 3: АВ, Ф. 2, а. ј. 1766/5а, 11. јануара, Бач, б. с, Извод из цеховских правила издатиих новосадским столарима, браварима, стакларима, бачварима и посебно обућарима.

Извори и литература

Необјављени извори:

1. Историјски архив Града Новог Сада (ИАГНС), Ф. 1, Магистрат слободног краљевског града Новог Сада – Нови Сад, (1748–1918), 1748–1918,
2. Архив Војводине (АВ), Ф. 2. Бачко-бодрошка жупанија – Баја, Сомбор (1699–1849), 1688–1849.
3. АВ, Ф. 5. Илирска дворска комисија и депутација – Беч (1745–1777), 1702–1777.
4. АВ, Ф. 10. Тамишка жупанија – Темишвар (1779–1849), 1731–1849.
5. АВ, Ф. 11. Торонталска жупанија – Велики Бечкерек (1779–1849), 1731–1849.
6. АВ, Ф. 468. Збирка диплома, професија и занимања, 1754–1913.
7. Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Мирополитско патријаршијски фонд А.

Објављени извори:

1. Гавриловић Славко, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, I–IV, Београд, 1987–2005.
2. Кефер Иштван, Веселиновић-Шулц Магдалена, *Југословенски народи у мађарској периодици 1780–1800*, Нови Сад, 1998.
3. Микавица Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад, 2007.
4. *Повеља Слободног и краљевског града Сомбора*, приређивач: Милан Степановић, Сомбор, 2008.
5. *Слободан краљевски град Сомбор*, уређивачки одбор: Раде Шумоња и др, Сомбор, 1999/2001.

Литература:

1. Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Београд 2003.

2. Аристиду Х. Екатерини, *Прилиг изучавању царинског система дубровачке републике у XVIII веку*, у: *Историјски часопис* 25–26, Београд 1978/79.
3. Бартенштајн Јохан Кристоф, *О расејаном илирско раасцијанском народу (1761)*, Београд, Ваљево 1995.
4. Бачић Славен, *Из прошлости градског права Новог Сада, Сомбора и Суботице*, Суботица 1998.
5. Бачић Славен, *Повеље слободних краљевских градова Новог Сада, Сомбора и Суботице*, Суботица 1995.
6. Бошковић Ђорђе, *Један попис села Митровачког провизора из 1720. године*, у: *Зборник Матице српске за историју* 79–80, Нови Сад 2009.
7. Бродел Фернан, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века – Игре размене*, II књига, Београд 2007.
8. Бродел Фернан, *Медитеран, простор и историја*, Београд 1995.
9. Wandruszka Adam, *Das Haus Habsburg – Die Geschichte einer europäischen Dynastie*, Friedrich Vorwerk Verlag, Stuttgart 1956.
10. Варлабенштајн Јован, *Историја пиварства у Новом Саду у XVIII веку*, у: *XVIII столеће III* (2002), 204–212.
11. Веселиновић Л. Рајко, *Београд од 1683. до 1717. године*, у: *Годишњак града Београда XV*, Београд 1968.
12. Веселиновић Л. Рајко, *Војна крајина у Србији 1718–1739*, у: *Зборник Историјског музеја Србије*, св. 21, Београд 1884.
13. Веселиновић Л. Рајко, *Грађа за еснафе у јужном Банату из XVII и XIX века*, РВМ 5, (1965), 184–189.
14. Веселиновић Л. Рајко, *Развитак и унутрашњи живот српских еснафа у Војводини. Од XVI века до укидања 1872. године*, ЗМСДН 11 (1955), 22–33.
15. Веселиновић Л. Рајко, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, у: *Зборник МС за друштвене науке*, бр. 13–14, Нови Сад 1956.
16. Винавер Вук, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660–1700)*, у: *Историјски часопис XII–XIII*, 1963, 196, 202.
17. Винавер Вук, *Један србијанси трговачки тефтер XVIII века*, у: *Историјски часопис XI*, 1960, 268–269.

18. *Војводина II*, уредник Зоран Колунџија, Нови Сад 2008.
19. Vucinich, W. S, *The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule*, *Slavic Review* 21 (1962) 597–616.
20. Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955.
21. Гавриловић Владан, *О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века*, у: *Зборник Матице српске за историју* 83, Нови Сад 2011.
22. Гавриловић Владан, *Подаци из 1737. о народној милицији у Краљевини Србији*, у: *Историјски часопис* 47, Београд 2000.
23. Гавриловић Владан, *Фрагменти прометног протокола контумаца у Параћину (1723, 1731. и 1733)*, у: *Мешовита грађа* 29, Београд 2008.
24. Гавриловић Славко, *Аустрија и њен цивилизацијски утицај на Србију од краја XVII до краја XVIII века*, Мериџани, Београд 1998.
25. Гавриловић Славко, *Грађа о балканским трговцима у Угарској, XVIII век*, књ. 2, САНУ, ЗИЈКСН 1, Београд 1966.
26. Гавриловић Славко, *Информација из 1688. о путевима за освајање Београда и Босне од стране аустријске војске*, у: *Зборник Матице српске за историју* 69–70, Нови Сад 2004.
27. Гавриловић Славко, *Јавни терети и невоље сремског становништва средином XVIII столећа*, у: *Зборник МС за друштвене науке* 26, Нови Сад 1960.
28. Гавриловић Славко, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850)*, у: *Зборник Матице српске за историју* 43, Нови Сад 1991.
29. Гавриловић Славко, *Предлог из 1792. о нобилитацији угледних Срба у Угарској*, *ЗМСИ* 63–64 (2001), 191–208.
30. Гавриловић Славко, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969.
31. Гавриловић Славко, *Промеморија из 1736. о Србима у аустријској царевини*, у: *Зборник Матице српске за историју* 69–70, Нови Сад 2004.
32. Гавриловић Славко, *Расправа у Бечу 1737. о друштвено-економским односима у Славонији и Срему*, у: *Зборник Матице српске за историју* 23, Нови Сад 1981.

33. Гавриловић Славко, *Срби у Хабсбуршкој монархији: (1792–1849)*, Сремски Карловци 2000.
34. Гавриловић Славко, *Срем од краја XVI до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.
35. Гавриловић, Славко, *Цеховска правила новосадских кројача и рукавичара из 1763. године*, РВМ 5 (1956), 170–184.
36. Гавриловић Славко, *Четири документа из 1741. године о мигрантима из Србије у Аустријску монархију*, у: *Зборник Матице српске за историју* 69–70, Нови Сад 2004.
37. Гавриловић Славко, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*, у: *Настава историје, часопис Савеза историчара Југославије*, бр. 16, год. VIII, Нови Сад 2002.
38. Грдинић Никола, *Симболика Новог Сада*, у: *XVIII столеће III* (2003), 213–223.
39. Грујић М. Радослав, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)*, у: *Споменик СКА LII*, Београд 1914.
40. Györe Zoltan, *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad 2007.
41. Györe Zoltan, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009.
42. Đuričić Zoran, *Pokušaj razgraničenja pojmova profesija i zanimanje*, у: *Gledišta*, год. 19, бр. 11/12, Београд 1978.
43. Dickson, P. G. M, *Monarchy and Bureaucracy in Late Eighteen-Century Austria*, у: *The English Historical Review* 110, (1995), 323–367.
44. Ђорђевић Владан, *Србија и Грчка*, Београд 1923.
45. Epstein S. R, *Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe*, у: *The Journal of Economic History* 58 (1998), 684–713.
46. Ердужељи Мелхиор, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894.
47. Живојиновић, Р. Драган, *Пожаревачки уговор у светлости политичких збивања у Европи (1715–1720)*, у: *Зборник историјског музеја Србије VII*, Београд 1970.
48. Живојиновић Љ. Драгољуб, *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 2000.
49. Зиројевић Олга, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.
50. Ивић Алекса, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929.
51. *Историја народа Југославије*, књига друга, Београд 1960.
52. *Историја српског народа*, том III – IV, Београд 1993.

53. Историјско друштво у Новом Саду, *Споменица града Новог Сада*, Карловци 1933.
54. Јакшић Дејан, *Тестамент новосадског трговца племенитог Саве Вуковића од Бергсова*, у: *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, бр. 8/2014, Петроварадин 2014.
55. Јакшић Иван, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, Нови Сад 1966.
56. Јелић Томислава, *Постанак Новог Сада и први магистрат 1748. године*, у: *XVIII столеће* (2002), 130–140.
57. Јелић Томислава, *Повеља и Статут Слободног и краљевског града Новог Сада 1748. године*, Нови Сад 2004.
58. Јовичић Горан, *Од шегрта до техничара*, Нови Сад 2003.
59. Kállay von Benjamin, *Geschichte der Serben*, Ester Band, Budapest, Wien, Leipzig 1878.
60. Kann Robert A, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley 1974.
61. Каниц Феликс, *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1999.
62. Катић Срђан, *Јеген Осман-паша*, Београд 1998.
63. Кицикис Димитри, *Османлијско царство*, Београд 1999.
64. Костић Константин, *Историја школа и образовања код Срба, Немачко и аустријско школство у терезијанским реформама*, ур. Е. Хасанагић, Београд 1974, 155–162.
65. Костић Константин, *Прва варошка кућа у Сомбору*, ГИДНС I (1928), 124–125.
66. Костић Константин, *Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века*, ИЧ V (1954–1955), 167–187.
67. Костић Мита, *Из социјално-економске историје Срба у XVII и XVIII веку*, III део: *О Рацима-трговцима и трговачким компанијама у Бечу XVII и XVIII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I, Нови Сад 1956.
68. Костић Мита, *Културно- историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, Загреб 2010.
69. Kostić S. Đorđe, *Testimonies to Common Life. German Writers of Travel Accounts from the 18th and 19th Centuries about the Greeks in Serbia*, Balcanica XXIX, Beograd 1998.

70. Lampe John R. – Jackson, Marvin R, *Balkan Economic History 1550–1950*, Bloomington 1982.
71. Landais Benjamin, *Habsburg`s State and the Local Orthodox Elite. The Case of the Banat of Temesvár (1750–1780). Encounters in Europe`s Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, The Eighteenth Century and the Habsburg Monarchy*, Bd. 5, Bochum 2012.
72. Мантран Робер, *Историја Османског царства*, Београд 2002.
73. Марковић Слободан, *Патентно право*, Београд 1997.
74. May Arthur, *The Habsburg Monarchy 1867–1914*, Cambridge (Mass) 1951.
75. Медаковић Дејан, *Јозеф II и Срби*, Нови Сад 2005.
76. McCartney C. A, *The Habsburg Empire 1790–1918*, London 1968.
77. Микавица Дејан, *Равноправност и дискриминација на угарској Дијети (1690–1848)*, у: *Истраживања* 21, Нови Сад 2010.
78. Милитар Трива, *Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века*, Нови Сад 2000.
79. Милошевић Ана, *Пропагандна кампања бечког двора у аустријско-турском рату 1716–1718. године на картама и гравирима*, Култура 131, Београд 2011.
80. Мирковић Мијо, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, Београд 1931.
81. Митровић Мирко, *Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945*, у: *Годишњак друштва историчара Војводине*, Нови Сад 1982.
82. Овакимјан Ашот, *Арменске колоније у српским земљама*, у: *Зборник Матице српске за историју* 55, Нови Сад 1997.
83. *Опис Новог Сада из 1786*, у: *Гласник историског друштва у Новом Саду*, свеска 16, књига VI–свеска 3, Карловци 1933, 237–239.
84. Ортайли Илбер, *Преоткриването на Османската империя*, София 2009.
85. Пантелић Душан, *Кочина крајина*, Београд 1930.
86. Пантелић Душан, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, Београд 1927.
87. Пантелић Душан, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*, Београд 1949.
88. Пантелић Душан, *Ухођење Србије пред Кочину крајину*, у: *Глас СКА СЛШ*, 1933.

89. Павловић Драгољуб, *Аустриска владавина у северној Србији: (од 1718–1739.) по грађи из бечких архива*, у: *Глас СКА* 64, Други разред 40, Београд 1901.
90. Павловић М. Драгољуб, *Србија за време последњег аустријско-турског рата (1788–1791)*, Београд 1910.
91. Павловић Драгољуб, *Финансије и привреда за време аустриске владавине у Србији (од 1718–1739.) по грађи из бечких архива*, Београд 1901.
92. Павловић М. Драгољуб, *Финансије и привреда за време аустриске окупације Србије*, у: *Глас САНУ*, LXIV, 1910.
93. Павловић Стеван, *Историја Балкана*, Београд 2001.
94. Пантелић Душан, *Једна сељачка буна у окупираној Србији 1720*, у: *Историјски часопис* 5, Београд 1954–1955.
95. Петровић Коста, *Карловци и карловачко становништво у првој половини 18. века*, у: *Историјски часопис* 5, Београд 1954–1955.
96. Пецињачки Срета, *Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године*, у: *Зборник Матице српске за историју*, бр. 6, Нови Сад 1972.
97. Пецињачки Срета, *Подаци о прописима и пореским дажбинама у Србији од 1717. до 1719. године*, у: *Мешовита грађа* 3, Београд 1974.
98. Пецињачки Срета, *Војна контрибуција југословенских и других земаља Аустријске царевине од 1700. до 1746. године*, у: *Мешовита грађа* 5, Београд 1977.
99. Пешаљ Јован, *Надзор и контрола странаца у 18. веку. Случај Хабзбуршке монархије*, БИГ II, Београд 2011.
100. Полит-Десанчић Михајло, *Најстарија кућа у Новом Саду*, ГИДНС VI (1933), 236–237.
101. Полит-Десанчић Михајло, *Нови Сад пре сто година*, ГИДНС VI (1933), 242–246.
102. Попов Чедомир, *Грађанска Европа 1770–1871*, I–II, Матица српска, Нови Сад 1989.
103. Поповић Ј. Душан, *Велика сеоба Срба 1690, Срби сељаци и племићи*, Београд 1954.
104. Поповић Ј. Душан, *О Цинцарима*, Београд 1937.

105. Поповић, Ј. Душан, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1998.
106. Поповић Ј. Душан, *Прилози проучавању економског стања нашег народа у Војводини и Србији током 16 и 17 века*, у: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад 1928.
107. Поповић, Ј. Душан, *Срби у Војводини, I–III*, Нови Сад 1957–1963.
108. Поповић Ј. Душан, *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века: (историја насеља и становништва)*, Београд 1952.
109. Поповић Ј. Душан, *Срби у Срему до 1736/37*, Београд 1950.
110. Поповић Душан, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира 1718–1739. године*, Београд 1950.
111. Поповић, Ј. Душан, *Српско племство у Војводини у 18. веку*, ГИДНС XIII (1940), 84–88.
112. Поповић, Ј. Душан, *Статут краљевске слободне вароши Новог Сада из 1748*, ГИДНС VI (1931), 196–204.
113. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, приредио Александар Фотић, Београд 2005.
114. Радонић Јован, *Прилози за историју Срба у Угарској у 16, 17. и 18. веку*, у: *Зборник историјских докумената*, књ. Матице српске бр. 25 и 26, Нови Сад 1908–1909.
115. Радонић Јован, Костић Мита, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.
116. Rapp Alfred, *Die Habsburger*, Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart 1936.
117. Самарцић Радован, *Велики век Дубровника*, Београд 1983.
118. Самарцић Радован, Гавриловић Славко, Јакшић Иван, *Грађа о балканским трговцима у Угарској XVIII века: царинарнице и контумаџи*, Српска академија наука и уметности, књ. 24, том 1, Београд 1985.
119. Сеги Ласло, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338–1919*, Нови Сад, 2010.
120. Стајић Васа, *Два лика из Српског Града или Петроварадинског шанца*, ГИДНС VII (1934), 95–128.

121. Стајић Васа, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад 1951.
122. Стајић Васа, *Грађа за културну историју Новог Сада. Из архива новосадског Магистрата*, Нови Сад 1947.
123. Стајић Васа, *Како су Цинцари прелазили у Аустрију*, ГИДНС IX (1936), 189–190.
124. Стајић Васа, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, ГИДНС VI (1933), Сремски Карловци 1933.
125. Стајић Васа, *Новосадске биографије из архива новосадског Магистрата*, I–VI, Нови Сад 1936–1956.
126. Стајић Васа, *Привреда Новог Сада: 1748–1880. Из архива новосадског Магистрата*, Нови Сад 1941.
127. Стајић Васа, *Цинцари у Новом Саду*, ГИДНС IX (1936), 257–283.
128. Стојановић Трајан, *The conquering Balkan Orthodox Merchants*, у: *Journal of Economic History*, XX, 2, 1960, 234–313.
129. Стевановић Зоран, *Професије и занимања на територији данашње Војводине од XVIII до почетка XX века*, (у рукопису), Архив Војводине, Нови Сад.
130. Tarie Victor, *The Rise and fall of the Habsburg Monarchy*, New York 1971.
131. Тејлор А. Ј. Р, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990.
132. Тимотијевић Мирослав, *У освит новог доба. Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011.
133. Тимотијевић Мирослав, *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006.
134. Тојнби Арнолд, *Проучавање историје*, извод из књига I–VI, Београд 2002.
135. *The Multinational Empire: nationalism and national reforming the Habsburg monarchy: 1848–1918*. Vol. 1, *Empire and Nationalities*, New York: Octagon Books Inc., 1964, 444 p, Vol. 2, *Empire Reform*, New York: Octagon Books Inc, 1964.
136. Ђелап Лазар, *Прилог проучавању колонизације Војводине крајем XVIII века*, у: *Зборник МС за друштвене науке* 29, 1961.
137. Ђоровић Владимир, *Историја Срба*, Ниш 1999.
138. Gašpar Ulmer, *Posed Bajša, spahije i kmetovi 1751–1849*, Novi Sad 1986.

139. Soraya Faroqui, *Purchasing guild-and-craft-based offices in the Ottoman central lands, the return of the Guilds*, Utrecht 2006.
140. Форишковић Александар, *Један документ о Србији из времена аустријске окупације (1718–1739)*, у: *Годишњак града Београда* 15, Београд 1968.
141. Форишковић Александар, *Племство код Срба у Угарској у XVIII веку*, ЗМСИ 24 (1981), 37–49.
142. Александар Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: Београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашевића*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, ур. Јованка Калић – М. Чоловић, Смедерево – Београд 1992.
143. Hammer von Jozef, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I–III, Zagreb 1979.
144. Хегедиш Антал, *Слободан краљевски град Сомбор (1749–1848)*, Домети 100–103, Сомбор 2000.
145. Храбак Богумил, *Јевреји у северној Србији 1688–1739*, Зборник Народног музеја XXI, Чачак 1991.
146. Шамс Франц, *Историја Срема и Петроварадина*, Нови Сад 2013.
147. Швикер Ј. Хајнрих, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад 1998.
148. Шмале Волфганг, *Историја европске идеје*, Београд 2003.
149. Шулман Мирко, *Цеховски обичаји у Суботици*, РВМ 2 (1953), 189–199; 3 (1954), 279–280.

Онлајн извори:

Douglas Harper, *Online Etymology Dictionary*, на: <http://www.etymonline.com/> 30. новембар 2013.